

**OD MAŠUNA
DO NEW YORKA:**
20. stoletje skozi pričevanja
štirih slovenskih diplomatov

Zbrala in uredila:
JOŽE PIRJEVEC
JURE RAMŠAK

Od Mašuna do New Yorka:
20. stoletje skozi pričevanja štirih
slovenskih diplomatov

Od Mašuna do New Yorka: 20. stoletje skozi pričevanja štirih slovenskih diplomatov

Zbrala in uredila: Jože Pirjevec in Jure Ramšak

Univerzitetna založba **Annales**

KOPER 2014

Od Mašuna do New Yorka: 20. stoletje skozi pričevanja štirih slovenskih diplomatov

Zbrala in uredila: Jože Pirjevec in Jure Ramšak

Pričevanja zbrali: Gorazd Bajc, Jože Pirjevec, Jure Ramšak

Tehnična urednica: Alenka Obid

Recenzenta: prof. dr. Dušan Nečak, prof. dr. Božo Repe

Lektoriranje uvodnika: Rok Janežič

Tipične strani: Mateja Oblak

Naslovnica: Tina Cotič

Stavek: Preprinta d.o.o.

Založnik: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerzitetna založba Annales

Za založnika: Rado Pišot

Elektronska verzija, dostopno na www.zrs.upr.si/monografije

Izdajo monografije je omogočila Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru projekta *Slovenci v jugoslovanski diplomaciji in v zunanjepolitičnem delovanju 1941-1980: odprta vprašanja in raziskovalne perspektive*.

.....

CIP – Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(100)"19"(0.034.2)

327(100)"19"(0.034.2)

OD Mašuna do New Yorka [Elektronski vir] : 20. stoletje skozi pričevanja štirih slovenskih diplomatov / zbrala in uredila Jože Pirjevec in Jure Ramšak. – El. knjiga. – Koper : Univerzitetna založba Annales, 2014

ISBN 978-961-6862-81-3 (pdf)

1. Pirjevec, Jože

277368320

Kazalo

JOŽE PIRJEVEC: Uvodna beseda k pričevanjem štirih slovenskih
diplomatov | 7

Janez Stanovnik (4. avgust 1922) | 17

Anton Vratuša (21. februar 1915) | 57

Bogdan Osolnik (13. maj 1920) | 113

Marjan Osolnik (11. januar 1929) | 155

Iz recenzij | 189

Uvodna beseda k pričevanjem štirih slovenskih diplomatov

Zbiranje, analiza in objava pričevanj nekdanjih slovenskih diplomatov je predstavljala enega izmed temeljnih ciljev projekta *Slovinci v jugoslovanski diplomaciji in v zunanjepolitičnem delovanju 1941–1980: odprta vprašanja in raziskovalne perspektive*, ki sodi med prve poskuse celovitejše obravnave diplomatske zgodovine Slovencev v 20. stoletju. K temu cilju smo s skupino projektnih sodelavcev pristopili kmalu po odločitvi Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS za financiranje omenjenega projekta in pričeli z zbiranjem pričevanj osebnosti, ki so bile na različnih nivojih vpete v zunanjo politiko Titove Jugoslavije. Pripravljenost na deljenje svojih izkušenj so prijazno izkazali Janez Stanovnik, Anton Vratuša in Bogdan ter Marjan Osolnik, s katerimi smo med letoma 2012 in 2014 izvedli serijo poglobljenih intervjujev, ki jih prirejene za objavo predstavljamo v pričujoči publikaciji. Njena vsebina se dotika tematik, kot so stiki s tujimi odporniški gibanji med drugo svetovno vojno, slovenski delež pri povojnih prizadevanjih za nove meje, način odločanja pri vodenju jugoslovanske zunanje politike, idejne osnove in začetki politike neuvrščenosti, posebni interesi Socialistične republike Slovenije (SRS) na zunanjepolitičnem področju in druge vsebine, povezane z vprašanjem angažmaja Slovencev v zunanji politiki socialistične Jugoslavije, ki so bile tudi sicer v ospredju projektnih raziskav in obenem pomenijo vir za nadaljnje študije slovenske diplomatske preteklosti.

Naš namen ni bil osvetliti samo profesionalno dejavnost pričujočih diplomatov znotraj »rumene hiše«, kakor so rekli palači zunanjega ministrstva oziroma sekretariata za zunanje zadeve v Beogradu, temveč prikazati njihovo življenjsko pot, kot so nam jo prikazali v številnih sproščenih pogovorih, ki smo jih imeli z njimi. Gre za ljudi, od katerih so se trije rodili v drugem desetletju prejšnjega stoletja in so danes prekoračili devetdeseto leto življenja, medtem ko je Anton Vratuša pravkar dosegel častitljivih sto let. Vsi štirje so rastle in se oblikovali v Kraljevini Jugoslaviji ter so se začeli politično angažirati v času druge svetovne vojne, ki jih je zajela v svojo viхро in jih usodno zaznamovala. Vključili so se v Osvobodilno fronto in se v njej uveljavili kot mladi intelektualci, pri čemer velja poudariti, da leta 1941 nobeden izmed njih ni bil član Komunistične partije Slovenije (KPS). Brata Osolnik izvirata iz liberalno usmerjene družine, ki je imela korenine na Primorskem, a se je zaradi italijanske zasedbe zatekla najprej v Kočevje, potem pa v Novo mesto, Anton Vratuša je bil kmečki sin z Goričkega v Prekmurju, Janez Stanovnik pa je spadal v ljubljansko meščansko elito, saj je bil njegov oče premožen in ugleden odvetnik, stric njegove matere pa škof Bonaventura Jeglič. Od štirih je do izbruha vojne samo Vratuša že končal s študijem na univerzi, medtem ko so bili ostali trije še študentje, celo gimnazijci. Marijan Osolnik je pravzaprav obiskoval šele nižjo srednjo šolo, a se je kljub temu kot mnogi drugi vključil v partizansko gibanje. Za vse je bila narodnoosvobodilna izkušnja tista šola, ki jih je usodno oblikovala in jih usmerila na življenjsko pot, na katero niso računali. Če ne bi bilo te izkušnje, bi ostali v domačem krogu in se uveljavili kot slovenski intelektualci takšnega ali drugačnega ranga. Tako pa so bili zajeti v viхро nacionalnega upora in revolucije, stkali so kontakte z njenimi nosilci, na katere niso računali, se uveljavili kot perspektivni kadri in se kot dvajsetletniki znašli v samem središču socialistične države, ki jo je bilo treba na novo zgraditi in oblikovati. Vsem štirim je grozilo, da bodo morali po zmagi ostati v vojski, toda vsi so se te »dolžnosti« otrsli in si našli mesto v civilnem življenju. Pri tem morda ni postranskega pomena dejstvo, da nihče ni samoiniciativno stopil v partijo, temveč je bil vanjo nekako »kooptiran« kot mlad intelektualec, potreben za delo na mednarodnem polju. Kako so gledali na Titov režim, kako so se odtegnili svojim izvornim pogledom na svet in se vključili v »socialistično« stvarnost, ki je imela totalitarne poteze? V intervjujih, ki smo jih opravili z njimi, o tej metamorfozi niso posebej spregovorili, nam pa se tudi ni zdelo primerno, da o njej sprašujemo, ker gre brez dvoma za intimne odločitve. Vsekakor so se vsi štirje v novi stvarnosti dobro usidrali, postali eminentni sodelavci vidnih osebnosti, kar velja posebej za Stanovnika in Vratušo, ki sta bila v neposrednem kontaktu z Edvardom Kardeljem, članom samega vrha jugoslovanske nomenklature. Nekaj

pa je treba o njih reči: nihče si med vojno, še manj pa po njej ni umazal rok z bratsko krvjo. Še več, v svoj delokrog so vnašali ideje, ki so jih oblikovale v zgodnji mladosti, sloneče na najbolj plemeniti dediščini evropskega humanizma, in v tem smislu tudi prispevali k tistemu razvoju KPS, ki je šel od boljševističnega radikalizma medvojnih in povojnih let k poznejšemu, pa čeprav utopičnemu iskanju socializma s človeškim obrazom. Ta razvoj ni bil značilen samo za notranjo, temveč tudi za zunanjo politiko Jugoslavije, v kateri so bili naši sogovorniki v pomembnih obdobjih svojega življenja aktivno udeleženi. Poskušajmo razčleniti njene poglobitve etape.

Prvo pomembno dejanje Josipa Broza Tita, potem ko je marca 1945 oblikoval začasno vlado z Ivanom Šubašićem, je bila pot v Moskvo, kamor je prispel v začetku aprila. Enajstega aprila je z »narkomom« za zunanje zadeve Vjačeslavom Molotovom podpisal »Sporazum o prijateljstvu, medsebojni pomoči in povojnem sodelovanju med ZSSR in Jugoslavijo«, podoben tistemu, ki so ga med vojno s Sovjetsko zvezo sklenile Češkoslovaška, Velika Britanija in Francija. Kljub temu pa je imel ta sporazum poseben političen pomen, saj je bil v nasprotju s prejšnjimi sklenjen med komunisti in je naznanjal, da se Jugoslavija prostovoljno vključuje v socialistični blok, kar je ob koncu vojne že napovedovalo, kakšna bo posthitlerjanska Evropa – razklana na vzhodni, socialistični, in zahodni, kapitalistični tabor. V tem smislu so omenjeni sporazum v Londonu in v Washingtonu tudi ocenjevali in v njem videli sovražno odločitev, kar je pogojevalo njihovo nadaljnjo politiko do Jugoslavije. O Titovih pogovorih s Stalinom in njegovimi najbližjimi sodelavci v Moskvi vemo malo, ker o njih nimamo uradnih zapisov. Iz različnih pričevanj pa je mogoče sklepati, da je prišlo med njimi do globalnega sporazuma glede notranjepolitične in zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije. Predvsem je Tito dobil »zeleno luč« za marš na Trst, kar je tudi takoj izrabil.¹

Že naslednji mesec so se odnosi med Beogradom in Moskvo skrhal, ker Sovjeti niso bili pripravljeni tvegati oborožene konfrontacije z Zahodom zaradi jugoslovanskih teritorialnih ambicij. Kot je znano, so namreč Britanci reagirali na jugoslovansko zasedbo Julijske krajine z diplomatskim, a tudi z vojaškim pritiskom, ki ga je Stalin realistično ocenil kot možen povod za oboroženi spopad z Zahodom, na katerega tedaj še ni bil pripravljen. Zaradi tega je od Tita zahteval, naj umakne svoje čete z zahodnega dela spornega ozemlja, kar je ta *ob torto collo* tudi storil. Ni se pa mogel premagati, da ne bi konec maja v svojem prvem javnem nastopu v osvobojeni Ljubljani dal duška ogorčenju nad dejstvom, da velike sile odločajo o jugoslovanskih življenjskih vprašanjih na podlagi lastnih koristi

¹ Milošević, M. et al. (ur.) (2014): Dokumenty. Vstreči i peregovoriz na vysšem urovne rukovoditelej CCCR i Jugoslavii v 1946-1980 gg., Tom pervuj 1946-1946. Moskva, Meždunarodnyj fond »Demokratija«, str. 7-8.

in interesov ter z njo kupčujejo, kakor bi šlo za drobiž. Tega namiga, ki je veljal predvsem njemu, Stalin ni preslišal, nasprotno, proti Titovim besedam je ostro protestiral, kar pa še ne pomeni, da bi v naslednjih mesecih v času potsdamske konference in v pripravljanih pogovorih za mirovno konferenco v Parizu ne podprl Jugoslavije in njenih ozemeljskih zahtev. Ker je slednja v tistem trenutku med štirimi velikimi silami (prvim trem se je konec leta 1945 pridružila še Francija) lahko računala le na sovjetsko pomoč, je Tito kmalu pozabil na svoje zamere. Na naslednjem srečanju s Stalinom maja 1946 ni meril besed, s katerimi je izražal svojo hvaležnost za podporo, ki je bil deležen, pri čemer je jasno izpovedal, da hoče navezati čim tesnejše gospodarske in vojaške stike s Sovjetsko zvezo, ki jo je videl kot zaščitnico pred zahodnimi »imperialisti«.² Jugoslovansko armado (JA) je razumel kot sestavni del Rdeče armade in bil pripravljen z njo sodelovati tudi v oboroženi konfrontaciji z Zahodom, če bi bilo to potrebno. Svojim častnikom, ki so se izobraževali na raznih moskovskih vojaških akademijah, tega ni skrival. Razkril jim je namreč, da bo v primeru nove vojne JA kot predhodnica Rdeče armade korakala proti Rokavskemu prelivu.³

Omenjeno srečanje v Moskvi je predstavljalo trenutek, ko so sovjetsko-jugoslovanski odnosi dosegli svoj zenit. Od tu dalje so postajali vedno bolj napeti, v prvi vrsti zaradi Titove drzne zunanje politike, s katero se Stalin ni mogel strinjati. Jugoslovanski maršal je bil namreč prepričan, da ima njegova država zaradi uspešno izvršene »revolucije«, kakor je sam interpretiral narodnoosvobodilni boj, posebno poslanstvo v Evropi: postati žarišče v severnem Sredozemlju, od Grčije do Španije, in združevalno težišče za vse »ljudske demokracije« srednje Evrope, od Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije, Bolgarije do Albanije. Te megalomanske vizije, ki je slonela na prepričanju, da je štafeta revolucije iz sovjetskih rok prešla v jugoslovanske, Stalin seveda ni mogel sprejeti. Iz dveh razlogov. Predvsem zaradi tega, ker je bil preveč realističen politik, da bi tvegal postavljati pod vprašaj razklanost Evrope na dve vplivni območji, kakršna se je oblikovala po vojni v skladu z dogovorom med velikimi silami. Čeprav ni dvomil, da bo do spopada z »imperialisti« prej ali slej prišlo, se je zavedal, da si ga Sovjetska zveza zaenkrat ne more privoščiti, saj v nasprotju z ZDA še ni imela jedrskega orožja (da ne govorimo o opustošenju, ki ga je v njenem evropskem delu zapustila Wehrmacht). Drugi razlog njegovega nasprotovanja Titovim načrtom je izvirail iz dejstva, da Stalin na svojem vplivnem območju ni bil pripravljen trpeti protagonista, ki bi lahko z njim tekmoval. Čeprav ni mogoče zanikati, da se je Tito uveljavil kot gospodar Jugoslavije šele potem, ko je Rdeča armada v prvi polovici

² Milošević, M. et al. (ur.), Dokumenty, n. d., str. 44–47.

³ Nikolić, K. (2006): Tito govori što narod misli. Beograd, Službeni list SCG, str. 175.

septembra 1944 pod maršalom Tolbuhinom osvobodila Srbijo, ni mogoče spregledati dejstva, da jugoslovanski voditelji te resničnosti niso zadosti upoštevali, temveč so se čutili kot zmagovalci, ki imajo pravico do lastne vizije, kako udejanjati socializem doma in v svetu. Ta herezija (in morda tudi Titovo odklonilno stališče do sovjetske zahteve, da bi flota Rdeče armade imela pod svojim nadzorom štiri pristanišča na jadranski obali) je Stalinu narekovala odločitev, da s Titom enkrat za vselej uredi svoje odnose in ga prisili v vazalno odvisnost. Njegov poizkus v tej smeri, ki ga je najprej skušal udejanjiti tajno, na bilateralni ravni, ko se mu je to ponesrečilo, pa z javno polemiko, se je proti njegovemu pričakovanju izjalovil.

Tito se je sredi leta 1948, ko je spor izbruhnil na dan, znašel v obupnem položaju, saj je bil povsem osamljen od Vzhoda in Zahoda, kljub temu pa ni klonil. Šlo je za odločitev, ki je brez dvoma najbolj pomembna v njegovi biografiji, saj bi lahko spal na lovorikah svojega uspešnega boja s Hitlerjem in Mussolinijem, če bi bil pripravljen sprejeti Stalinov diktat. Čeprav je bil moskovski »hozzajin«, kakor so mu rekli njegovi dvorjani, v komunističnem svetu absolutna avtoriteta, o nezmotljivosti katere ni bilo mogoče dvomiti, se mu je Tito drznil upreti in s tem postaviti pod vprašaj »monolitni blok« internacionalnega komunizma, kakor se je oblikoval po drugi svetovni vojni. Po prvem presenečenju nad razvojem dogodkov, ki jih nihče ni pričakoval, so pomen tega razkola znali na Zahodu pravilno oceniti. Posledica je bila odločitev Washingtona in Londona, da je treba Tita »ohraniti na površju«, naj stane, kar stane. Za gospodarsko in vojaško pomoč, ki so mu jo nudili, niso zahtevali od njega ideoloških popuščanj, v prepričanju, da je tudi socialistična Jugoslavija lahko koristna, če le ohrani svoje uporniško držo v odnosu do Moskve.⁴

S tem se je začelo drugo poglavje Titove diplomacije, ki je slonela na iskanju stikov z Zahodom, kajti Jugoslavija bi gospodarsko ne mogla preživeti in se brez tuje vojaške pomoči zoperstaviti možnemu oboroženemu napadu Sovjetske zveze in njenih satelitov. Značilno pa je, da se pri tem ni nameravala odpovedati svojim idealom tudi za ceno občasnih trenj z anglo-ameriškimi zavezniki. Z ene strani se je tako močno približala Severnoatlantskemu zavezništvu in postala del tistega obrambnega pasu, ki so ga njegovi strategji oblikovali v sredozemskem prostoru, ni pa se formalno vključila vanj, temveč je stopila v obrambno zvezo z Grčijo in Turčijo, ki sta bili članici NATA.⁵ Šlo je za kompromisno rešitev, ki je Jugoslaviji

⁴ Lees, L. M. (1997): *Keeping Tito afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War*. Philadelphia, Pennsylvania University Press; Bekić, D. (1988): *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949–1955*. Zagreb, Globus.

⁵ Bogetić, D. (2000): *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd, Službeni list; Milošević, N. (ur.) (2008): *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*. Beograd, Institut za strategijska istraživanja.

zagotavljala vse ugodnosti zavezništva z Zahodom, ne da bi kakorkoli kršila njeno suverenost. Svojo odločenost nastopati na mednarodnem polju v skladu z lastnim prepričanjem je v tem času Tito večkrat dokazal, saj ni na primer priznal samo Mao Cetungove Kitajske, temveč tudi komunistični režim Ho Ši Minha v Hanoju, kljub pritiskom, naj tega ne stori, ki so prihajali iz Washingtona, Pariza in Londona. Zgovorno je tudi dejstvo, da je podprl Mosadekovo (ponesrečeno) revolucijo v Iranu, s čimer je že na začetku petdesetih let nakazal svoje zanimanje za protikolonialna in osvobodilna gibanja v tretjem svetu.

Jasno je bilo, da so odnosi Jugoslavije z »imperialističnim« Zahodom samo taktičnega značaja in da si bo država, čim bo mogoče, skušala najti zaveznike, ki ji bodo ideološko blizu. Najprej je računala na razne razkolniške in pacifistične skupine od kvekerjev do trockistov, prav kmalu pa je usmerila svoj pogled v tabor socialdemokracije, ki je bila močna v vseh zahodnoevropskih državah in je bila v Skandinaviji celo dalj časa na oblasti.⁶ Ker je Titov režim v tem obdobju začel graditi nov tip socializma, ki naj bi ne slonel na prisili partijske in državne nomenklature, kakor je sovjetski, temveč na demokraciji »samoupravne« družbene ureditve, je oblikoval poleg KPJ oziroma Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ), kot se je partija preimenovala konec leta 1952, še Socialistično zvezo delavnega ljudstva (SZDL), zamišljeno kot množično organizacijo vseh »naprednih« državljanov. SZDL naj bi se vključila v tretjo internacionalo in postala s svojimi osmimi milijoni članov ena izmed njenih najmočnejših komponent. Šlo je za račun brez krčmarja, kajti zahodnoevropski socialisti in socialdemokrati niso mogli spregledati totalitarnega značaja Titovega režima ter kljub zanimanju za njegov »samoupravni« eksperiment niso bili pripravljeni sprejeti v svoj krog države, ki ni priznavala političnega pluralizma in pravice delavcev do stavke.

Vprašanje je, kako bi se jugoslovanska zgodba razvijala naprej, če ne bi 5. marca 1953 Stalin nepričakovano umrl. Njegova nenadna smrt je pomenila namreč začetek konca totalitarnega terorja v Sovjetski zvezi, v vrhu katere se je razvnel boj za oblast med raznimi nasprotnimi strujami. Zmagala je reformistična, ki jo je predstavljal Nikita S. Hruščov, o katerem v preteklosti ni bilo mogoče reči, da bi ne bil zvest izvrševalec Stalinovih ukazov. Komaj pa se je umestil na čelu KPSZ, je začel voditi politiko »odjuge« tako na notranje- kot na zunanjepolitičnem polju. V sovjetski zunanji politiki je pravzaprav prišlo do premikov še pred dokončno zmago Hruščova, saj je Moskva že sredi leta 1953 normalizirala diplomatske stike z Jugoslavijo, ki so bili po letu 1948 praktično zamrznjeni, pri čemer pa je ugotavljala, da gre za »kapitalistično« državo. Po svoji umestitvi v

⁶ Kullaa, R. (2012): *Non-Alignment and Its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*. London, Tauris.

Kremlju je novi sovjetski voditelj napravil korak naprej in priznal socialistični značaj Titovega režima ter skušal doseči, da bi se Jugoslavija vrnila v »lager«, kakor so rekli sovjetskemu bloku. Vrh ZKJ pa te logike, ki je težila k brisanju preteklosti, ni sprejel, izhajajoč iz prepričanja, da ne gre zapraviti suverenosti na mednarodnem in na ideološkem polju, ki jo je dosegel s tako težavo po razkolu s Stalinom. Tako je med letoma 1955 in 1956 sicer prišlo do zbližanja med obema državama in partijama, ne pa tudi do tistega sozvočja, h kateremu je težil Hruščov.

Poleg tega je sredi petdesetih let prejšnjega stoletja prišlo do razvoja, kakršnega nihče ni pričakoval. V Aziji in Afriki se je uveljavilo protikolonialistično gibanje, kar je imelo za posledico, da je na obeh kontinentih nastala vrsta samostojnih držav, med njimi tudi tako močno obljudene kot Indija, Indonezija ali Egipt. Vodilne elite teh držav so rastle iz nacionalnega upora proti zahodnim kolonialistom, kar pomeni, da so se predvsem bale postati vnovični plen njihovega kapitala. Z druge strani pa jih tudi niso privlačili togi socialistični režimi sovjetskega in kitajskega tipa, tako tuji njihovim družbenim in verskim tradicijam, kar pomeni, da niso sprejele logike sveta, razklanega na dva bloka, kakor se je uveljavila v Evropi po drugi svetovni vojni. Tudi same so začele iskati zaveznike in se povezovati med seboj, pri čemer so se v določenem smislu znašle v podobnem položaju, v kakršnem je bila Jugoslavija. Tito in njegovi sodelavci, med katerimi ni manjkalo Slovencev, so razumeli ugodno priložnost, ki se jim je ponujala, in se vključili v veliki emancipacijski proces tretjega sveta. S svojim narodnoosvobodilnim bojem proti nacifašistom v času druge svetovne vojne, z uporom proti Stalinovemu trinoštvu, s svojim rezerviranim stališčem do Zahoda so imeli pedigree, ki jim je dajal pravico, da se postavijo postkolonialnim državam za zgled. Tito je znal to dejstvo imenitno izrabit in pri tem igral tudi na karto, ki jo je imel samo on: v afro-azijsko stvarnost je vstopil kot prvi beli človek, ki ni hotel biti misijonar, kolonialni gospodar in izkoriščevalec, temveč preprosto zaveznik. Ta drža je naletela na izjemen uspeh. Z Nehrujevo in Naserjevo podporo je jugoslovanski maršal v naslednjih petindvajsetih letih namreč oblikoval »neuvrščeno« gibanje, ki je odklanjalo militaristično logiko obeh blokov, stavilo na miroljubno koeksistenco, obenem pa se ni zapiralo v pasivno nevtralnost švicarskega tipa, temveč je čutilo dolžnost, da aktivno sodeluje pri oblikovanju sodobnega sveta. Čeprav so ga sestavljale države, ki so bile v razvoju, kar pomeni, da so bile finančno in vojaško šibke, so bile vendarle relativno vplivne, če ne drugega, s svojo številčnostjo, ki je prišla do izraza predvsem v Generalni skupščini OZN. Razbile so namreč manihejsko stvarnost, kakršno sta po vojni narekovala Washington in Moskva. Še več. S pomočjo svojih sodelavcev, med katerimi je imel posebno vlogo Edvard Kardelj, je Tito med prvimi opozoril na poglobitni

problem sodobne družbe: najbolj žgoč problem človeštva naj bi po njegovem ne bil konflikt med Vzhodom in Zahodom, temveč razkol med bogatim Severom in revnim Jugom (ki je ostajal na stopnji ekonomske nerazvitosti kljub svojim naravnim bogastvom). Trdil je, da je to glavno vprašanje, s katerim se mora soočiti mednarodna skupnost in ga tudi razrešiti, če naj pride do njenega harmoničnega razvoja. Njegovi naporu v tem smislu sicer niso prinesli zelenih rezultatov, so pa vendarle pomembni, kajti vprašanje se še danes pojavlja kot eden izmed temeljnih problemov svetovnega razvoja.

Neuvrščenost, ki je postala od šestdesetih let dalje zvezda vodnica jugoslovanske zunanje politike in ki ji je dala svetovne, prej neslutene razsežnosti, seveda ni mogla povsem izbrisati pomena odnosov Beograda z Washingtonom. ZDA so v glavnem ohranile do Jugoslavije svoje naklonjeno stališče, ki mu je botrovala njena ključevalna drža do Sovjetske zveze. Zaradi tega so ji bile pripravljene tudi gospodarsko pomagati, čeprav je od časa do časa prišlo med obema državama do trenj, zlasti ko se je Tito odločil, da kritično oceni to ali ono potezo ameriške zunanje politike.⁷ Tako se je zgodilo v letih vietnamske vojne, v času oboroženih spopadov med Izraelci in Arabci leta 1967 in leta 1973 in še kdaj. Bolj razgibani, včasih celo odkrito sovražni so bili od srede petdesetih let dalje jugoslovansko-sovjetski odnosi. Odjuga, ki se je uveljavila po Stalinovi smrti in je dobila svoj izraz z Beograjsko (1955) in Moskovsko deklaracijo (1956), s katerima je Hruščov priznal pravico Jugoslavije, da sledi samostojni poti v socializem, ni trajala dolgo. Do prvih resnih razhajanj je prišlo že ob zatrtju madžarske vstaje novembra 1956,⁸ ob štiridesetletnici oktobrske revolucije novembra 1957, posebno pa ob VII. kongresu ZKJ aprila 1958, na katerem je Kardelj predstavil nov partijski program. Ta je slonel na idejah, ki so jih jugoslovanski partijski ideologi (predvsem očitno on sam) razvili v zadnjem desetletju: na odklanjanju »državnega kapitalizma«, kakor se je pod Stalinom uveljavil v Sovjetski zvezi, na poudarjanju, da socializem ni domena sovjetskega bloka, temveč da ga je najti povsod, tudi v kapitalističnih državah, in na ugotovitvi, da je narodnoosvobodilni boj zaslužjenih narodov enakovreden razrednemu boju in socialni revoluciji. Te »revizionistične« teze so bile nesprejemljive za Moskvo, še bolj pa za Peking, kjer se je začela napovedovati skrajno radikalna Maova »kulturna revolucija«.

Jugoslavija je na prelomu petdesetih in šestdesetih let postala tarča ostrih kritik Sovjetov in Kitajcev, pri čemer so slednji pogosto napadali Beograd, zato

⁷ Jakovina, T. (2011): Treća strana hladnog rata. Zaprešić, Fraktura; Bogetić, D. (2006): Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Beograd, Institut za savremenu istoriju; Rakove, R. (2014): Kennedy, Johnson and the Non-Aligned World. Cambridge University Press.

⁸ Cvetković, V. (2013): Pogled iza gvozdene zavese: jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, str. 337–365.

da izrazijo svoje nestrinjanje z Moskvo. Medtem ko se je od konca leta 1961 dalje polemika med Jugoslovani in Sovjeti začasno polegla, pa je odklonilen odnos Kitajcev do balkanskih revizionistov trajal vse do zatona »kulturne revolucije«. Ponovnemu zblizanju je med drugim botrovalo tudi rezko poslabšanje sovjetsko-jugoslovanskih odnosov, ki jih je povzročilo nasilno zatrtje »praške pomladi« avgusta 1968 s strani Varšavskega pakta. V tistem trenutku so bili Jugoslovani prepričani, da se isti scenarij lahko ponovi tudi pri njih, toliko bolj, ker je Leonid Brežnjev (po padcu Hruščova novi kremeljski »hozjajin«) razglasil doktrino, ki naj bi dajala socialističnemu bloku pravico, da krši suverenost tiste države, v kateri bi se socializem znašel v nevarnosti. Jugoslovani so se zaradi svoje posebne različice socializma čutili pod udarom in so zato v naslednjih letih vodili do Sovjetov dokaj nezaupljivo politiko. Polemike, ki so se razvile med Beogradom in Moskvo v času zatrtja praške pomladi, so bile sicer kmalu utišane, nezaupljivi odnos do Moskve pa je ostal živ vse do Titove smrti in je odločilno vplival tako na njegovo notranjo kot zunanjo politiko.

To je v glavnih potezih okvir, v katerem se je razvijala dejavnost štirih diplomatov, ki jih predstavljamo v pričujoči knjigi. Treba pa je seveda poudariti, da so imeli opraviti tudi s problemi, ki so bili bilateralnega značaja in so se nanašali na jugoslovanske sosesde, v prvi vrsti na Avstrijo in Italijo, ter na Nemčijo. Tudi v tem kontekstu ni manjkalo dramatičnih trenutkov, saj so omenjene tri države imele z balkansko državo odprte račune zaradi druge svetovne vojne. Z Avstrijo in Italijo so bili odprti tudi problemi meja, ki jih je bilo treba pa letu 1945 ponovno načrtovati, ter vprašanja etničnih manjšin in njihove zaščite, vojnih reparacij itd.⁹ Šlo je za delikatne teme, ki so močno angažirale jugoslovansko diplomacijo, posebno še Slovence v njej, saj se je večina spornih točk vezala prav na zaščito interesov SRS in njenih manjšin na Primorskem in na Koroškem. Manj znana, toda omembe vredna je še ena poteza jugoslovanske zunanje politike v evropskem prostoru: šlo je za dialog, ki ga je Beograd navezal z nevtralnimi državami, kot sta bili Švedska in Finska na skandinavskem polotoku ter Avstrija in Švica v srednji Evropi. Jugoslavija jim je bila v določenem smislu blizu, saj je s svojo neuvrščeno politiko nasprotovala tako Severnoatlantskemu zavezništvu kot Varšavskemu paktu in je zaradi tega ocenjevala mednarodni položaj podobno kot vlade v Helsinkih, Stockholmu, na Dunaju in v Bernu. Med njo in slednjimi je prišlo proti koncu šestdesetih let in v sedemdesetih letih do dokaj tesnega sodelovanja, tako da je bilo mogoče govoriti celo o skupini N + N (nevtralni in neuvrščeni), ki se je močno angažirala v pripravah za Konferenco za mir in sodelovanje v Evropi (Helsinki

⁹ Nečak, D. et al. (ur.) (2004): Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

1975), pa tudi za njeno naslednico, sklicano leta 1977 v Beogradu v znak priznanja miroljubni politiki maršala Tita.¹⁰

V nasprotju z zunanjo politiko Kraljevine Jugoslavije (1918–1941), ki je imela dokaj skromen domet, pa tudi s politiko Republike Slovenije po osamosvojitvi, pogojeno z majhnostjo nove države in njeno programsko usmerjenostjo v evro-atlantske integracijske procese, je imela Titova Jugoslavija velikopotezno zunanjo politiko, ki bi jo lahko primerjali s tisto, kakršno so si lahko privoščile velike sile. Vprašanje je seveda, ali je bila taka megalomanska zunanja politika v skladu z gospodarskimi in vojaškimi pogoji, s katerimi je dežela lahko računala. Kar je treba vsekakor ugotoviti, je dejstvo, da ji za igro v areni velike mednarodne politike ni manjkalo intelektualno močnih osebnosti, ki so se znale kljub pomanjkanju domače tradicije enakovredno vključiti v svetovni politični diskurz. Med njenimi protagonisti, ki so se uveljavili tudi kot vodilni uradniki mednarodnih organizacij, ni manjkalo Slovencev – dokaz, da so ti sprejeli izziv, ki so mu bili izpostavljeni in ga s svojo sposobnostjo tudi obvladali. Gre za poglavje v zgodovini našega naroda, ki je bilo in bo ostalo verjetno enkratno. Zato ga je vredno ovrednotiti in primerno oceniti.

Jože Pirjevec

¹⁰ Bilandžić, V., Dahlmann, D., Kosanović, M. (ur.) (2012): From Helsinki to Belgrade. The First CSCE Follow-up Meeting and the Crisis of Détente. Göttingen, V&R unipress; Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C. (ur.) (2008): Origins of the European Security System. The Helsinki Process Revisited 1965–75. New York, Routledge.

Janez Stanovnik (4. avgust 1922)

Pirjevec: Na kakšen način ste se približali Kocbekovim¹¹ krščanskim socialistom?

Stanovnik: V času nastanka *Premišljevanja o Španiji*¹² Kocbeka še nisem poznal. Takrat sem bil star petnajst let in sem obiskoval višje razrede gimnazije. Spominjam se njegovega predavanja v dvorani hotela Union, ki sva ga šla poslušat s prijateljem Janezom Šmonom. Tam se je pojavil tudi Lambert Ehrlich¹³, ki je v imenu škofa Rožmana zahteval od Kocbeka, naj demantira svojo izjavo, da so bile vse herezije in vsi odpadci dokaz duhovnega junaštva. Vztrajal je, da mora to izjavo javno preklicati, šele potem pa lahko prične s predavanjem. Takrat so se začeli dvigovati stoli in moj prijatelj Šmon mi je rekel: »Janez, zdaj pa midva ven, tu bo vroče!« Kasneje me je neposredno v Kocbekov krožek pripeljal Emilijan Cevc¹⁴, s katerim sva bila nerazdružljiva prijatelja. V tem krogu so bili tudi Jože Brejc¹⁵, France Kosmač¹⁶ in Boris Grabner, torej krog mladih in intelektualno

¹¹ Edvard Kocbek (1904–1981), slovenski pisatelj, pesnik in politik.

¹² Objavljeno v reviji Dom in svet, letnik 50, številka 1/2 (1937).

¹³ Lambert Ehrlich (1878–1942), slovenski teolog in politik; ideolog akademskega kluba Straža.

¹⁴ Emilijan Cevc (1920–2006), slovenski umetnostni zgodovinar.

¹⁵ Jože Brejc, psevdonim Jože Javoršek (1920–1990), slovenski dramatik, pesnik, pisatelj, esejist in kritik.

¹⁶ France Kosmač (1922–1974), slovenski pesnik, pisatelj in režiser.

živih ljudi, ki smo se kasneje vsi včlanili v *Zarjo*.¹⁷ Med temi 15, 20 mladimi razburiteži je bil tudi Bogo Grafenauer¹⁸, ki je za nas predstavljal živega boga. Po njem smo prevzeli skrb zaradi nacionalne ogroženosti Slovencev, na katero je opozoril v svojem referatu na *Bohinjskih tednih*,¹⁹ kjer je izpostavil nacionalno ogroženost Slovencev. Po začetku okupacije se je naš krog pomnožil z emigranti s Štajerske, ki so bili prav tako močno narodnoobrambno nastrojeni. Po moji oceni se je takrat več kot polovica *Zarje* pridružila t.i. ilegalni *Zarji*, ki je vstopila v Osvobodilno fronto.

Pirjevec: Kot skupina?

Stanovnik: Jaz sem bil nekakšen predsednik in kot tak imenovan v matični odbor Osvobodilne fronte na univerzi. Ni šlo za čvrsto organizacijo, ampak za skupino prijateljev, ki je tesno sodelovala s t.i. Slavističnim krožkom.²⁰

Pirjevec: Kako ste mladi krščanski socialisti gledali na ravnanje slovenske Cerkve pod škofom Rožmanom²¹?

Stanovnik: Zelo negativno. Do vodstva Cerkve in do večine duhovnikov smo gojili še bojevitejši odnos od komunistov. Prepričani smo namreč bili, da kot kristjani počnejo nekaj močno nemoralnega. Res pa je bilo precej lojalnih kaplanov, ki nas ne bi nikdar denuncirali, ampak so nam na nebojevit način očitali le, če smo koga ubili. Mislim, da smo vsi zavzeli podobno stališče kot ga je Kocbek v svojih pismih Rožmanu. Značilen je tudi primer mojega strica, Aleša Stanovnika, ki je bil 2. junija 1942 kot talec ustreljen v gramozni jami. Živel je pri nas in jaz sem ga imel za svojega starejšega brata. Bil je advokat in politik in je prav tako kot Kocbek pripadal križarskemu krogu. Deloval je v Jugoslovanski strokovni zvezi²², kjer je bil predsednik t.i. političnega komiteja. Iz pogovorov z njim vem, da je Kocbeka dojemal kot filozofa in pesnika, ki pa o politiki ni imel pojma, o čemur sta si bila oba na jasnem. Konec maja 1942 je celotni izvršni odbor Osvobodilne fronte odšel v partizane, Aleš pa mi je takrat pisal, da ne gre na tuj teren, kjer ne bi imel takšne teže kot v Ljubljani.

¹⁷ Katoliško društvo slovenskih študentov (1901–1941).

¹⁸ Bogo Grafenauer (1916–1995), slovenski zgodovinar.

¹⁹ Drugi akademski kulturnosocialni teden, Bohinj, 7.–12. avgust 1939.

²⁰ Krožek študentov Univerze v Ljubljani; gl. pričevanje Antona Vratuše.

²¹ Gregorij Rožman (1883–1959), ljubljanski škof 1930–1959.

²² Združenje krščanskosocialnih strokovnih organizacij Slovenske ljudske stranke, ustanovljeno leta 1909. Po statutu iz leta 1927 organizirana kot delavski sindikat, ki je v tridesetih letih prekinil vezi z SLS.

Pirjevec: Kako je prišlo do njegove usmrtnice?

Stanovnik: Bil je izdan s katoliške strani. Na tisti usodni večer aretacije so ga zasledovali policisti v civilu. Najprej se je oglasil v naši hiši na Pleteršnikovi ulici 17 in moji materi povedal, da mu sledijo in da noče naši družini povzročati še dodatnih težav. Izstopil je pri zadnjih vratih in preko ograje skočil na sosednjo parcelo, misleč da tista ulica ni kontrolirana. Toda nadzorovali so tudi tam in mu sledili v Dermotovo ulico, kjer je imel prijatelja Mira Jeršiča²³, pri katerem je nameraval prenočiti. Tam pa so ga potem ulovili. Razlaga, da je bil izdan s strani komunistov, nikakor ne more držati. Sam sem bil sicer takrat že v partizanih, ampak moja sestra, ki je bila doma, mi je povedala celotno zgodbo. Izdan je bil s strani belogardistov, kar potrjujejo tudi Jeršičevi zapisi. Še za časa okupacije so se namreč prijatelji na dan Aleševe smrti upali zbrati na pokopališču, čeprav njegov grob ni bil poznan. Dr. Albin Šmajd²⁴ je takrat pristopil k Jeršiču in mu zaupal, da bi bil Aleš še vedno živ, če bi se postavil na njihovo stran.

Bajc: Kakšno je bilo takrat vaše stališče o likvidacijah, ki jih je izvajal VOS?²⁵

Stanovnik: Aleš Stanovnik je na plenumu glasoval proti likvidaciji Lamberta Erhliča, potem pa je bil sam ustreljen iz represalije za njegov uboj. Kocbekovo stališče je bilo, da vzpostavljamo novo justico in da imamo kot predstavniki nove družbe pravico vzeti celo človeško življenje. Sicer pa je bil problem likvidacij stalna točka diskusije znotraj kroga krščanskih socialistov. Če je šlo za likvidacije denunciantov, ki so bili kot takšni poznani, priznani in pričani, nismo imeli težav, nasprotovali pa smo likvidacijam političnih ali ideoloških nasprotnikov. V tem pogledu so bile v Osvobodilni fronti določene razlike, saj je naš krog izhajal iz globoko katoliških družin, zaradi česar smo imeli vgrajeno moralno normo, da je človeško življenje sveto. O teh vprašanjih sva diskutirala tudi z Jankom Smoletom²⁶ in najin pogovor se je vedno zaustavil pri vprašanju, kot bi rekel Janko, »revolucionarnih mer«. Kakorkoli smo tudi mi verjeli v razredno delitev družbe in si želeli socialistično ureditev, je bilo pobijanje ljudi za nas sporno. Moram pa pri tem z vso iskrenostjo reči, da nemški vojaki zame takrat niso bili več ljudje.

²³ Miro Jeršič (1902–1981), slovenski pravnik, politik in publicist.

²⁴ Albin Šmajd (1904–1946), slovenski pravnik in politik; soorganizator Slovenskega domobranstva.

²⁵ Varnostno-obveščevalna služba; skrivna partijska oborožena formacija, ustanovljena znotraj OF avgusta 1941.

²⁶ Janko Smole (1921–2010), slovenski gospodarstvenik, bančnik in politik.

Pirjevec: Kako je ob koncu vojne prišlo do vašega imenovanja na mesto tajnika Edvarda Kardelja²⁷?

Stanovnik: Bil sem član Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko, katerega predsednik je bil formalno Joža Vilfan²⁸, dejansko pa je to bila Lidija Šentjunc²⁹ in kasneje Vida Tomšič³⁰. Kot inštruktor centralnega komiteja je marca 1945 v vas Labinje nad Cerknim prišel Boris Kraigher³¹. Edinemu med vsemi člani odbora mi je prinesel spomenico, tako da sem po serijski številki nosilec ene izmed prvih spomenic in medalj za hrabrost. Skupaj s tem odlikovanjem pa sem dobil tudi grenko nalogo, da moram oditi v Istro. Prebiti sem se moral prek Vipavske doline, ki je bila polna četnikov. Ker je bil prepričan, da je vojne konec, mi je dal tovariš Martin Vrbas svoj rezervni boben za rusko brzostrelko. Na koncu je on v veliki ofenzivi padel, jaz pa sem ostal živ. Na novi zadolžiti sem bil kot član pokrajinskega odbora zadolžen za izgradnjo ljudske oblasti v slovenski Istri in perspektivno tudi v Trstu. Sam sem torej skrbel za civilno oblast, France Perovšek³², s katerim sem imel dobre odnose, pa je imel komando nad Udbo in vojsko. V tistih zadnjih dneh, ko smo že bili gotovi, da bo vstaja v Trstu počila, je prišel telegram, ki se je glasil: »Kardelj kliče Janeza v Beograd, naj se takoj oglasi na glavnem štabu.« Ker je bilo rečeno Janeza, se je zdelo logično, da Kardelj za šefa kabineta pošilja po Kraigherja. Njegovo partizansko ime je namreč bilo Janez, moje pa Tine, zato je Perovšek sporočil, da je Janeza ni tam, ampak je na sedežu pokrajinskega odbora. Potem pa je prispel še en telegram, kjer so razložili, da so mislili na Janeza Stanovnika. Tako sem se zadnje dni aprila s tremi kurirji prebijal ob Ilirski Bistrici proti Mašunu, kjer smo že naleteli na 4. armado. Prvega maja pa sem s predhodnico IX. korpusa po ulici Rossetti že vkorakal v Trst. Petega maja 1945 je bil Kardelj skupaj z Ivanom Ribarjem³³, Sinišo Stankovićem, Savo Kosanovićem³⁴ in drugimi na inavguraciji prve slovenske vlade v Ajdovščini, 6.

²⁷ Edvard Kardelj – Kristof, Bevc (1910–1979), slovenski politik in publicist; minister za konstituantno in podpredsednik začasne vlade DFJ (1945); podpredsednik vlade FLRJ (1946–1953); zunanji minister FLRJ (1948–1953); predsednik skupščine SFRJ (1963–1967).

²⁸ Joža Vilfan (1908–1987), slovenski pravnik, politik in diplomat.

²⁹ Lidija Šentjunc (1911–2000), slovenska političarka in ministrca.

³⁰ Vida Tomšič (1913–1998), slovenska predvojna komunistka, političarka in ministrca.

³¹ Boris Kraigher – Janez (1914–1967), slovenski komunist, general in politik; notranji minister LRS (1946–1953); predsednik Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS (1953–1962); podpredsednik Zveznega izvršnega sveta SFRJ (1963–1967).

³² France Perovšek (1922–2011), slovenski pravnik in politični aktivist; vodja Poverjeništvu Pokrajinskega Narodno osvobodilnega odbora za cono B slovenskega Primorja; predstavnik vlade Ljudske republike Slovenije v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja.

³³ Ivan Ribar (1881–1968), hrvaški politik; predsednik prezidija ljudske skupščine FLRJ (1945–1953).

³⁴ Sava Kosanović (1894–1956), srbski politik, diplomat in publicist.

maja pa so me pobrali v Kardeljevo avtomobilsko kolono. Ob obali smo se napotili proti Zemuniku, od koder smo potem odleteli v Beograd. Zvečer smo se ustavili na večerji pri Ičićih, kjer je imel svoj štab general Pero Drapšin³⁵, ki ga izjemno cenim. Veste s čim je postregel Kardelju kot podpredsedniku jugoslovanske vlade in Stankoviču kot predsedniku skupščine ter ostalim pomembnejšim? S krompirjem v oblicah in majhnim koščkom masla. Kasneje sem večkrat srečeval njegovo ženo, ki je kot bibliotekarka urejala Kardeljevo knjižnico, in jo intimno spraševal, kaj je bilo s Perovim samomorom. Nikdar mi ni hotela ničesar povedati, zgodbe, da se je Pero Drapšin igral z revolverjem in se ustrelil na tak način, pa nikakor nisem mogel sprejeti.

Pirjevec: Sklepate o političnem ozadju?

Stanovnik: Pod komando IV. armade so se izvajale povojne eksekucije.³⁶ Pero Drapšin, kakršnega sem jaz poznal in kakršnega je poznala tudi njegova žena Nada, tega ni mogel sprejeti. Bil je vojak od glave do pet, izjemno profesionalen. Spomnim se, kako je Kardelju na tisti večerji tolmačil izredno tvegan manever, po katerem je obšel Ilirsko Bistrico in prišel v Trst. Na previden način je povedal, kako je dobil povelje za naskok na Trst, ki ga je smatral za tako pomembnega, da ga je izpolnil kljub velikemu tveganju in se na koncu res znašel v mestu pred vsemi drugimi.

Pirjevec: Kako ste se lotili dela v Beogradu?

Stanovnik: Bil sem razporejen na Ministrstvo za konstituantno, kjer sem opravljal naloge načelnika oddelka za izgradnjo narodne oblasti. Kot zanimivost lahko povem, da je na prvem kolegiju Kardeljev pomočnik dr. Jovan Đorđević³⁷ meni, še v vojaški uniformi in škornjih, ker se takrat v Beogradu ni dobilo srajc, pred vsemi, v glavnem sivolasimi univerzitetnimi profesorji okoli mize, rekel: »Zdaj nam bo pa kolega iz Slovenije povedal, kakšna je bila reakcija slovenske pravniške javnosti na odloke 7. februarja.« Slovenske pravniške javnosti sploh nisem poznal, saj sem takrat gojil partizanske uši, kateri so bili odloki iz 7. februarja pa tudi nisem vedel. Na položaju načelnika oddelka za izgradnjo narodne oblasti sem imel okrog sebe same častitljive univerzitetne profesorje, od katerih pa seveda nihče ni bil v partizanih. To so bili v glavnem Srbi in lahko si mislite, da so mi

³⁵ Petar Drapšin (1914–1945), hrvaški komunist in partizanski general.

³⁶ gl. Pirjevec, J. et al. (2012): Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.

³⁷ Jovan Đorđević (1908–), srbski pravnik in politik; pomočnik ministra za konstituantno v vladi DFJ.

kar precej nagajali, ko so videli s kom imajo posla. Ta igrlica je trajala kakšna dva meseca, nato pa me je poklical Kardelj in rekel: »Vidim, da to ne gre. Prišel boš k meni za šefa kabineta.« Moja zgodba je podobna tisti o junaku Oscarja Wilda, ki je prišel k prijatelju in sta se pogovarjala sedem let, po sedmih letih pa se je napotil domov, a se je spomnil, da mu ni vsega povedal. Vrnil se je in še sedem let ostal z njim. Približno tako je bilo tudi z menoj. To, kar je bilo provizorično, se je potem razpotegnilo na sedem let. Tako sem pri Kardelju ostal do leta 1952, ko se je na ministrstvu zgodil incident, zaradi katerega sem moral zapustiti svoje delovno mesto. Med neko razpravo sem v sveti jezi izjavil, da je v Ameriki več socializma kot v Sovjetski zvezi. Posledica te izjave je bila zahteva prof. dr. Davidovića³⁸ na CK-ju Srbije, da me izključijo iz partije, a so našli rešitev v tem, da so me premestili v New York, kar se je na koncu zame izkazalo kot pravi blagoslov.

Pirjevec: V Italiji večkrat omenjajo, da sta bila Milovan Đilas³⁹ in Edvard Kardelj aprila 1946, ko je v Julijski krajini krožila mednarodna komisija izvedencev z namenom, da preveri etnično stanje na terenu in predlaga ustrezno mejno rešitev, poslana v Istro. Organizirala naj bi pro-jugoslovanske elemente in obenem pregnala pro-italijanske. Ali kaj veste o tej zadevi?⁴⁰

Stanovnik: Dvomim, da bi bil tam Đilas, ampak je po mojem bolj verjetna prisotnost Vladimirja Bakarića.⁴¹ Đilas se je tedaj s Kardeljem nahajal pri razmejitvi v Vojvodini. Poleg tega je bil Đilas preveč nemirnega duha, da bi se v vključeval v takšne zadeve, saj z operativno politiko ni želel imeti ničesar. Bil je velik ideolog, propagandist, zelo šarmanten človek. Sam sem imel z njim opravka leta 1951, ko je v članku v *Borbi* argumentiral, da sovjetska birokracija ne sme biti okarakterizirana kot razred, ampak da je lahko samo kasta. Napisal sem mu osebno pismo, saj so bili takrat medsebojni odnosi zelo demokratični. Neposreden tovariški pristop smo imeli tako do Milentija Popovića⁴² in Veljka Vlahovića⁴³ kot tudi do Đilasa. V pismu sem dokazoval prerogative razreda, ki so bili značilni za sovjetsko birokracijo. V tistem času je bil Kardelj operiran na hrbtnici in je ležal v vili pod Rožnikom, jaz pa sem bil ob njem kot njegov

³⁸ Radiroje Davidović (1909–1991), profesor politične ekonomije, dekan Ekonomske fakultete v Beogradu 1958–1959.

³⁹ Milovan Đilas (1911–1995), črnogorski pesnik, pisatelj in politik; vodja Agitpropa CK KPJ; predsednik skupščine FLRJ (1953–1954).

⁴⁰ Pirjevec, Fojbe, str. 16–17.

⁴¹ Vladimir Bakarić (1912–1983), hrvaški general, politik in partijski voditelj.

⁴² Milentije Popović (1913–1971), srbski politik in general; večkratni minister FLRJ.

⁴³ Veljko Vlahović (1914–1975), črnogorski general in politik; namestnik ministra za zunanje zadeve FLRJ 1951–1952.

tajnik. Džilas je prišel na obisk in mi rekel, da se bo z Edom dogovoril o objavi mojega pisma. »Saj Kardelj nima s tem pismom nič. To je moje privatno pismo vam,« sem mu rekel. On pa me je zavrnil: »Ne, jaz bom s teboj polemiziral.« »To pa dvakrat ne,« sem rekel, »Vi ste šef Agitpropa, vi boste mene kritizirali, mogoče bodo objavili moj odgovor enkrat, gotovo pa ne dvakrat, vaš odgovor pa bo objavljen trikrat.« Potem je stopil do Kardelja in ko se je vračal, je rekel: »Edo se strinja, jaz bom objavil.« Nisem mogel reči nič drugega, kot da gre pač za njuno zadevo, če sta se tako zmenila. Moje pismo je nato izšlo v časopisu *Komunist* spomladi leta 1952.

Pirjevec: Kako bi povzeli svoje vtise o pariški mirovni konferenci, kjer je Kardelj odigral ključno vlogo?

Stanovnik: Osrednja figura je dejansko bil Aleš Bebler⁴⁴. Kot poliglot je enako tekoče govoril špansko, francosko in rusko ter takrat že kar dobro tudi angleško. Tako je nastopal v t. i. Komiteju za teritorialna vprašanja. Do izraza je prišla njegova prednost, da je »partizanił« na Primorskem. Diskusija je bila namreč pogosto zelo geografska: potoki, reke, ceste, železnice itn. Spominjam se konflikta, ki ga je imel s šefom brazilske delegacije Fernandezom. Problem je bil okoli Socerba, doline Soče in Goriških Brd. Fernandez je zagovarjal, da je treba prerezati po Soči, tisto kar je bilo kasneje rešeno s slovito osimsko cesto. Bebler, ki je poznal celotno situacijo, pa je to stališče osmešil in rekel: »Kako bodo pa kmetje prišli do svojih vinogradov, če povlečete to linijo?« In Fernandez mu je odgovoril: »Če ne drugače, bodo zgradili most.« Kasneje smo tam res zgradili cesto. Moram pa reči, da je bil Bebler »primadonna«, občudovan zlasti od pariških gospa, ki so z velikimi klobuki prihajale na balkone konferenčne dvorane, da bi opazovale cirkus, ki se je tam dogajal. Bil je silno šarmanten, a hkrati se je boril kot tiger. Za Kardelja pa bi lahko rekel, da je predstavljal možgane celotne delegacije. Največ je sedel v svojem studiu na sedežu delegacije v izjemno lepi zgradbi na Boulevard Delessert številka 1, ki gleda neposredno na Trocadero in na Eifflov stolp. V tisti vili sta srbski pesnik Marko Ristić in njegova soproga, ki sta pripadala beograjskemu visokemu sloju, zbirala kremo pariške inteligence. Seveda smo bili takrat v Parizu jugoslovanski partizani visoko cenjeni, tako da so vsi Aragoni⁴⁵ in Sartri⁴⁶ paradirali po tisti zgradbi.

⁴⁴ Aleš Bebler – Primož (1907–1981), slovenski politik, general in diplomat.

⁴⁵ Louis Aragon (1897–1982), francoski pesnik in pisatelj.

⁴⁶ Jean-Paul Sartre (1905–1980), francoski eksistencialistični filozof, dramatik, scenarist, pisatelj in literarni kritik.

Kardelj je imel svojo telesno stražo, svoje varovanje pa je organizirala tudi pariška policija. Njen šef se je običajno ob šestih, sedmih zvečer oglasil pri meni z vprašanjem, ali bo gospod minister ostal doma ali bo kam odšel. Če sem povedal, da bo šel v kino ali na ogled kakšne razstave, potem je ostal skupaj s svojo ekipo. Kardelj pa je vsak večer hodil na konzultacije k Molotovu⁴⁷, a ni želel, da bi za to vedeli tudi Francozi. Njihovi straži se je izognil z odhodom skozi garažna vrata. Nekega jutra pa je tisti šef francoske policije prišel k meni in potarnal: »Jaz bom odpuščen! Sinoči sem prišel k vam in ste mi rekli, da bo minister ostal doma, naši agenti iz ruske ambasade pa so javili, da je bil tam.« Brez okolišenja je priznal, da imajo pod nadzorom rusko ambasado! Na konferenci pa je Kardelj nastopal samo na plenarnih sejah. Pred kratkim sem v Renčah citiral njegovo izjavo iz zaključne seje, ko je točno ob 12.45 stopil na govorniški oder in kot pooblaščenec jugoslovanske vlade rekel: »Če odločitev za razkosanje Primorske ostane v mirovni pogodbi, je mi ne bomo podpisali!« Temu je sledil izjemen pritisk na jugoslovansko vlado – detajlov sicer ne poznam – in na Tita, da smo pogodbo 10. februarja 1947 le podpisali in ratificirali. Kardelj je bil očitno preglasovan. Kako so se stvari razvijale naprej pa je znano.

Pirjevec: Kako je potekalo srečanje z Molotovom po sestrelitvi ameriškega letala avgusta 1946?

Stanovnik: O tem vam lahko povem potek malodane minuto za minuto. Stanoval sem v četrtem nadstropju palače na Boulevard Delessert. Zaradi nujnega telegrama iz Beograda me je ob dveh ali treh ponoči zbudil dežurni oficir. Telegrami pa se niso prenašali, ampak je bilo potrebno iti ponje osebno na, da tako rečem, pariški sedež Udbe, ki je imela kontrolo nad komunikacijo. Tako sem sredi noči odšel v bližino Bois de Boulogne, kjer mi je dežurni izročil ta telegram, ki sem ga nemudoma prebral. Ranković⁴⁸ ga je naslovil na Kardelja z vsemi hipernujnimi atributi in zapisal samo: »Danes smo sestrelili ameriško letalo, jutri lahko pričakuješ burno reakcijo in se na to pripravi.« S tem telegramom sem se vrnil na Boulevard Delessert in sredi noči zbudil Kardelja, kar ni bilo niti prijetno, še manj pa običajno. Takoj naslednji dan, še preden je prišel v sejno dvorano, se je srečal z Molotovom. Sam nisem bil poleg, tako da ne morem

⁴⁷ Vjačeslav Molotov (1890–1986), sovjetski politik in diplomat; zunanji minister Sovjetske zveze (1939–1949).

⁴⁸ Aleksandar Ranković (1909–1983), srbski general in politik; minister za notranje zadeve v vladi FLRJ/SFRJ (1946–1966).

potrditi vsebine njunega razgovora, ga je pa Kardelj omenil v svojih spominih. Lahko pa potrdim to srečanje.⁴⁹

Pirjevec: Kdo je izrekel opazko o »partizanski bombi«?

Stanovnik: Vladimir Dedijer⁵⁰, vendar ne vem ali na tistem pogovoru z Molotovom ali ob kakšnem kosilu. Dedijer je bil sicer fantastičen organizator. Celotno delegacijo na mirovni konferenci je organiziral tako, da je vsakdo od nas moral ob koncu delovnega dne napisati kratko beležko, kaj je tisti dan počel. Vse te papirje je potem zbiral in iz njih je nastala njegova knjiga o pariški mirovni konferenci.⁵¹ Na drugi strani pa je znal biti tudi precej grob.

Pirjevec: Kakšno funkcijo je imel v okviru vaše delegacije?

Stanovnik: Bil je »enfant terrible«. Formalno sploh ni bil član delegacije. Za Kardelja je bilo tipično, da je delegacijo sestavil iz vseh mogočih vrhov takratne družbe. Tako je recimo vključil tudi župnika iz Dornberka Bajca, pa Kosanovića itd. Najbolj se mi je zdelo smešno, da je bil član delegacije tudi skrajni srbski nacionalist Vasa Čubrilović⁵². Na takšen način je hotel svetu pokazati, da tu govori četniška, partizanska, buržoazna, proletarska, skratka celotna Jugoslavija. Delegacija je bila tako velika, da smo imeli zase celoten vlak in ker smo mislili, da je v Parizu lakota, ki je dejansko tudi bila, smo vozili s sabo še en vagon hrane.

Pirjevec: Kdo izmed tam prisotnih Slovencev vam je ostal najbolj v spominu?

Stanovnik: Poleg Beblerja bi omenil Imreja Pustiška⁵³ in Dušana Kermaunerja⁵⁴. Med pripravami na mirovno konferenco smo bili v neki majhni vili na Rue de l'Elysée. V prvem nadstropju te vile, je bilo, tako kot je običajno v starinskih pariških vilah, vse nadstropje v tapiserijah in po njih so imeli naši strokovnjaki razgrnjene svoje geografske mape. Ko je tekla diskusija teritorialne komisije v Palais du Luxembourg, so po telefonu sporočali, kakšni so predlogi

⁴⁹ E. Kardelj (1984): Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944-1957. Spomini. Ljubljana, Prešernova družba, str. 75-78.

⁵⁰ Vladimir Dedijer (1914-1990), srbski zgodovinar, novinar in publicist.

⁵¹ Dedijer, V. (1947): Pariška konferencija, Beograd, Kultura; Gl. tudi Acta Histriae, 6, 1998, 1.

⁵² Vasa Čubrilović (1897-1990), srbski zgodovinar in akademik; ideolog srbskega nacionalizma.

⁵³ Ivko Pustišek - Imro (1912-2001), novinar, publicist in športni delavec.

⁵⁴ Dušan Kermauner (1903-1975), slovenski politik, zgodovinar in publicist.

druge strani, tu pa so med mapami ležali Kermauner, Liška⁵⁵, Černež⁵⁶ in hitro računali »etnični balans«. Etnični balans je bil kot nek zli duh permanentno v zraku in vedeli smo, da se mora argument glasiti takole: »Če to spremenite, ste spremenili etnični balans«. To je bil naš glavni argument.

Pirjevec: Ali je bila prisotna težnja, da ostane čim manj Italijanov v Jugoslaviji in čim manj Slovencev v Italiji, torej, da bi bile etnične manjšine čim bolj maloštevilne?

Stanovnik: Takrat Slovenci in Hrvati niso obstajali, samo Jugoslovani. Nihče ni gledal na to, da bo ob določenem poteku mejne črte ostalo na drugi strani 120.000 Slovencev, temveč je bila vsa Neitalijanska masa pač jugoslovanska. Tako se je tudi računal etnični balans po podatkih iz leta 1910 in 1921.

Pirjevec: Ko je bilo treba začrtati mejo med Slovenijo in Hrvaško, pa je znotraj Jugoslavije vendarle prišlo do precejšnjega trenja med Kardeljem in Bakarićem. Imate kaj spominov na to zadevo?

Stanovnik: Bil sem mlad človek, partizanov in Jugoslovan. Kot navdušen mladenič sem vso stvar doživljal jugoslovansko patriotsko, ne pa slovensko. Glede Razkrižja kjer je tudi nastal problem razmejitve, se spominjam delegacije, ki je od tam prišla h Kardelju, ta pa jih je zavrnil in mi naročil naj jih pošljem k Vidi Tomšič na CK. Za ta primer vem, da ni bil osebno vpleten, sicer pa ne morem natančno povedati. Imel je namreč dva sekretariata: prvi je bil v centralnem komiteju, drugi pa na zunanjem ministrstvu. Sam sem bil na zunanjem ministrstvu in z njegovim sekretarjem na CK-ju praktično nisem imel nobene zveze.

Člani Politbiroja so si med seboj sektorje razdelili tako, da recimo Kardelj ne bi nikdar interveniral pri Rankoviću za neko policijsko zadevo. Mogoče je bilo drugače z Đilasom in s propagando. Kardelj je ob prihodu v pisarno prebral vse časopise in njegovo prvo naročilo je bilo običajno, naj pokličem Bogdana Pešića⁵⁷, ki je bil glavni urednik *Borbe*. Tako je najprej zjutraj pral glavo Pešiću, ker so objavili nekaj, česar ne bi smeli, ali pa so kaj narobe zapisali. Sektorji so bili zelo striktno razdeljeni, tako da ni nihče hodil v tujo pašo. To je veljalo zlasti za zunanje zadeve, po mirovni konferenci pa je Rankoviću s svojim pritiskom ali kako drugače očitno uspelo prodreti tudi tja. Tako so se nekje od leta 1950,

⁵⁵ Janko Liška (1908–1983), slovenski publicist.

⁵⁶ Darko Černež (1906–1990), slovenski pravnik in diplomat.

⁵⁷ Bogdan Pešić (1911–1998), srbski pravnik, novinar in urednik.

po Kominformu, začeli na najbolj odgovorna mesta v diplomaciji sistematično postavljati udbaši. Prej so tam bili prominentni intelektualci kot je bil pri nas Vilfan⁵⁸, Černej, Šnuderl⁵⁹ ali v Srbiji denimo Ristić. Ljudje velikega ugleda, bodisi kot pesniki bodisi kot znanstveniki ali intelektualci. Od petdesetih let naprej pa so prišli Barešići⁶⁰, Mastilović⁶¹, Mićunović⁶² itn. Nekje od leta 1951/1952 je namreč Udba kadrovsko prevzela zunanje ministrstvo. Njihov t.i. raziskovalni oddelek je zavzel četrto nadstropje, načeloval pa mu je Rankovićev pomočnik Veljko Mićunović. Kardelj je imel svoj kabinet v tretjem nadstropju in ker so med obema nadstropjema postavili železna vrata, podobna blagajniškim, sem Mićunoviću rekel v šali: »A ste ta vrata postavili zato, da bi zaprli nas ali ste se sami zaprli v arest?« Mićunović je bil po moji oceni eden najboljših ambasadorjev, seveda pa je s seboj na ministrstvo pripeljal celotno kadrovsko garnituro iz Udbe.

Pirjevec: Kako si razlagate to intervencijo Udbe v zunanje ministrstvo?

Stanovnik: Samo na način, da je v najožjem vrhu jugoslovanske oblasti, med Rankovićem in Kardeljem, prišlo do kompromisa, ki ga je Kardelj sprejel tako, da je prevzel Mićunovićevo kadrovsko garnituro.

Pirjevec: Torej je klonil pred Rankovićem, ki je s tem prevzel odločilno vlogo tudi pri zunanjih zadevah?

Stanovnik: Da, toda obenem je vedel, da so med Rankovićevimi kadri tudi ljudje kot Anton Vratuša, Edo Brajnik⁶³ in tudi sam Veljko Mićunović, torej zagovorniki liberalne smeri v zunanji politiki. So se pa v zunanjem ministrstvu ti prišleki temu primerno obnašali in omenjena železna vrata povedo svoje: da so prišli v zunanje ministrstvo kot policaji, ki bodo opravljali kadrovsko čistko. Po vojni smo namreč zaradi pomanjkanja ustreznih partizanskih kadrov, ki bi govorili tuje jezike, prevzeli kadre od kraljevega zunanjega ministrstva, katerih večina pa je bila lojalna novemu režimu.

Pirjevec: Tudi zunanji minister Stanoje Simić⁶⁴?

⁵⁸ Joža Vilfan (1908–1987), slovenski pravnik, politik in diplomat.

⁵⁹ Makso Šnuderl (1895–1979), slovenski pravnik, pesnik, pisatelj, dramatik in politik.

⁶⁰ Marijan Barišić (1918–), hrvaški ekonomist, politik in diplomat.

⁶¹ Novak Mastilović (1906–), hercegovski politični delavec.

⁶² Veljko Mićunović (1916–1984), črnogorski general, diplomat in politik.

⁶³ Edo Brajnik (1922–1983), slovenski politični delavec in obveščevalec.

⁶⁴ Stanoje Simić (1893–1970), jugoslovanski diplomat in zunanji minister FLRJ 1946–1948.

Stanovnik: Pred vojno je bil kraljevi ambasador v Moskvi in znano je, da določeni arhivski dokumenti govorijo o stikih Ivana Šubašića⁶⁵ in z njim tudi Simića s SSO, predhodnico CIA. Na drugi strani so ga cenili in ga imeli za svojega tudi Sovjeti. Američani so to vedeli in ga tudi sami »zaverbovali«. Ker je bila v zadevah obveščevalne narave povezanost med Rankovićem in Titom stoodstotna, je bil Tito o tem gotovo obveščen in mislim, da mu je bil Simić prav zaradi te navzkrižne povezanosti lojalen.

Pirjevec: Ali je bil tudi Kardelj seznanjen z obveščevalnimi podatki?

Stanovnik: Menim, da Kardelj o tem, kaj se je dogajalo v Udbi ni bil obveščen neposredno od Rankovića, ampak posredno prek Vratuše. Sicer pa je znotraj političnega vrha potekala stalna koordinacija. Običajno so se srečevali na igri biljarda v Užiški 15, kamor je Tito, ki takrat še ni bil poročen z Jovanko, vabil Kardelja in Rankovića ter skoraj vedno tudi Đilasa, manj pogosto pa Petra Stambolića⁶⁶. Medtem ko so igrali biljard in se ob tem pogovarjali predvsem o profesionalnih zadevah, smo se mi sekretarji zadrževali v sosednji sobi, kjer je bila vedno na razpolago zakuska in vino. Vmes pa se je na primer na vratih pojavil Kardelj in mi naročil, da bo odšel za ambasadorja v Mehiko ta in ta. Tako smo mi trije, to se pravi Titov sekretar Vučinić, Đilasov sekretar Jauković, in jaz kot Kardeljev sekretar po malem popivali in večerjali, Rankovićeva sekretarka in njegova bodoča žena pa ni bila z nami. Te partije biljarda so potekale praktično vsak večer in na njih so bile sprejete vse bistvene personalne odločitve.

Pirjevec: Kako ste občutili ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja? Ali ste pričakovali, da bo ta tvorba zaživela?

Stanovnik: Ne morem govoriti neposredno po spominu, lahko pa rečem, da je do STO prišlo tudi zaradi razgovora Tito-Togliatti novembra 1947⁶⁷ in jugoslovanskega predloga o avtonomni enoti, ki bi se priključila jugoslovanski federaciji. Ideja tržaške avtonomije torej ni bila rojena samo s strani Churchill⁶⁸

⁶⁵ Ivan Šubašić (1892–1955), hrvaški odvetnik, politik, hrvaški ban, predsednik zadnje kraljeve v izgnanstvu in podpredsednik prve Titove začasne vlade.

⁶⁶ Petar Stambolić (1912–2007), srbski politik in general.

⁶⁷ Galeazzi, M. (2005): Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo. Roma, Carocci, str. 79–80.

⁶⁸ Winston Churchill (1874–1965), britanski novinar, častnik, državnik in pisatelj. Ministrski predsednik Združenega kraljestva v obdobju 1940–1945 in 1951–1955.

in zavezniške soldateske, saj je feldmaršal Alexander⁶⁹ v eni izmed svojih izjav izrecno rekel: »Ko bodo vojaške operacije končane, bomo vrnili Trst Jugoslaviji,« česar seveda Churchill ni nikoli sprejel. Za Churchilla Trst ni imel samo strateškega pomena, ampak je bil vaba za italijansko notranjo politiko in to je, če berete njegove spomine, popolnoma jasno. V svojih komunikacijah z Ednom⁷⁰ namreč neposredno govori o nevarnosti izgube glasov v Italiji v primeru da Trst postane jugoslovanski in da je treba tukaj Stalinu postaviti mejo.⁷¹

Pirjevec: Ali se spominjate podrobnosti jugoslovanskega predloga o rešitvi izraelsko-palestinskega vprašanja, ki je bil predstavljen na zasedanju Generalne skupščine OZN leta 1947?

Stanovnik: Sicer smo bili leta 1947 oče in mati Izraela prav mi, a spominjam se Kardeljevih besed na Generalni skupščini leta 1949, ko so Judje že izgnali Palestine in so Združeni narodi ustanovili t. i. UNRWA⁷²: »To je napačna rešitev. Teh beguncev je sedaj 700.000, čez leta pa jih boste imeli 7 milijonov. Etničnega problema se ne rešuje na takšen način.« Meni je to močno ostalo v spominu zato, ker je usoda hotela, da sem priča uresničitvi te napovedi. Da je iz tistih 700.000 izgnanih kmetov nastala palestinska država, ki pa je Izrael še danes noče priznati.

Pirjevec: Kakšno vlogo je igral judovski element v Jugoslaviji?

Stanovnik: Judovski element je igral veliko vlogo v naši partizanski zgodovini. Znano je, da je bilo vključenih v osvobodilno gibanje zlasti veliko mostarskih Židov. Če pogledate spomenike nad Sarajevom, boste videli, da je vsako drugo ime židovsko. Od samega začetka so bili žrtve ustaškega terorja in so se zaradi tega masovno vključevali v partizansko borbo. Tako so bili Sefardi v Hercegovini, predvsem v Mostarju, in tudi v osrednji Bosni, ne le zdravniki ampak tudi vojaški poveljniki. Šef sanitete v Vrhovnem štabu je bil Srb Gojko Nikoliš⁷³, Isidor Papo⁷⁴ in vsi ostali sloviti kirurgi pa so bili Judje. Po vojni sem se veliko gibal v tem krogu in lahko rečem, da so bili po rodu sicer Judje, ampak zelo jugoslovansko čuteči, v

⁶⁹ Harold Alexander (1891–1969), britanski vojaški poveljnik in feldmaršal.

⁷⁰ Anthony Eden (1897–1977), britanski politik; zunanji minister (1951–1955); predsednik vlade (1955–1957).

⁷¹ Biber, D. (1981): Tito – Churchill, strogo tajno. Ljubljana, Delo.

⁷² United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (Agencija Združenih narodov za pomoč palestinskim beguncem na Bližnjem vzhodu).

⁷³ Nikoliš, G. (1980): Memoari. Korijen, stablo, pavetina. Zagreb, Liber.

⁷⁴ Isidor Papo (1913–1996), bosanski zdravnik judovskega rodu, glavni kirurg JLA.

prvi vrsti pa Bosanci. Tam so bili nekakšen faktor amalgamacije. Moša Pijade⁷⁵ ni nikoli rad vedel, da je Žid in se takšnega sploh ni čutil.

Pirjevec: Kako ste leta 1948 doživljali prelom s Stalinom? Kako vidite vključenost jugoslovanske diplomatske akcije v to dogajanje?

Stanovnik: Seveda sem po naravi svoje službe vedel za izbruh spora, saj je bila moja naloga, da vsako jutro sortiram telegrame, ki so prispeli ponoči. Tiste, ki so zahtevali neposredno Kardeljevo akcijo ali obveščenost sem postavljaj na eno stran, vse kar je bilo »solata« pa izločil in na takšen način rezimiraj njegov delovni čas. Običajno smo odhajali iz pisarne ob 10., 11. uri ponoči in vedno je Kardeljeva žena prišla v pisarno, tako da sta se potem z avtomobilom skupaj odpeljala domov na Dedinje.

Pirjevec: Kdaj ste pa pričeli delati?

Stanovnik: Jaz sem začel ob 7. uri, Kardelj pa ob 10. uri. V času Kominforma pa sem pogosto spal kar v pisarni. Tisti, ki danes govorijo o Golem otoku, nima jo pojma v kakšni atmosferi smo živeli leta 1948. Pepca Kardelj⁷⁶ me je nekega dne vprašala: »Janez, kaj se dogaja? Veš, tudi spat ne hodi več k meni.« Jaz sem odvrnil: »Pepca, kar lepo mirna bodi, v nekaj dneh boš izvedela, kaj se dogaja.« S Pepco sva se poznala že iz vojnih časov; do nje sem imel nekakšen sinovsko-materinski odnos, ona pa se je zlasti ob smrti moje žene obnašala zelo prijazno in skrbela za moje otroke. Še eno zgodbo lahko povem. Bili smo na Bledu v vili ob jezeru, ko je prišlo sporočilo, da želi Tito Kardelja takoj v Beograd. Vozili smo se v avtomobilu z Bleda proti Ljubljani in jaz sem sedel pri šoferju Tomu, zadaj pa sta sedela Kardelj in Boris Zihel⁷⁷. Slednji ga je vprašal: »Poslušaj, Edo, kaj je po tvojem mnenju glavni razlog, da je prišlo do tega?« Kardelj, ki je bil nekam zamišljen, pa je odvrnil le: »Džingiskan.« Spominjam se raznih Kardeljevih pripovedi o življenju v Moskvi, ki so kazale na to, da je on že takrat vedel, kaj je Lubjanka in kako so jih vozili ponoči iz hotela Lux, pa drugi dan nihče o tem ni vedel ničesar. Takšne zgodbe sem lahko slišal, zlasti v pogovorih med Kardeljem in Vladom Popovićem.⁷⁸

⁷⁵ Moša Pijade (1890–1957), jugoslovanski komunist, funkcionar KPJ, novinar in slikar judovskega rodu.

⁷⁶ Pepca Kardelj (1914–1990), slovenska političarka; soproga Edvarda Kardelja.

⁷⁷ Boris Zihel (1910–1976), slovenski politik in marksistični filozof.

⁷⁸ Vladimir Popović – Španac (1914–1972), črnogorski general in diplomat.

Pirjevec: V arhivu CIE sem našel dokument, ki priča o tem, da je maršal Tolbuhin⁷⁹ poleti 1947 zahteval od Tita za sovjetsko mornarico štiri pristanišča na Jadranu, kar je slednji zavrnil. Ali ste kaj slišali o tej zadevi?

Stanovnik: O tej zadevi ne vem nič. Vem pa za sestanek med Titom in Tolbuhinom, ki je zapečatil usodo Koroške. Tolbuhin je takrat zelo odločno rekel Titu, da so se v Moskvi že v samem začetku odločili, da bo Avstrija kot prva žrtev nacizma dobila svojo neodvisnost in naj sem mi iz nje umaknemo. To je bil razlog zakaj je naša armada leta 1945 tako na tiho zapustila Koroško.

Pirjevec: Zasedanje Generalne skupščine Združenih narodov leta 1949 je bilo za Jugoslavijo izjemno pomembno, ker je bila takrat izvoljena v Varnostni svet. Situacija se je popolnoma spremenila, ker so Američani, ki so jo do tedaj bojkotirali ali ji skušali škoditi, nenadoma postali njeni zaščitniki, medtem ko so dotedanji prijatelji Sovjeti postali najhujši sovražniki. Kako se vi spominjate tistih burnih septembrskih in oktobrskih dni?

Stanovnik: Tisto je bilo res sila dramatično. Naš konkurent je bila Češkoslovaška in glasovanje je trajalo kar nekaj krogov, ker je za nestalnega člana Varnostnega sveta po poslovniku Generalne skupščine potrebno dobiti dvotretjinsko večino. Naša kandidatura je bila očitno postavljena v zaščito jugoslovanske neodvisnosti in je bila v tem pogledu protisovjetsko zasnovana. Predhodno smo dobili posredno sporočilo s strani Amerike, da nas bodo podprli.⁸⁰ Morate pa vedeti, da smo mi takrat še sramežljivo ostajali izven direktnih stikov z Zahodom. To je bila psihološko zelo čudna zadeva. V partijski kongres julija 1948 se je končal z geslom »Živel Stalin!«. Težko rečem ali smo verjeli v to ali ne, toda uradna teorija je bila: Stalin je narobe obveščen. Kriva je okolica, Stalin sam pa je svetnik.

Pirjevec: Tudi še leta 1949?

Stanovnik: Tudi. So se pa stvari kasneje, po letu 1949, hitro spreminjale. Tista volilna atmosfera je bila popolnoma neobičajna za Generalno skupščino. Spominjam se, da je bila pred tem razprava o zahtevi za umik Sovjetske zveze

⁷⁹ Fjodor Tolbuhin (1894–1949), sovjetski vojaški poveljnik in maršal.

⁸⁰ Kurent, B., Boštjančič, J. (2013): Oklep svobode. Ameriška vojaška pomoč Jugoslaviji v 50. letih 20. stoletja. Katalog razstave v Parku vojaške zgodovine Pivka.

iz Perzije zelo žolčna, a niti približno ne tako, kot so bile volitve Jugoslavije v Varnostni svet.

Pirjevec: Višinski⁸¹ je skoraj ponorel!

Stanovnik: Da ga ni takrat kap?! Hranim fotografijo, kako mi preti s prstom. Ampak Višinski je bil fenomen, spet eden od eruditov sovjetske družbene smetane. Spomnim se dialoga med njim in britanskim zunanjim ministrom Ernestom Bevinom⁸², ko je slednji vrgel Višinskemu: »Saj vi ste izdajalec vašega razreda!« Višinski pa je odvrnil: »Sva na istem, vi pa vašega!« To kaže njegovo »Schlagfertigkeit«.⁸³

Pirjevec: Toda Britanci so volili za Češkoslovaško?

Stanovnik: Pri prvih glasovanjih je Češkoslovaška dobila celo relativno večino, ampak kasneje je postala situacija tako žolčna, da so se začele stvari spreminjati v naš prid. Iz časa takoj po izvolitvi se spominjam manjše anekdote. Zgodila se je na njujorški 5. aveniji št. 845, v nekdanji Vanderbiltovi vili, kjer je bila jugoslovanska misija pri Združenih narodih. Praznovali smo izvolitev in jaz sem igral predsednika Generalne skupščine generala Romula⁸⁴ in seveda s kladivom, kot se pritiče predsedujočemu, miril dvorano. Uboga Marija Vilfan⁸⁵, ki je bila tam gospodarica, pa je bila vsa obupana, ko je videla kako s kladivom tolčem po njeni intarziji.

Pirjevec: V kakšnem spominu vam je sicer ostala Marija Vilfan?

Stanovnik: Odličnem! Joža in Marija Vilfan sta bila sijajen diplomatski tandem. Vzdrževala je neverjetne stike z vrhom ameriške družbe, vključno z nekdanjimi ameriški komunisti. Tako me je recimo spoznala z Earlom Browderjem⁸⁶, prav tako z Williamom Fosterjem⁸⁷. Če bi rekel, kakšen je ideal diplomata in njegove soproge, bi gotovo izpostavil prvič Vilfana, drugič Marka in Ševo Ristić in tretjič Vladimirja in Vero Velebit. Marija je bila kulturno izjemno oblikovana,

⁸¹ Andrej Višinski (1883–1954), sovjetski pravnik, politik in diplomat.

⁸² Ernest Bevin (1881–1951), britanski sindikalist in politik.

⁸³ Odrezavost.

⁸⁴ Carlos Peña Rómulo, (1898–1985), filipinski diplomat, državnik in vojaški poveljnik.

⁸⁵ Marija Vilfan (1912–1994), soproga jugoslovanskega veleposlanika pri Združenih narodih.

⁸⁶ Earl Browder (1891–1973), vodja komunistične partije ZDA.

⁸⁷ William Foster (1881–1961), ameriški levičarski aktivist in politik.

ogromno je brala, poznala je znanstveno in kulturno literaturo, tako da je bila vedno zaželen sogovornik. Zato sem rekel, da si z Vilfanoma imel dva ambasadorja hkrati. Tudi Aleš Bebler in Vera Hreščak sta bila prav tako uglašena, ampak Vera je bila igralka in ni bila kulturno na tako visoki ravni kot Marija. Tako je bila na večerjeh pri Vilfanovih glava Marija, ne Joža, dočim pri Beblerjih je bil on primadona.

Pirjevec: Ali vas je Marija Vilfan seznanila s kongresom, ki ga je leta 1952 organizirala v Zagrebu kot poskus povezati marginalne sile v svetu, med drugim tudi ameriške kvekerje?

Stanovnik: Na žalost ne, ker sem bil leta 1952 že v Ameriki. Z Vilfani sem bil kot njihov družinski prijatelj veliko skupaj, toda zanimivo je, da mi Marija o tem ni nikdar govorila. Me je pa v New Yorku uvedla v svoje kvekerske zveze, ki sem jih potem negoval, dokler sem ostal tam.

Pirjevec: V kakšnem okolju ste se znašli v stalni misiji Jugoslavije pri OZN, kamor ste morali oditi leta 1952?

Stanovnik: O tem bi lahko napisal knjigo. Tisti čas je bil izziv tudi zame osebno, saj sem se posvetil intenzivnemu študiju. Združeni narodi so bili takrat v glavnem opremljeni s kadri, ki so prihajali neposredno iz »bojnih poljan«. Veliko je bilo Poljakov in Angležev, skoraj vsi judovskega porekla. Ker so vedeli, da sem jugoslovanski partizan, so me, moram reči, nosili in negovali kot malo vode na prgišču. Zahvaljujoč tem ljudem sem takrat kot mlad človek, leta 1952 sem bil star trideset let, prišel v stik z najvišjimi korifejami ameriške ekonomske znanosti. Od njih sem dobil vso literaturo, ki sem jo potreboval in prišel v stik s Samuelsonom⁸⁸, Kuznetsom⁸⁹, Nurksejem⁹⁰ in drugimi. Enostavno so zavrteli telefon in rekli: »Tu imam nekega mladega jugoslovanskega partizana, ali bi ga ti vzел za eno uro, da mu malo razložiš svoje gledanje?«, in ko sem prišel do teh ljudi, so bili vsi, brez izjeme, izredno ljubeznivi in vsak mi je dal na razpolago literaturo, pogosto pa celo svoje zapiske. Skratka, zame je bilo bivanje v New Yorku prava univerza. Siceršnja atmosfera pa je bila zelo kontradiktorna. ZDA so bile pod udarom makartizma.⁹¹ Američani so sledili vsem našim delegatom, razen meni.

⁸⁸ Paul Samuelson (1915–2009), ameriški ekonomist; dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo leta 1970.

⁸⁹ Simon Smith Kuznets (1901–1985), belorusko-ameriški ekonomist, statistik, demograf in ekonomski zgodovinar; dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo leta 1971.

⁹⁰ Ragnar Nurkse (1907–1959), estonsko-ameriško-švicarski ekonomist.

⁹¹ Obdobje protikomunistične gonje v ZDA v prvi polovici petdesetih let 20. stoletja.

Pirjevec: Zakaj?

Stanovnik: Dobro so vedeli, da se ukvarjam izključno z ekonomskimi zadevami in da z obveščevalnim delom nimam opravka. Takrat, štiri, pet let po Kominformu, so nas sprejemali že precej drugače kot na začetku, ko so v nas videli prebežnika, ki mu ni za zaupati. Mislim predvsem na spremenjen odnos velikih sil, medtem ko se s Sovjeti sploh nismo pogovarjali. Praktično se nismo poznali, le v kakšnem govoru so nas oplazili.

Prvi ambasador v času mojega bivanja v New Yorku je bil Marijan Barišić, višji funkcionar Udbe, ki pa se je do mene obnašal zelo prijazno. Na začetku sem bil nekoliko izgubljen in nisem imel niti svojega stanovanja, zato mi je dal na voljo sobico v svoji rezidenci. Drugi ambasador je bil Jože Brilej⁹², s katerim sva bila vojna tovariša, saj je bil namestnik komisarja glavnega štaba Slovenije in sva tako bila pogosto celo v skupnih misijah, tudi v tisti pri Jelenovem žlebu.⁹³ Tako Barišić kot Brilej sta se obnašala zelo tovariško, toda kot diplomata pa se nista odrezala najbolje. Barišić še toliko slabše, ker ni znal angleško in je nastopal s prevajalko. Brilej pa mi je ostal v spominu kot diplomat s svojo impulzivnostjo. Bil je kolerik in mi smo ga stalno opozarjali, da je v Varnostnem svetu pod velikim stresom in naj pusti vsaj, da ga prevaža uradni šofer. On pa nas je zavračal, češ, da nimamo zaupanja vanj in še naprej vozil sam. Potem pa je povzročil hudo nesrečo, ko je do smrti povozil ženo, mater treh otrok. Imel je diplomatsko imuniteto, a mu je bila odtlej ameriška policija stalno za petami. Po tej nesreči sva skupaj tudi na zasedanju Ekonomsko-socialnega sveta v Ženevi, kjer sem bil jaz član, on pa šef delegacije. Sredi noči me je poklical Gustav Vlahov⁹⁴, ki je bil tedaj generalni konzul Jugoslavije v Ženevi, in mi povedal, da so Brileja pridržali na policiji. Kot njegovega vojnega tovariša me je prosil, naj grem z njim, da ga spraviva ven. Policija ga je aretirala v nočnem klubu *Bataclan*, ker je težko vinjen hotel sesti v svoj avto in se odpeljati. Čakali so ga pred klubom, kar pomeni, da so ga zasledovali in po mojem tudi napili. Brilej je veliko kadil, ni pa bil pijanec.

Tretji ambasador Leo Mates⁹⁵ pa je bil nekoliko bolj agresiven. Cenil sem ga kot spretnega diplomata in dobrega govorca tujih jezikov. Spoštovali so ga tudi v drugih misijah, nihče ga pa ni kaj prida maral. V diskusijah čez mizo je namreč znal biti zelo oster. Silno inteligenčen, vendar nonšalanten, tako da je lahko svojega sogovornika bodisi v Varnostnem svetu bodisi v Ekonomsko-socialnem

⁹² Jože Brilej – Bolko (1910–1981), slovenski politik in diplomat.

⁹³ Bitka med bataljonom italijanske divizije Maceratta in dvema brigadama partizanske vojske, ki je potekala 26. marca 1943 v bližini Jelenovega Žleba.

⁹⁴ Gustav Vlahov (1912–1991), makedonski polkovnik, politik in diplomat.

⁹⁵ Leo Mates (1911–1991), hrvaški politik in diplomat judovskega rodu.

svetu z ostrino svojega intelekta močno osmešil. V t.i. konferenčni diplomaciji je najbolj nevarno orožje smeh; ne da nasprotniku dokažeš zmotnost, ampak da ga osmešiš. V Ekonomsko-socialnem svetu je med pravili procedure to, da se morajo predlogi obravnavati po takšnem vrstnem redu, kot so bili predloženi. Bil sem priča, ko so Američani izsilili prednost s posredovanjem pri sekretarju komiteja, da je njihov predlog vknjižil pred našim. Ko je potem Američan za konferenčno mizo zahteval, da se najprej glasuje o njegovem predlogu, sem jaz na to nagajivo pripomnil: »Kakšen predlog pa hočete, saj je naš predlog vendar prvi?!« Američan pa je odgovoril: »Delovni predlogi imajo številko L toliko in toliko.« Jaz pa sem nagajivo in nesramno dvignil tisti njegov predlog in ga vprašal: »You mean this *shit* of paper?«⁹⁶ Ker sem tisti »e« v besedi »sheet« izgovoril hitro, je celo omizje prasnilo v smeh. Američan mi je seveda temu primerno zameril. V zvezi z Matesom pa se je pripetila podobna anekdota. Razpravljali smo o letnem poročilu Svetovne banke in kot ekonomski svetnik sem mu ob tej priliki napisal močno kritičen govor, v katerem sem se obregnil ob politiko Svetovne banke, ki ni hotela financirati poljedelstva. V ozadju je bilo vprašanje agrarne reforme in reorganizacija kmetijstva nasproti latifundijam in veleposestvom, na katerih so v latinski Ameriki gojile južno sadje velike družbe *United Fruit Company* in *Grace Company*. Po tem govoru je v našo misijo iz Beograda prispel oster telegram, češ, kaj si mislimo, da v trenutku, ko se v Beogradu pogajajo s Svetovno banko za finančno pomoč, napadamo to pomembno institucijo, katere predstavnik se je že pritožil. Ta telegram sem prinesel v Ekonomsko-socialni svet, kjer je bil Mates predstavnik Jugoslavije, in sedel na sedež za njim ter mu ga predal. Prebral ga je, potem pa se je obrnil in me vprašal: »Zakaj si pa tako bled?« »Ja,« sem rekel, »kaj ne bi bil bled, saj ta telegram je isto kot da bi pisalo, 'odpokličite takoj Stanovnika in ga vrnite v Beograd'.« Mates pa me je pomiril z besedami: »Ta govor sem prebral jaz in samo midva veva, da si ga napisal ti.« Tako je na licu mesta prevzel odgovornost, čeprav je bil govor pisan z zelo težkimi besedami. Zaradi tega sem jaz njega kot ambasadorja cenil, čeprav sem mogoče malo kritičen do njegovega značaja, ki je znal biti nadvse agresiven.

Sam sem od tiste izjave, da je v Ameriki več socializma kot v Sovjetski zvezi, veljal za proameriškega. V podobni situaciji se je znašel tudi Ljubo Drndić⁹⁷, eden od voditeljev osvobodilnega gibanja v Istri, ki za razliko od svojega brata ni bil udbovec. Jaz sem samo bleknil, Ljubo pa je pisal cele traktate o analizi ameriške družbe in zaradi tega svojega pisanja prišel v oster konflikt z ambasadorjem v Washingtonu Vladimirjem Popovićem. Hkrati pa je bil Popović meni izrazito

⁹⁶ Mislite to »sranje« od papirja?

⁹⁷ Ljubo Drndić (1919–2013), hrvaški politik in novinar.

naklonjen, kar kaže na to, da je šlo za neka čudna osebna in ne nujno ideološka razhajanja. O tem priča tudi epizoda povsem zasebne narave, v katero je bila vpletena moja druga žena Dragica. Pogosto sva bila vabljeni na diplomatske večerje, verjetno bolj zaradi njene lepote kot zaradi mene. Na eno izmed takšnih večerij je odšla v večerni obleki s precej globokim dekoltejem. Zaradi tega se je kasneje vratar naše rezidence na partijskem sestanku pritožil, češ, kako si lahko članica partije drzne oditi na večerjo s takšnim dekoltejem. O tem vprašanju se je nato razpravljalo na vsaj dveh ali treh partijskih sestankih, dokler ni Budimir Lončar⁹⁸, ki je bil v partijskem komiteju velika avtoriteta, končno utišal vratarja, da se nima kaj vmešavati v to kako je oblečena diplomatova žena.

Pirjevec: Kakšno funkcijo je imel takrat Lončar?

Stanovnik: V New Yorku je deloval kot t.i. rezident oz. šef udbovske ekspoziture. Niso se ukvarjali samo z diplomatskim področjem, ampak so imeli svoje agente tudi med lokalnim prebivalstvom, zlasti med nekdanjimi člani ameriške komunistične stranke.

Pirjevec: Kako se je normalizacija odnosov med Beogradom in Moskvo odražala v vaših stikih s sovjetskimi kolegi v Združenih narodih?

Stanovnik: Ob Stalinovi smrti⁹⁹ je stalni predstavnik Sovjetske zveze Višinski na seji prvega komiteja, ko so mu ostali po protokolarni navadi izražali sožalje, pretakal solze kot otrok. Stalinova smrt je vzbudila velika pričakovanja in moji znanci v OZN so me začeli spraševati, kaj bomo sedaj naredili Jugoslavlani. Moje stališče je bilo, da lahko glede na razmere v Sovjetski zvezi pride novi vodja lahko samo iz nomenklature, kakršna se je pač tam ustvarila. Zato sam nisem pričakoval velikih sprememb. Dejansko se tudi kasneje, ko so se stvari v Beogradu začele razvijati drugače in sta Bulganin¹⁰⁰ in Hruščov¹⁰¹ prišla v »Canosso«¹⁰², to na mojem, ekonomskem področju ni posebej odražalo. Sovjetska zveza ni spremenila svojega negativnega stališča do neangažirane politike, kakršno smo zastopali na ekonomsko-finančnem komiteju.

⁹⁸ Budimir Lončar (1924–), hrvaški politik in diplomat.

⁹⁹ 8. marca 1953.

¹⁰⁰ Nikolaj A. Bulganin (1895–1975), sovjetski politik in maršal.

¹⁰¹ Nikita Sergejevič Hruščov (1894–1971), sovjetski politik, prvi sekretar komunistične partije Sovjetske zveze od 1953 do 1964.

¹⁰² Obisk sovjetske delegacije v Beogradu maja 1955.

Ker sem bil sam v ekonomsko-finančnem komiteju pogosto v polemičnem dialogu z Rusi, so do mene osebno gojili izrecno negativno stališče. Tako je ambasador Arkadjev¹⁰³ denimo ob neki priložnosti Budimirja Lončarja vprašal, ali je ta Stanovnik sploh član partije. Obnavljanje kontaktov je registrirala Udba in Sovjeti so vršili pritisk na nas druge preko te zveze, torej posredno. Za konferenčno mizo je Arkadjev sicer vselej izražal svoje simpatije ubogim Afričanom in izkoriščanim Latinoameričanom, ko pa je bilo treba kaj napraviti, jih pa ni bilo nikjer. V enem od svojih nastopov sem kritično obračunal tudi s sovjetskim stališčem, Arkadjev pa je rekel: »Ta jugoslovanski predstavnik govori o tem, kako boste vi nerazviti spreminjali svet. Kdo pa je ta Stanovnik? On je ena majhna muha, jaz pa sem vol, ki vleče plug. Usedla se je na moje čelo in vpije: 'Mi orjemo!' Orjem jaz, ne pa on!«

Pirjevec: Kako ste reagirali?

Stanovnik: Smejal sem se. Isti Arkadjev je bil kasneje poslan za ambasadorja na Dunaj in ko me je U Thant¹⁰⁴ imenoval za izvršnega sekretarja ekonomske komisije v Ženevi, je bil Arkadjev prvi, ki mi je poslal telegram s čestitkami za imenovanje. Bil je debelušen in robot in ko od takšnega človeka dobiš čestitko, se prikloniš in rečeš, pa smo le ljudje.

Pirjevec: Med novimi članicami OZN, bivšimi kolonialnimi deželami, se je tedaj že začelo uveljavljati upanje, da bo mogoče preseči blokovsko delitev?

Stanovnik: Govoril bi o dveh etapah. Prva delegacija, ki nam je bila naklonjena, je bila burmanska. Njen šef U Thant je zgodaj začutil, da v sporu Jugoslavije s Sovjetsko zvezo ne gre samo za komunistično zdrabo, ampak da gre za zanimivo zadevo z vidika nacionalne afirmacije. Spominjam se, da nas je leta 1949 na naše presenečenje povabil na burmansko večerjo in Kardelj je po povratku razmišljal zakaj neki ti Burmanci tako plešejo okrog nas. Glede Indijcev pa se ne spominjam, da bi bili že v času Vilfana kakšni posebni kontakti. V času Beblerja pa vsekakor, zlasti prek Vere. Z njihovimi diplomatskimi predstavniki sta vzpostavila prijateljske, ne le diplomatske, ampak zares prijateljske odnose, tako da so recimo ob nedeljah hodili na skupne izlete. Indijci so imeli svoje enklave na Long Islandu s parkom in vilo, kamor so ob nedeljah popoldne vabili na piknike. Bebler je tudi sicer imel res neverjetne kontakte z največjimi svetovnimi korifejami, kakršen

¹⁰³ Šef stalne misije Sovjetske zveze pri Združenih narodih.

¹⁰⁴ U Thant (1909–1974), burmanski diplomat; generalni sekretar OZN 1961–1971.

je bil Gladwyn Jebb¹⁰⁵, britanski vrhovni tožilec, na ameriški strani pa Warren Austin¹⁰⁶. Vse te velike zgodovinske osebnosti so z Beblerjem imele povsem enakopravni odnos, kar je bila seveda zanj velika prednost.

Pirjevec: Odnos takšnega tipa je že leta 1948 vzpostavil tudi z Nehrujem¹⁰⁷, ki ga je iz zanimanja do jugoslovanske zdrahe s Stalinom v Parizu povabil na pogovor. Uspel je navezati tudi dragocene stike z Nehrujevo sestro Pandit in potem še z zunanjim ministrom Krishna Menonom¹⁰⁸. Ali kaj veste o teh prvih kontaktih?

Stanovnik: O Krishni Menonu, ki je veljal za posebneža, imam šaljiv spomin. Zgodilo se je v času, ko je bil stalni predstavnik pri Združenih narodih Jože Brilej, jaz pa njegov svetnik. Indija je bila v Varnostnem svetu, Jugoslavija pa takrat ne in Jože Brilej je želel z Menonom na vsak način razčistiti neko zadevo. Tajnica ga je po telefonu opravičevala, da je bolan in da nas ne more sprejeti. Ker je pa bil Brilej »živca«, ki ga zaradi te lastnosti mnogi niso imeli posebno radi, mi je rekel: »Ne bodo oni mene tako. Greva v Waldorf-Astorio, pa bom potrkal direktno na njegova vrata.« Res sva odšla v hotel in ko je sluga odprl vrata, sva videla Menona kako oblečen teče po hodniku. Ta strežnik je sicer trdil, da je gospod minister bolan in da leži, vendar je Brilej na vsak način hotel priti do njegove bolniške sobe. Menon je ležal do vratu pokrit in ni hotel o Brileju niti slišati, tako da je celoten pogovor izpadel kot kompletni debakel. Vrnila sva se v dvigalo – v Waldorf-Astoriiji imajo v dvigalih zaposlene ženske, ki odvrtilo številko nadstropja tako, da ne pritisnete na gumb – in je rekel Brilej: »Hudiča, danes mi gre pa vse narobe, pa še tale ženska je grda!« Ona pa se obrnila in rekla: »Kaj sem vam pa jaz hudega naredila?«

Pirjevec: Opisite prosim, kako so se začele z dekolonizacijo razmere nezadržno spreminjati in kako se je temu prilagajala jugoslovanska zunanja politika?

Stanovnik: Jugoslavija je imela velike simpatije v Latinski Ameriki in v Aziji. Spremembe so se še bolj kot na političnem, odražale na ekonomskem področju, kjer sem delal. To sem razlagal na vseh naših kolegijih in poudarjal od začetka šestdesetih let dalje, zlasti prihod novih članov iz Afrike, ki so popolnoma

¹⁰⁵ Gladwyn Jebb (1900–1996), britanski uradnik, diplomat, veleposlanik in politik; generalni sekretar OZN 1945–1946.

¹⁰⁶ Warren Robinson Austin (1877–1962), ameriški politik in diplomat, šef stalne misije ZDA pri Združenih narodih.

¹⁰⁷ Džavaharlal Nehru (1889–1964), indijski politik in državnik.

¹⁰⁸ Vengalil Krišnan Krišna Menon (1896–1974), indijski nacionalist, politik in državnik.

spreminjali fiziognomijo Združenih narodov. Tedanji šef naše delegacije Koča Popović¹⁰⁹ najprej ni imel veliko posluha za moja opozorila, potem pa je na nekem kolegiju povedal: »Janez vsak dan pojasnjuje, da se je situacija spremenila in da moramo spremeniti svoje stališče tudi mi. Včeraj pa sem to spremembo doživel sam. Šel sem na WC in tam si je eden od novih članov sezul čevlje in si v lavorju umival noge. Situacija se je res spremenila.«

Pirjevec: Pri jugoslovanski neuvrščeni politiki je bil verjetno najpomembnejši poudarek na dejstvu, da največji problem ni v razklanosti med Vzhodom in Zahodom, temveč v razkorakom med bogatim Severom in revnim Jugom, ter da je treba med tema stvarnostma ustvariti nove odnose. Kako se je začela porajati omenjena ideja in kdo so bili glavni protagonisti tega ustvarjalnega pristopa do te še danes aktualne problematike?

Stanovnik: Venomer poudarjam, da se v našem zgodovinopisju in analitiki ne uvidi tega aspekta, ki ste ga predstavili: da se namreč vsa zadeva ni začejala na relaciji Vzhod-Zahod, ampak na ekonomskem področju in da je bila osnova za neuvrščenost antikolonialna politika OZN, v katero se je vključila množica novih članic. Mi, ki smo se ukvarjali z ekonomskimi, pravnimi ali socialnimi problemi, smo bili v Združenih narodih sicer drugi razred diplomacije. Prvi razred, diplomatska elita, so bili ti, ki so se ukvarjali z velikimi političnimi problemi. Tako kot v starem Rimu so imeli *artes sordidae* in *artes liberales*. Mi smo bili ti, ki smo se ukvarjali z *artes sordidae*. Indijski ekonomist V. K. R. V. Rao¹¹⁰ je že leta 1947 napisal razpravo, v kateri je kritiziral Brettonwoodski sistem, zlasti pa Svetovno banko, ki se je ukvarjala izključno s financiranjem infrastrukture, ob tem pa zanemarjala poljedelstvo. Za države v razvoju pa je bistvena prav modernizacija poljedelstva. Podal je argument, da bančnih posojil ni mogoče dobiti za poljedelstvo, ker to ne daje tako velikih profitov kot so obresti na mednarodnem trgu. Zaradi tega je podčrtal potrebo Združenih narodov, da ustanovi agencijo, ki bi financirala poljedelstvo, irigacijo, vzgajanje kadrov itn. Tej agenciji je nadel ime UNEDA.¹¹¹ Rauova ideja je povzročila, da so »sloviti« Judje v sekretariatu spisali študijo, sestavljeno iz dveh delov. Prvi del je bil povsem statističen, kjer so merili dohodek *per capita* v raznih delih sveta. Prišli so do ugotovitve, da je svet razdeljen na dva velika dela. Da ima en bogati del visok dohodek *per capita*, doho-

¹⁰⁹ Konstantin Koča Popović (1908–1992), srbski književnik, pesnik, generalpolkovnik JLA in politik; zunanji minister FLRJ/SFRJ 1953–1965.

¹¹⁰ Vijayendra Kasturi Ranga Varadaraja Rao (1908–1991), indijski ekonomist in politik.

¹¹¹ United Nations Economic Development Administration (Uprava Združenih narodov za ekonomski razvoj).

dek ostalih pa je mizeren. Drugi del pa je izšel leta 1947 in se imenoval *Measures for Economic Development for Underdeveloped Countries*.¹¹² Ta knjižica je prišla v ekonomski komite, kjer jo je Libanonec George Hakim¹¹³ vzel kot osnovo za pobudo o novi agenciji za ekonomski razvoj. Za ta Hakimov predlog je Eugene Black¹¹⁴, predsednik Svetovne banke, ki se je takrat imenovala še IBRD, rekel, da so to »fuzzy loans«¹¹⁵ in da teh manipuliranih posojil ne sprejema. Hakim pa je najprej odšel do Egipčanov in Burmancev ter po našem sporu z Vzhodom še do nas. Tako smo mi že leta 1949 – takrat je bil šef delegacije Vilfan – sponzorirali resolucijo skupaj z Egiptom, Burmo, Libanonom in Čilom. Bilo je pet dežel, ki smo zahtevali, da se razpravlja o tem fondu.

V ideoloških razpravah tistega časa smo nastopili proti Sovjetom, ki so šteli kot progresiven samo njihov model razvoja kmetijstva. V nasprotovanju tej usmeritvi se je na ekonomsko-finančnem področju ustvaril »nekrščanski zakon« med Jugoslavijo na eni in buržoaznimi vladami nekaterih novoustanovljenih dežel na drugi strani. Te so sestavljali nekdanji t.i. peticionarji – predstavniki mandatnih dežel, ki so imeli v okviru t.i. skrbniškega komiteja pravico do peticij. Ni šlo za kakšne levičarske upornike, saj so ti prišli na oblast le v Alžiriji, ampak za politične garniture nekdanjih kolaboracionistov, ideološko gledano nacionalistov in antikomunistov, ki so želeli v svojih novoustanovljenih državah vzpostaviti osnovno infrastrukturo in elementarno industrijo. Po tedanji sovjetski ortodoksni marksistični interpretaciji bi rekli, da so se komunistični odpadniki povezali z mlado buržoazijo. Ta naveza znotraj drugega komiteja Generalne skupščine je nato vodila do nastanka Skupine 77.¹¹⁶ Kljub temu, da smo se opredeljevali kot socialistična država, smo zaradi našega kritičnega stališča do sovjetskega modela postali med nekomunističnimi predstavniki novoustanovljenih držav zelo priljubljeni, jaz pa sem postal predstavnik celotne skupine. V letu masovnega vstopanja afriških članic v OZN in Titovega nagovora Generalne skupščine, torej leta 1960, sem bil izvoljen za predsednika Ekonomsko-finančnega komiteja, čeprav uradno nisem bil član jugoslovanske delegacije, ampak samo njen svetovalec, kar je bil edinstven primer v zgodovini OZN. Naša osnovna zahteva je bila ustanovitev posebnega fonda OZN, t.i. SUNFED-a,¹¹⁷ iz katerega se bodo na podlagi

¹¹² Ukrepi za ekonomski napredek v državah v razvoju.

¹¹³ Libanonski ekonomist in politik

¹¹⁴ Eugene Black (1898–1992), predsednik Svetovne banke 1949–1963.

¹¹⁵ Nizkoobrestni krediti.

¹¹⁶ Formalno ustanovljena s skupno deklaracijo 77 držav na zasedanju Konference Združenih narodov o trgovini in razvoju 15. junija 1964.

¹¹⁷ Special United Nations Fund for Economic Development (Posebni sklad Združenih narodov za ekonomski razvoj).

prispevkov razvitih držav za članstvo v OZN financirali projekti gospodarskega razvoja v nerazvitih državah. Izvirna zamisel tega sklada je bila utemeljena na načelu ustanovne listine o nacionalni neodvisnosti, za doseganje katere morajo države imeti, kot smo takrat argumentirali, tudi ekonomsko bazo. Ker je svetovna ureditev onemogočala dostop do finančnih sredstev za njeno financiranje, smo se zavzeli, da to prevzame OZN, kar pa so razvite države in tudi Sovjetska zveza zavrnila. Omenjena skupna opozicija svetovnega Zahoda in Vzhoda je tako povzročila koagulacijo svetovnega Juga. Kljub temu pa z idejo SUNFED-a nismo nikakor uspeli prodreti, smo pa z našo resolucijo uspeli v Združenih narodih doseči precedens. Resolucije so običajno imele enega ali največ dva do tri sponzorje, mi pa smo začeli zbirati masovno sponzorstvo. S povečevanjem števila članic OZN je bilo znotraj Generalne skupščine vsako leto večje število njenih predlagateljev. Prišli smo do števila 76 in si tako še pred glasovanjem zagotovili večino glasov. Problem se je pojavil pri Kubi, ki je latinskoameriške države niso hotele sprejeti medse. Spustil sem se v prepričevanje vseh članic naj vendarle popustijo. Azijce sem opozarjal, da bo ta opozicija pripeljala do tega, da bomo morali sprejeti Severno Korejo in Severni Vietnam, Afričane, da bomo morali sprejeti Južnoafriško republiko. Vsak kontinent je pač imel svojo »Kubo«, ki je niso želeli v svoji skupini. Naposled sem po dolгих pogovorih s Che Guevarom¹¹⁸, ki je nastopal v funkciji finančnega ministra, na prvem zasedanju UNCTAD-a¹¹⁹ leta 1964 s svojim vplivom le uspel doseči sprejetje Kube kot 77. članice.

Druga veja predzgodovine neuvrščenih pa je povezana s surovinskimi proizvajalci, v glavnem iz Latinske Ameriko. Od prvotne indijske ideje se je problem preusmeril na antagonizem surovinskih proizvajalcev proti industrijskim proizvajalcem, ki ga je šele Raul Prebisch¹²⁰ v okviru priprav na ustanovitev UNCTAD-a, racionaliziral in pripeljal v zaokroženo teorijo. Napisal je knjigo z naslovom *Periferni kapitalizem*, v kateri je bistvena analiza, da ima svetovno gospodarstvo svojo periferijo, na kateri osnovni zakoni kapitala ne veljajo, ampak razviti svet izkorišča nerazvitega. Na tej teoriji eksploatacije nerazvitega sveta preko neenakomerne menjave med surovinskimi in industrijskimi proizvajalci se je potem formiral ta skorajda razredni antagonizem v Združenih narodih. Sam sem imenoval skupino 77 »sindikato siromakov«. Koherentnost med njimi je bila prav neverjetna. Skratka, po mojem mnenju se je neuvrščenost začela

¹¹⁸ Ernesto Rafael »Che« Guevara de la Serna (1928–1967), kubanski revolucionar in politik argentinskega rodu.

¹¹⁹ United Nations Conference on Trade and Development (Konferenca Združenih narodov o trgovini in razvoju).

¹²⁰ Raúl Prebisch (1901–1986), argentinski ekonomist; generalni sekretar UNCTAD 1964–1969.

prav na ekonomskem področju v petdesetih letih, kar je pomenilo predhodnico kasnejšega gibanja neuvrščenih.

Pirjevec: Tudi v Generalni skupščini je imela določeno težo.

Stanovnik: Večino! Do sredine šestdesetih let je imela Generalna skupščina 120 članic in 77 je bila večina. Moram pa reči, da so se potem tudi na Zahodu pojavljali prominentni ekonomisti kot Harry Johnson¹²¹, Jan Tinbergen¹²² in Leong Yau Sing¹²³, ki so pomagali siromašnemu delu sveta in za to prejeli Nobelove nagrade. To je pripeljalo do tega, da je Svetovna banka morala ustanoviti t. i. *Department Aid*, ki je začel dajati nizkoobrestna posojila. Od takrat naprej je Mednarodna banka sprejela prakso, da je deželam v razvoju zagotavljala normalna posojila po pogojih, ki so veljali na trgu, nato pa iz te agencije zagotovila subvencijo v obliki nizkoobrestnega kredita ali donacije. To se pravi, da smo uspeli spremeniti mednarodno investicijsko prakso.

Pirjevec: Toda v tem času ste se že vrnili v Jugoslavijo in se posvetili raziskovalni dejavnosti?

Stanovnik: V New Yorku sem ostal do leta 1957, ko me je direktor Inštituta za mednarodno politiko Vljako Begović¹²⁴ povabil, naj pridem za njegovega namestnika v Beograd. Begović je bil direktor približno še eno leto, potem pa sem to funkcijo prevzel jaz. Moram reči, da mi je delovanje v raziskovalni sferi ugaljalo. Ukvarjal sem se s strukturnimi spremembami v svetovnem gospodarstvu in zlasti s položajem držav v razvoju ter za svoje delo prejel dve nagradi: Sklada Borisa Kidriča in leta 1982 še najvišjo, Kidričevo nagrado. Spominjam se, da sva imela v tem času z Jožo Vilfanom veliko teoretično diskusijo, kjer sem jaz na osnovi Marxovih zgodnjih del, zlasti *Grundrisse-ja*,¹²⁵ dokazoval, da je Marx ob branju Ricarda in ostalih klasičnih ekonomistov dejansko sprejel njihovo teorijo mednarodne menjave. Jožetov argument, ki teoretično drži, pa je bil, da Marx ni mogel sprejeti Ricarda, saj ta govori neposredno proti marksistični delovni teoriji. Jaz sem dopuščal, da je Marx sam sprevidel, da njegova delovna teorija vrednosti ne drži vode. Dejansko ni napisal tretje knjige, čeprav je imel v načrtu,

¹²¹ Harry Gordon Johnson (1923–1977), kanadski ekonomist.

¹²² Jan Tinbergen (1903–1994), nizozemski ekonomist; dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo leta 1969.

¹²³ Leong Yau Sing (1899–2004), ameriški ekonomist.

¹²⁴ Vljako Begović (1905–1989), bosansko-hercegovski general in politik.

¹²⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (Očrt kritike politične ekonomije).

da bo končal z analizo svetovnega gospodarstva. Ko bi prišel do tam, bi bržkone videl, da se menjava na svetovnem trgu ne vrši po zakonu vrednosti.

Pirjevec: Kako je prišlo do prekinitve vašega raziskovalnega dela?

Stanovnik: Ko je leta 1961 izbruhnila gonja proti Kardelju, so imeli tudi mene za nekakšnega njegovega agenta in me pognali z inštituta. Formalni razlog za mojo razrešitev je bil prav neverjeten. Na našem inštitut je delala tudi žena generala Opačiča, Sonja, ki je prihajala iz črnogorske družine Dapčevićev, moja soproga pa je bila iz njim nasprotne Dragovićeve družine. Predstavniki Fordove fundacije so tedaj zbirali štipendiste za izpopolnjevanje v ZDA in Sonja Dapčević je od mene zahtevala, da jo predlagam za avdicijo, čeprav so jo Američani na osnovi pisnih dokumentov že predhodno zavrnil, saj se je prvenstveno ukvarjala s Kitajsko. Name je pritiskal tudi moj pomočnik Milan Obradović, ki je bil predstavnik Udbe, kar ni bila med nama nobena skrivnost. Posvaril sem ga, naj se nikar toliko ne zavzema zanjo, saj mu še lahko kdo očita, da to počne zato, ker je lepa ženska. Obradović je mojo opazko, da je Sonja lepa ženska, prikazal kot spolno žalitev tovarišice Dapčević in s tem sprožil njeno obtožbo, da sem se kot šef nedostojno izražal o članici inštituta. Težko je razumeti, da so o tej obtožbi na partijskem sestanku razpravljali cele štiri ure. Stvar se je razvila v velik škandal in poklical me je drugi človek personalne uprave centralnega komiteja Vuksan Ljumović¹²⁶, s katerim sva potem pol ure razpravljala o tem incidentu. Odkrito sem mu razložil svojo plat zgodbe in Ljumović je kot pošten človek sklenil, da bodo lokalnemu partijskemu komiteju Vračar, ki je imel zadevo v rokah, naložili naj me opere vsakršne krivde, Sonja Dapčević pa naj se pred celo partijsko organizacijo opraviči za neupravičeno obrekovanje svojega šefa. Razprava na tistem partijskem sestanku se je potem zopet vlekla ves večer, dokler se ni okoli polnoči dvignil dr. Miran Šahović in pred celim inštitutom vrgel Sonji pod nos, da bi vsaka izmed prisotnih tovarišic z zadovoljstvom slišala, da ji šef reče, da je lepa, ona pa me obsoja in zahteva zame partijsko kazen. Vsi prisotni so pritrdili Šahoviću in sklenili, da gre za prazne marnje. Naslednjega dne zjutraj sem šel na CK k Ljumoviću, ki me je takoj sprejel. Človek, pred katerim je trepetala vsa Jugoslavija, mi je rekel: »Janez, vse vem, o vsem sem obveščen, ampak prosim te, spakiraj in pojdi v Ljubljano. Ne nadaljuj več te bitke.« Hotel je reči, da imam prav, ampak da so v Beogradu razmere takšne, da ne bom zdržal. Telefoniral sem prijatelju Vratuši, ki me je nasledil na mestu šefa Kardeljevega kabineta, in rekel:

¹²⁶ Vuksan Ljumović (1914–), črnogorski pravnik, politik in funkcionar ZKJ

»Vran, daj reci Krištofu; ena sama njegova beseda bo rešila celotno situacijo.« Vratuša mi je odgovoril, naj nikar ne pričakujem posredovanja, saj so sami še v večjih težavah kot jaz. Svetoval mi je isto kot Ljumović in sicer naj ne nizam boba na nitko, pač naj lepo spakiram in grem v Slovenijo ter k temu dodal le: »Vse kar lahko naredimo je to, da poskrbimo, da te bodo tam lepo sprejeli.«

Bajc: Ali bil je vzrok takšnemu odnosu do vas v Beogradu tudi vaša nacionalna pripadnost?

Stanovnik: Preden sem odšel iz Beograda, je preko tajnice predsednika zvezne skupščine Petra Stambolića, ki je bil tedaj številka ena v Srbiji, prišel poziv, da se želi srečati z menoj. Nagovoril me je s »Mi Srbi« - pomislite, predsednik skupščine je govoril o »Srbih« in »Slovincih« - »smo te močno cenili in nam je zelo žal, da se poslavljate od Beograda«. Tudi predsednik zvezne skupščine je bil obveščen o nekem malem »ništrcu«, ki je bil premeščen iz Beograda v Ljubljano. Sicer ni razkril, da bi bila v ozadju politična intriga, je pa povedal, da me bodo ohranili v lepem spominu in da upa, da ne bo šlo tako naprej. Posredi torej niso bili nacionalni konflikti, ampak delitev na udbovce in ostale, pri kateri pa so veliko vlogo igrali tudi momenti osebnega značaja.

Pirjevec: Ali so vas potem v Ljubljani res lepo sprejeli?

Stanovnik: Prekinitev zaposlitve v Beogradu je pomenila, da sem ostal brez rednih dohodkov. Družino s štirimi otroki sem vzdrževal izključno s pisanjem člankov, ki so mi jih objavljali časopisi, kjer sem imel urednike za prijatelje. Po beograjski je bila naslednja konferenca neuvrščenih v Kairu, kamor je jugoslovansko delegacijo vodil Vlado Popović. V stilu tedanjih oblastnikov mi je telefoniral in rekel: »Tukaj Vlado. Janez, ti greš z mano v Kairo.« »Ja, oprostite,« sem rekel – on je bil z mano na »ti«, jaz pa z njim na »vi«, kot je bilo običajno za člana centralnega komiteja – »ampak jaz sem brez sredstev in moram delati, da lahko vzdržujem družino.« On pa je sklenil pogovor z besedami: »To bom jaz takoj uredil.« Še istega dne je nekdo pozvonil na naših vratih in povedal moji ženi: »Ovdje donosim kuverto od druga Vlade.«¹²⁷ Pomislite, kakšno oblast je imel, da je naročil kurirju naj prinese 15.000 dinarjev brez kakršnegakoli potrdila. Tako sem potem kot član jugoslovanske delegacije zares odpotoval v Kairo.

¹²⁷ Prinašam ovojnico od tovariša Vlada.

Ramšak: Ali ste bili aktivni na mednarodnem področju tudi v času, ko ste bili profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani?

Stanovnik: Zunanji minister Koča Popović me je vsako leto povabil v jugoslovansko delegacijo za zasedanje Generalne skupščine Združenih narodov. Lista delegatov je morala skozi sito personalne uprave, toda Popović je z ozirom na mojo pomembno vlogo v ekonomsko-finančnem komiteju dosegel moje imenovanje vsako leto znova, čeprav sem bil v partijski nemilosti. Štejem si v čast, da sem bil verjetno edini Slovenec, ki je bil navzoč na prvih petindvajsetih zasedanjih Generalne skupščine.

Pirjevec: Kako pa so sprejemali vaše ideje v Ljubljani?

Stanovnik: V Ljubljani nisem občutil nikakršne diskriminacije. Stane Kavčič¹²⁸ me je povabil v uredništvo revije *Teorija in praksa*. Nekje pred letom 1965 smo prišli do ugotovitve, da z ekonomskim sistemom, kakršnega smo poznali do tedaj, ne moremo več dalje. Strokovno sem sodeloval s Tržičanom dr. Vladimирjem Pertotom¹²⁹, ki je bil prav tako približno ob istem času kot jaz izgnan iz Beograda, kjer je bil direktor Inštituta za mednarodno politiko in gospodarstvo. Pertot me je vključil v pomemben raziskovalni projekt, ki je po mojem mnenju botroval t. i. Kraigherjevi reformi. Izumil je simulacijo trga oz. vzpostavil metodologijo za izračun tržne vrednosti naše produkcije. Z matematičnimi metodami je dokazal, da moramo prekiniti s subvencioniranjem cen, če želimo zares imeti tržno ekonomijo. Ta ugotovitev je postavila temelje ekonomski reformi in ker sem bil vključen v delo Pertotove skupine, sem imel na sedežu vlade na Gregorčičevi predavanje, na katerega so prišli vsi takratni mogočniki Slovenije, med njimi tudi predsednik izvršnega sveta Viktor Avbelj.¹³⁰ V tem času pa sem že imel vabilo generalnega sekretarja Svetovne organizacije za trgovino in razvoj Raula Prebisha, da mi nudi mesto njegovega osebnega svetovalca v Ženevi na položaju direktorja druge stopnje, torej v najvišjem uradniškem razredu D-2. Nisem bil nezadovoljen s svojim položajem v Sloveniji, ampak ne bom hlinil, da mi ponujena mesečna plača 10.000 dolarjev ni pomenila nič, pa tudi žena je z odobravanjem sprejela odločitev za odhod v Ženevo. Po predavanju me je Avbelj poklical na stran in mi povedal, da »Mi«, kar je pomenilo oblast, »ne moremo

¹²⁸ Stane Kavčič (1919–1987), slovenski politik; predsednik izvršnega sveta SRS 1967–1972.

¹²⁹ Vladimir Pertot (1911–1992), slovenski ekonomist in pravnik.

¹³⁰ Viktor Avbelj-Rudi (1914–1993), slovenski politik, predsednik izvršnega sveta (1962–1965) in predsedstva SRS (1979–1982).

sprejeti, da v tej situaciji in tako kot si predstavil svoje poglede, odhajaš.« Toda jaz sem leta 1965 le odšel v Ženevo, naslednje leto pa je mandat za sestavo zvezne vlade dobil Boris Kraigher in me poklical, da se želi sestati z mano. Ponudil mi je položaj ministra za zunanje ekonomske odnose, Kardelj pa mi je povedal, da gre v bistvu za njegov predlog, ki ga je podal zaradi mojih izkušenj. Pristal sem in Raulu Prebischu kot svojemu šefu in osebnemu prijatelju povedal, da me kličejo v domovino. Prebisch je bil tudi sam argentinski finančni minister v času vladavine generala Perona. Ko je predlagal devalvacijo pesa, mu je Peron odgovoril, da dokler je on predsednik Argentine, se kaj takega ne bo zgodilo. Prebisch mu je v šali odvrnil, da bodo potem morali pač revalvirati vse ostale valute na svetu, zaradi česar ni le izgubil položaj ministra, ampak je bil tudi izgnan v Mehiko. Ob mojem slovesu mi je zato očetovsko povedal, da me v primeru, da ne bom več gospodar svojih odločitev moje mesto v njegovi organizaciji še vedno čaka. Kot drugo pa mi je položil na srce, naj ne sprejemem mesta, če ne bom mogel referirati številki ena, torej Titu. Poudaril je namreč, da bodo v primeru, če bom moral z nosilcem oblasti komunicirati prek vmesnega člana, moje odločitve in moja oblast enaka ničli.

Pirjevec: Kaj vas je prepričalo, da se odzovete Kraigherjevemu vabilu?

Stanovnik: Kraigher ni bil človek, ki bi se pridružil liberalnemu valu iz oportunističnega, ampak je bil njegov tvorec. Za razliko od Kavčiča je bil intelektualno zelo težak in že pred vojno sodeloval pri diskusijah v Sodobnosti¹³¹. Začutil sem, da lahko zares kaj naredim, zaradi česar sem se ob globokem nestrinjanju žene in brez velikega premišljevanja odrekel visoki plači in mu rekel: »S tabo, Janez, pa grem.« Na takšen način sem prišel v to vlado kot Pilat v vero. Ko pa je po njegovi smrti leta 1967 položaj predsednika vlade prevzel Mika Špiljak¹³², so me odrinili na stranski tir. Takrat mi je pomagal drugi prijatelj, generalni sekretar OZN, U Thant, ki mi je kot članu vlade poslal vabilo na mesto izvršnega sekretarja Ekonomske komisije Združenih narodov za Evropo v rang generalnega podsekretarja OZN. Vabilo me je doseglo v Alžiriji, kjer sem vodil jugoslovansko delegacijo, po povratku v Beograd pa sem Špiljaka kot svojega predsednika prosil za razrešitev, da bi lahko sprejel položaj pri OZN. Čeprav sem bil v vladi deseto kolo in je bil dejanski minister za zunanjo trgovinsko Vojvodinec Toma Granfil¹³³, mi je Špiljak odgovoril, da me ne bo razrešil, ker da sem njegovi vladi

¹³¹ Slovenska revija za književnost in kulturo, ki izhaja pod več imeni od leta 1933 dalje.

¹³² Mika Špiljak (1916–2007), hrvaški politik, predsednik zveznega izvršnega sveta SFRJ 1967–1969.

¹³³ Toma Granfil (1913–2009), srbski politik, diplomat in ekonomist.

zelo potreben. Ravno takrat pa je umrl Ivan Regent¹³⁴. Kot njegov vojni tovariš in član zvezne vlade sem želel prisostvovati pogrebu, zato sem se z vlakom namenil v Ljubljano. Vendar pa me je poklical Vratuša in povedal, da je na letalu, s katerim je v Ljubljano potoval Kardelj, še eno prosto mesto. Med poletom me je Kardelj na zelo prijateljski način kot vedno vprašal, kdaj odhajam. Odgovoril sem mu, da ne odhajam, kar ga je zelo začudilo. Pojasnil sem Špiljakovo nestrinjanje, Kardelj pa se je odzval z besedami: »Kdo pa je Špiljak, če smo mi tako odločili?! Šel boš v Ženevo in sploh se ne vmešavaj v to zadevo, ker bom jaz uredil!« Špiljak me je poklical takoj naslednji dan in me očitajoče vprašal, zakaj sem to pripovedoval Kardelju, jaz pa sem mu odgovoril: »Zato, ker me je vprašal.«

Pirjevec: Kako je prišlo do vašega imenovanja na čelu Ekonomske komisije OZN za Evropo?

Stanovnik: Vabilo me je pravzaprav zelo začudilo, saj sem do tedaj v OZN veljal za enega izmed voditeljev »sindikata goloritih«, kot so rekli Skupini 77. Pomislil sem, kako bom kot takšen vodil komisijo razvitega sveta. Svoj dvom sem izrazil tudi prijatelju Prebischu, ki je poslal telegram U Thantu v New York. Ta mu je odgovoril, da je moje imenovanje že dogovorjeno, saj so me kot nevtralnega kandidata potrdili tako Američani kot Sovjeti.

Pirjevec: Kakšne naloge ste si zastavili na novem delovnem mestu?

Stanovnik: Prepričan sem bil, da je potrebno komisijo reorganizirati. Tedaj vprašanje trgovine sicer ni imelo osrednjega pomena, ampak je bilo prisotno bolj kot sredstvo vzdrževanja kontakta med dvema sovražnima blokoma. Zaradi tega sem se začel najprej ukvarjati z manjšimi, bolj perifernimi problemi pri mednarodnem trgovanju kot so npr. carine, administracija, transport, jezik poslovanja, od katerih pa sem počasi prehajal k bolj bistvenim. V sedemdesetih letih se je začel očitno nakazovati problem onesnaževanja okolja. Argumentiral sem, da vetrovi pač pihajo in vode tečejo na vse strani, zato je potrebno sodelovati. Sovjeti so to zavrnil, češ, v socializmu je zrak čist, zastrupljen je samo v kapitalizmu. Zato je bil že velik uspeh, da sem uspel zbrati vse strani na seminarju v Pragi o problemu kislega dežja. Ker so vetrovi odnašali emisije žveplovega dioksida predvsem iz Sovjetske zveze preko Britanije v Skandinavijo, sem imel pri teh prizadevanjih predvsem podporo Skandinavcev.

¹³⁴ Ivan Regent (1884–1967), slovenski komunistični aktivist, politik in publicist.

Pirjevec: Ta prizadevanja so se verjetno vključevala v splošno naraščanje zavesti o potrebnosti varovanja okolja?

Stanovnik: Ko je videl, da se začnjam ukvarjati s temi problemi, je moj šef v New Yorku Philippe Descent, ki je bil prej šef kabineta francoskega premierja Mendes-Franca¹³⁵, rekel: »Do zdaj si se ukvarjal z resnim problemom svetovne revščine, zdaj pa pretvarjaš tole komisijo v '*boutique de luxe*'.« Toda vprašanju varovanja okolja sem želel dodati tudi družbeno pozitivno vsebino, saj sem vztrajal na stališču, da se ne moremo ukvarjati le z onesnaženjem zraka in vode, ne da bi hkrati upoštevali tudi socialne probleme. V Ameriki pa so takšno gledanje zavrnilo in s pomočjo milijonarskega lobija za prvega direktorja agencije za okolje¹³⁶ nastavili Mauricea Stronga¹³⁷, ki je prej bajno služil z odkritjem uranove rude v Afriki.

Pirjevec: Kakšna je bila kadrovska sestava vaše komisije?

Stanovnik: Moja glavna opora je bil sekretariat, kjer je bilo zaposlenih okrog 150 ljudi, od katerih je bilo 50 zares vrhunskih strokovnjakov s temu primernimi, tudi za zahodne standarde visokimi, plačami. Zanimivo pa je bilo to, da so se nam pridružili večinoma tisti, ki so se v svoji domovini tako ali drugače sprli. Med njimi je bilo tudi nekaj Jugoslovanov kot npr. Raško Jauković, ki sem poznal še iz let, ko je bil Đilasov sekretar, v času službovanja pri Združenih narodih pa je doktoriral na fakulteti v Ženevi. Aleksandar Vacić¹³⁸ z beograjske ekonomske fakultete sicer ni bil izrecen oporečnik, toda močan intelektuallec. Vsi so s svojimi pretežno zahodnimi kolegi komunicirali povsem enakopravno.

Ni pa bilo tedaj nič nenavadnega, da so skorajda vsi moji uslužbenci, kakor tudi novinarji, delali za obveščevalne službe. Moj svetovalec je bil agent sovjetske obveščevalne službe, tako da sem imel vsako jutro ob devetih na kavi človeka, ki je imel kontrolo nad zahodno obveščevalno službo. Običajno smo zvečer odpremljali telegrame in enkrat sem rekel svojemu asistentu Kostljeskemu: »Kosti, ali bomo ta telegram poslali kot strogo zaupno ali po običajni poti?« On pa je v šali odgovoril: »Saj nima pomena, če gor napišete 'strogo zaupno', le da bodo v tem primeru tisti, ki ga bodo poslali svojim agencijam, dobili 100 frankov več.«

¹³⁵ Pierre Mendès France (1907–1982), francoski politik; premier Francije 1954–1955.

¹³⁶ United Nations Environment Programme (Program Združenih narodov za okolje), ustanovljen leta 1972.

¹³⁷ Maurice F. Strong (1929–), kanadski podjetnik in politik.

¹³⁸ Aleksandar Vacić (1936–), srbski ekonomist in profesor.

Ramšak: Torej so imele obveščevalne službe velik interes za pridobivanje podatkov, s katerimi ste razpolagali v komisiji?

Stanovnik: Tako so pač delovali Združeni narodi. Udba se je tedaj ubadala predvsem s prikrivanjem višine zunanjega dolga Jugoslavije. Mi pa smo imeli redne stike z baselsko Banko za mednarodne poravnave, ki nam je dnevno sporočala aktualne številke. V svojem letnem poročilu, mislim da za leto 1980, smo na osnovi teh podatkov želeli objaviti točno višino jugoslovanskega zunanjega dolga, kar je seveda izvedela tudi Udba in to sporočila državnemu vrhu. Z namenom, da prikrijejo pravo številko, so začeli izvajati hud pritisk. Stane Dolanc¹³⁹ je v New Yorku sklical vse jugoslovanske predstavnike pri različnih telesih Združenih narodov (atomska agencija na Dunaju, center v Ženevi, uradi v Bruslju in v Parizu) in ukazal, da je Stanovnika potrebno odstraniti, o čemer me je obvestil tedanji ambasador v Ženevi Miloš Lalović¹⁴⁰. Sam sem stopil do šefa kabineta generalnega sekretarja Indusa Narasimhana in mu povedal, da bo jugoslovanska vlada zahtevala mojo razrešitev. Kot prijatelju sem mu zaupal, da to ni moja želja, saj bi rad še naprej ostal na svojem delovnem mestu. Generalni sekretar Kurt Waldheim¹⁴¹, ki je bil prepričan, da poznam podrobnosti iz njegove medvojne preteklosti, pa se me sploh ni upal dotakniti.

Pirjevec: Na podlagi česa je Waldheim sklepal, da ste seznanjeni z zločini, ki jih je storil med drugo svetovno vojno?

Stanovnik: Spremljal sem ga na njegovem prvem obisku v Jugoslaviji, ko smo odšli tudi k Titu na Vango. Tam je videl, da me vso Titovo spremstvo, seveda še iz časa, ko sem služboval pri Kardelju, pozna. Predstavljal si je, da mi gotovo morajo biti znani podatki, s katerimi je razpolagalo jugoslovansko vodstvo.

Pirjevec: Menite, da so ga Jugoslovani izsiljevali?

Stanovnik: Ne le Jugoslovani, s temi podatki so ga držali v šahu tudi Američani in Sovjeti.

¹³⁹ Stane Dolanc (1925–1999), slovenski politik, sekretar izvršnega biroja predsedstva ZKJ.

¹⁴⁰ Miloš Lalović (1921–), črnogorski politik in diplomat.

¹⁴¹ Kurt Waldheim (1918–2007), avstrijski politik in diplomat, generalni sekretar OZN (1972–1981) in predsednik Avstrije (1986–1992).

Pirjevec: Ali se je atmosfera popuščanja napetosti med obema blokoma odražala tudi pri delu vaše komisije?

Stanovnik: Kot izvršni sekretar sem uspel med Zahodnimi državami pridobiti polno podporo Britancev in tudi Američanov ter nekoliko manj Francozov, na drugi pa so tudi Sovjeti do mene zavzeli tolerantno stališče, ker so verjetno vedeli, da nisem ravno *persona grata* pri takratnem jugoslovanskem vodstvu. Vsaj dvakrat letno sem zaradi uradnih razgovorov s sovjetsko vlado obiskoval Moskvo. Na zunanjem ministrstvu sem pomočniku zunanjega ministra Nesterenku¹⁴² predstavil svoj načrt reorganizacije komisije, ki ga je na moje veliko presenečenje takoj sprejel. Težave pa so se pojavile z ministrom za zunanjo trgovino Patoličevim.¹⁴³ Za vsako ceno so namreč želeli obdržati monopol nad zunanjo trgovino, medtem ko je moja strategija bil usmerjena k ukinjanju državnega monopola in vzpostavljanju neposrednih vezi med kupci in prodajalci. Tedaj je bil namreč pri trgovanju med Zahodom in Vzhodom v veljavi zapleten mehanizem, v katerega so bila vpletena razna ministrstva. Prišlo je do konflikta interesov znotraj sovjetske politike, saj je njihovo zunanje ministrstvo vse bolj zastopalo usmeritev v *détente*, zato mi je že Nesterenko pred sestankom s Patoličevim rekel naj ne skrbim, ker bo imelo zadnjo besedo zunanje ministrstvo. Tako sem počasi le prodril s tezo, da je državni monopol nad zunanjo trgovino ekvivalent stoodstotni kvantitativni restrikciji. Zaradi tega sem predlagal, da Zahod popušča pri kvantitativnih restrikcijah na sovjetski uvoz, na drugi strani pa Sovjeti popustijo pri stoodstotnem državnem monopolu nad zunanjo trgovino. Zadeva je nekako zaživela in obseg trgovine med blokoma je začel postopoma naraščati, ob velikih težavah pa smo začeli povezovati tudi energijska omrežja.

Pirjevec: Ali je Sovjetska zveza že tedaj začela masovno izvažati svoje energente?

Stanovnik: Ne, Sovjetska zveza je bila tedaj v svetovnem merilu še marginalni proizvajalec nafte in niti ni bila članica OPEC-a.¹⁴⁴ Naša komisija je pomagala tudi pri vzpostavljanju trgovanja s plinom, saj Sovjetska zveza prej ni imela primernih plinovodov. Po enem izmed sestankov je k meni pristopil njihov minister za plin Sidorenko¹⁴⁵ in se mi zahvalil za organizacijo tistega srečanja,

¹⁴² Aleksej Nesterenko, sovjetski politik in diplomat; šef oddelka zunanjega ministrstva Sovjetske zveze za mednarodno trgovino.

¹⁴³ Nikolaj S. Patoličev (1908–1989), sovjetski minister za zunanjo trgovino 1958–1985.

¹⁴⁴ Organizacija držav izvoznic nafte, ustanovljena leta 1960 v Bagdadu.

¹⁴⁵ Aleksandr V. Sidorenko (1917–1982), sovjetski geolog in minister.

kjer jim je Zahod obljubil tehnologijo, vredno nekaj milijonov dolarjev, do katere prej nikakor niso mogli.

Ramšak: Ali ste kot komisija oz. vi osebno v tem času svetovali tudi Jugoslaviji?

Stanovnik: Komisija je delovala samostojno, so se pa obrnili na nas v času krize, ko je delovala t.i. Kraigherjeva komisija. Tedaj sem povabil ne le jugoslovanske, ampak tudi britanske in francoske ekonomiste, ki so delali na vzhodno-evropski problematiki, k pripravi obširnega elaborata. Naša glavna ugotovitev je bila, da je ekonomijo treba osvoboditi partijske nadoblasti.

Ramšak: Kako pa ste gledali na »dogovorno ekonomijo«¹⁴⁶ v času njenega razcveta v sedemdesetih letih?

Stanovnik: Dogovorna ekonomija je bila pravzaprav predmet šale in je ni nihče sprejel kot nekaj resnega. Upoštevali smo Branka Horvata¹⁴⁷, čigar članki, objavljeni v mednarodnih strokovnih revijah, so bili zelo cenjeni. Zlasti odmevno je bilo njegovo del *Politična ekonomija socializma*,¹⁴⁸ kjer je poskušal z zahodnimi analitičnimi metodami, predvsem keynesijanskimi, razumeti mehanizem jugoslovanske ekonomije in v tem smislu tudi predlagal prehod od samoupravljanja na tržno gospodarstvo. Za verodostojne so jemali tudi analize Ljuba Sirca¹⁴⁹, ki smo ga prav mi zalagali s statističnim materialom.

Ramšak: Je med Zahodnimi strokovnjaki kdaj prišlo do resnega premisleka o samoupravljanju kot možni alternativni zahodnemu kapitalizmu in sovjetskemu socializmu?

Stanovnik: Samoupravljanje je postalo predmet poglobljenega študija. Združeni narodi so takrat v New Yorku objavilo obsežno študijo z okvirnim naslovom *K pravičnejši svetovni ureditvi*, kjer so našeli tri svetovne sisteme: zahodni tržni kapitalistični sistem, vzhodni centralno-planski sistem in jugoslovanski samoupravni sistem. Dejstvo, da so prepoznali samoupravljanje za alternativo dvema velikima družbeno-političnima sistemoma je bilo tudi zame takrat veliko

¹⁴⁶ Jugoslovanski ekonomski sistem, temelječ na delavskem samoupravljanju.

¹⁴⁷ Branko Horvat (1928–2003), hrvaški ekonomist in politik judovskega rodu.

¹⁴⁸ *The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory*. New York, Sharpe, 1982.

¹⁴⁹ Ljubo Sirc (1920–), slovenski in britanski ekonomist; politični emigrant.

presenečenje. Posebej pa so se samoupravljanju posvetili v Mednarodni organizaciji dela oz. v njihovem raziskovalnem oddelku, ki ga je vodil Robert Cox¹⁵⁰, kjer so izvajali poseben projekt o jugoslovanskem samoupravljanju pod vodstvom češkega emigranta Jaroslava Vaneka.¹⁵¹ Predlagali so prehod na delničarski sistem, kjer bi njihovi lastniki postali delavci.

Pirjevec: Kako ste spremljali jugoslovansko aktivnost na Helsinški konferenci?¹⁵²

Stanovnik: Po mojem mnenju je bila vloga Jugoslavije pri pripravi na Konferenco o evropski varnosti in sodelovanju v Evropi bolj skromna. Takrat je bila popolnoma »afriška« oz. usmerjena na svetovni Jug, tako je evropski *détente* niti ni zanimal ali pa ga je imela celo za preusmerjanje pozornosti od centralnega problema Sever-Jug. Da so jemali helsinški proces z rezervo, kaže že sestava takratne jugoslovanske delegacije (Đuro Ninčič¹⁵³, Dobrivoje Ačimović, Marija Vilfan), ki so bili v mednarodnih krogih zelo cenjeni, doma pa niso uživali podpore vrha oblasti. Kdo pa je zaslužen za razvijanje helsinškega procesa v Jugoslaviji v naslednjih letih pa je težko reči.

Pirjevec: Kako je prišlo do tega, da ste se po povratku iz Ženeve zopet vključili v slovensko politiko?

Stanovnik: Po petnajstih letih dela v Evropski komisiji sem bil finančno dobro preskrbljen, zato sem se namenil posvečati predvsem publicistiki. Že pred upokojitvijo leta 1982 sem v Ženevi pisal svojo knjigo *Mednarodni gospodarski sistem: od dominacije k enakopravnosti*,¹⁵⁴ po povratku v Ljubljano pa sem predvsem za *Naše razglede* pisal o potrebnosti reforme jugoslovanskega sistema, o čemer se je takrat že lahko govorilo. Nekega dne pa me je poklical tedanji predsednik republiškega predsedstva France Popit¹⁵⁵, s katerim sva bila še vojna tovariša. Nagovoril me je z besedami: »Ljudje se sprašujejo, na čigavi strani si zdaj ti? Si še naš ali nisi?« Ne glede na mojo kritičnost do koncepcije komunistične partije in posameznikov v njej, je bila narodno-osvobodilna borba zame nekaj svetega.

¹⁵⁰ Robert Cox (1926–), britanski politolog in visoki uradnik OZN.

¹⁵¹ Jaroslav Vanek (1930–), češko-ameriški ekonomist.

¹⁵² Sklepno dejanje Evropske konference o varnosti in sodelovanju leta 1975 v Helsinkih.

¹⁵³ Đura Ninčič (1915–1979), srbski pravnik in diplomat.

¹⁵⁴ Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1982.

¹⁵⁵ France Popit – Jokl (1921–2013), slovenski politik; predsednik CK ZKS 1968–1982; predsednik predsedstva SRS 1984–1988.

Med vojno je Popit večkrat ščitil moj hrbet, jaz pa njegovega, pri čemer se nisva kaj dosti spraševala, kakšne vere je kdo. Moja lojalnost do vojnih tovarišev je bila vedno popolna, zato je bil tudi takrat moj odgovor jasen: »Saj veš, da ne bi napravil ničesar, kar bi lahko škodilo naši stvari.« Po tem nagovoru je Popit sklenil, naj iz formalnih razlogov postanem član predsedstva, da se bo vedelo kje stojim. Obljubil mi je, da bom lahko še naprej pisal in celo predaval na Ekonomski fakulteti. Sprejel sem vabilo, toda tudi na tej novi funkciji sem se še naprej obnašal, kot da sem v Ženevi. Saj ne, da sem se čutil utesnjenega. Z zadovoljstvom sem ugotavljal, da gre Jugoslavija kot celota, sicer ob določenih stranpoteh, v smer demokratizacije. Leta 1988 bi moral za kandidaturo za predsednika predsedstva priti na vrsto Andrej Marinc¹⁵⁶, ki pa je po objavi stenograma zasedanja CK-ja, kjer so odstavljeni Kavčiča, v hipu izgubil vso javno podporo. Popit me je poklical v svojo pisarno in mi povedal, da so v nastali situaciji izbrali mene kot najboljšega kandidata. Branil sem se, da po tridesetletni odsotnosti še vedno nisem dovolj seznanjen s slovenskim okoljem, da premalo poznam aktualne probleme in niti ne vem dobro kdo je kdo. Popit mojih ugovorov ni sprejel in izrecno poudaril, da on o tem sploh ne odloča, ampak da se bo prišel z mano pogovoriti Milan Kučan.¹⁵⁷ Z njim sem se spoznal šele leta 1986, ko so imeli mladinci svoj kongres v Krškem, kamor so me povabili kot govornika. Tam sem poudaril, da smo pod socializmom gradili velike industrijske obrate, ki jih sicer moramo ohraniti kot osnovne stebre, hkrati pa moramo sprostiti tudi zasebno iniciativo, s čimer bi dali možnost uveljavitve menedžerskim talentom. Na koncu sem jih pozval, naj sledijo Dantejevemu pravilu »*Segui il tuo corso e lascia dir le genti!*«¹⁵⁸ Naslednji dan mi je Popit vrgel pod nos, da šuntam mlade proti njim. Tedaj pa se je vmešal Kučan, ki je stal poleg in sem ga takrat prvič videl, in rekel, da misli, da imam prav. Jokl ni nič več rekel, jaz pa sem od takrat naprej postal pozoren na Kučana.

Pirjevec: Kako ste se znašli v novi funkciji?

Stanovnik: Imel sem veliko srečo, da so mi bili ostali člani predsedstva zelo naklonjeni. Čeprav sem stopil na mesto Andreja Marince, je ta prenesel name vse svoje znanje, saj je bil pred tem podpredsednik zveznega izvršnega sveta in je poznal beograjsko kuhinjo do kraja. Na srečo sta bila člana predsedstva

¹⁵⁶ Andrej Marinc (1930–), slovenski agronom in politik; sekretar sekretariata in član predsedstva CK ZKS (1968–1972); predsednik izvršnega sveta SRS (1972–1978), podpredsednik zveznega izvršnega sveta SFRJ (1978–1979), predsednik CK ZKS (1982–1986).

¹⁵⁷ Milan Kučan (1941–), slovenski politik, predsednik CK ZKS (1986–1990), predsednik predsedstva SRS (1990–1991), predsednik RS (1992–2002).

¹⁵⁸ Sledi svoji poti in pusti ljudem, da govorijo.

tudi moja stara znanka Majda Gaspari¹⁵⁹ in kolega iz Ekonomske fakultete Ivo Fabinc¹⁶⁰. Računal sem lahko tudi na prijateljsko pomoč Lojzeta Briškija.¹⁶¹ Kot popolnoma nedolžen sem prišel v izredno prijateljsko, naklonjeno sredo, ki mi je bila v vsakem primeru pripravljena pomagati in se z mano tudi solidarizirati.

Ramšak: Ali so si ob notranjepolitičnih trenjih začela vodstva republik iskati zaveznike tudi zunaj Jugoslavije?

Stanovnik: Ni še šlo za usodna razhajanja, ampak za odpiranje vrat našemu gospodarstvu. Preko teh kanalov so se slovenski podjetniki povezovali ne le z italijanskimi, ampak tudi z drugimi evropskimi partnerji. Po moje je prav to odgovor, zakaj je Slovenija kasneje relativno lahko prebrodila tranzicijo. Zunanjo politiko na republiškem nivoju sta vodila predsednik izvršnega sveta Dušan Šinigoj¹⁶² in Cvetka Selšek¹⁶³ kot predsednica komiteja za mednarodno sodelovanje. Usmerili so se predvsem v stike z Italijo, ki so jih formalno prikazovali kot delovanje v skupnem slovenskem kulturnem prostoru oz. kot medregionalno sodelovanje Vem, da sta Šinigoj in Selškova imela neposredne stike z Giannijem De Michelisom¹⁶⁴, s katerim sta se dokaj redno srečevala v Benetkah.

Pirjevec: Ali so v Beogradu vedeli za ta srečanja?

Stanovnik: Ne, ta srečanja so ostala prikrita, meni pa je zanje povedal Dušan Šinigoj.

Pirjevec: De Michelis je torej skušal okrepiti položaj Slovenijo znotraj Jugoslavije, do osamosvojitve pa je zavzel odklonilno stališče.

Stanovnik: Mislim, da je liberalni trend v Sloveniji videl kot nekaj, kar se da lahko vklopiti v italijanske interese in njihovo politiko prodiranja na vzhod ter pariranja nemškemu vplivu, nikoli pa ni bil za osamosvojitvev.

Pirjevec: Kdaj se vam je pojavila zavest, da je z Jugoslavijo konec?

¹⁵⁹ Majda Gaspari (1929–), slovenska političarka.

¹⁶⁰ Ivo Fabinc (1918–2010), slovenski častnik in ekonomist.

¹⁶¹ Alojz Briški (1927–), slovenski družbenopolitični delavec.

¹⁶² Dušan Šinigoj (1933–), slovenski politik; predsednik izvršnega sveta SRS 1984–1990.

¹⁶³ Cvetka Selšek (1951–), slovenska ekonomistka in političarka; predsednica republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje (1986–1990).

¹⁶⁴ Gianni De Michelis (1940–), italijanski politik; zunanji minister Italije 1989–1992.

Stanovnik: Nisem verjel, da je ob izjemnem pritisku iz Zahoda in iz Beograda res možen obstoj dvomilijonske Slovenije. Takratni ameriški ambasador Zimmerman¹⁶⁵ v svojih spominih opisuje večerjo v njegovi rezidenci v Beogradu, kjer nas je gostil skupaj z lastnico časopisa Washington Post Katharine Graham.¹⁶⁶ Na tisti večerji je prišlo do silovitega prepira in celo vpitja med mano in Miloševićevim glavnim ideologom Mihajlom Markovićem.¹⁶⁷ V tistem trenutku je gospa Graham postavila meni vprašanje kakšna je razlika med federacijo in konfederacijo, ki da jo Slovenci tako zelo zagovarjamo. Odgovoril sem ji, da se moramo predvsem dogovoriti glede kompetenc, potem pa je vseeno, ali se imenujemo federacija ali konfederacija. Na podlagi tega je vprašala, če sem torej jaz za Jugoslavijo. »Da,« sem rekel, »jaz sem za Jugoslavijo«.

Pirjevec: Ali ste se takrat zavedali nevarnosti, ki jo je za Jugoslavijo predstavljal Milošević?

Stanovnik: Da. Leta 1989 sem se napotil na zasebni obisk v ZDA k enemu izmed svojih sinov. Vložil sem prošnjo za vizum, s katero pa so seznanili tudi ameriškega ambasadorja, ki je to sporočil v State Department. Nato me je poklical jugoslovanski ambasador v Washingtonu Živorad Kovačević¹⁶⁸ in mi prenesel vabilo ameriškega državnega sekretarja Georga Shultza¹⁶⁹ na neformalni obisk v Washingtonu. Nisem vedel kaj storiti, zato sem zunanjega ministra Budimirja Lončarja, ki sem ga dobro poznal, vprašal, kaj naj storim, on pa je rekel, naj vabilo sprejemem, saj je to za nas koristno. Pred odhodom v ZDA pa sem bil v Beogradu na seji zveznega predsedstva, ki je zasedal istočasno s sejo partijskega predsedstva in na hodniku srečal Miloševića. To je bilo ravno v času, ko so ukinili avtonomijo Vojvodine in Kosova¹⁷⁰ in Milošević me je takoj začel zbadati ter me oholo naslavljal s »ti«, čeprav se nisva tikala. Jaz sem mu takrat odgovoril z besedami, ki sem jih potem ponovil tudi v ZDA: »Kar počenjaš v Srbiji je tvoja stvar, ampak Jugoslavijo pa pusti pri miru! Če boš šel čez Drino, bo bliskal nož!«

V Washingtonu pa so me sprejeli zelo toplo. Na moje veliko presenečenje je Shultz ob gorečem kaminu sklical ves svoj kolegij. Zadržali smo se skoraj celo uro, jaz pa sem odkrito odgovarjal na številna vprašanja. Jugoslovanski ambasador, ki

¹⁶⁵ Warren Zimmermann (1934–2004), ameriški diplomat; veleposlanik ZDA v Beogradu 1988–1992.

¹⁶⁶ Katharine Meyer Graham (1917–2001), ameriška založnica; predsednica družbe Washington Post.

¹⁶⁷ Mihajlo Marković (1923–2010), srbski filozof; soustanovitelj in ideolog Socialistične stranke Srbije.

¹⁶⁸ Živorad Kovačević (1930–2011), srbski politik in diplomat; veleposlanik SFRJ v Washingtonu 1987–1989.

¹⁶⁹ George Pratt Shultz (1920–), ameriški ekonomist in državnik; državni sekretar ZDA 1982–1989.

¹⁷⁰ Leta 1988.

je bil tudi prisoten, mi je ob odhodu rekel, da sem tisti dan naredil za Jugoslavijo več kot on od začetka svojega mandata. Še istega dne zvečer so v hotelu Hilton organizirali moje predavanje, ki mu je zopet sledila vrsta vprašanj ameriških novinarjev. Najprej glede politike Anteja Markovića¹⁷¹, na kar sem diplomatsko odgovoril, da po moje liberalni kurz transformacije Jugoslavije ni vprašljiv in da podpiram njegovo politiko. Glede Miloševića pa so me izzvali z vprašanjem, ali vendarle ne deluje preveč nedemokratično. Pri tem odgovoru verjetno nisem bil dovolj taktičen in sem ponovil svoje besede iz Beograda. Za časopise je bila to seveda poslastica, Milošević pa je ponorel. V Zagrebu me je že na letališču pričakal Andrej Marinc. Mislim sem, da mi bo izrekel pohvalo za to, kar sem storil v Washingtonu, on pa me je presenetil z novico, da Milošević zahteva moj odstop oz. da se slovensko predsedstvo izjasni o meni. Vmes je Milošević že sklical sejo zveznega predsedstva, zato sva odšla neposredno v Beograd. Ni želel zaostrovanja odnosov z ZDA, je pa zato zahteval takojšen odstop veleposlanika Kovačevića. Dobil je transkript mojega predavanja, ki so ga potem v celoti objavili v beograjskih časopisih. Soočen sem bil z izjemnim pritiskom, v Sloveniji pa so se vsi zavili v molk.

Pirjevec: Ali so se ustrašili Miloševića?

Stanovnik: Ohranili so lojalnost do mene, a po drugi strani ugotovili kako vroča je zadeva. Ves mesec se niso izjasnili, potem pa so napisali odgovor, ki je bil, kot se reče, v krogu in kvadratah istočasno... da pač naš predsednik včasih kaj preveč pove, vendar da spoštujejo mojo integriteto in pravico do izražanja lastnih mnenj. Niso želeli popolnoma stopiti na mojo stran, hkrati pa so dali vedeti, da me vendarle ne bodo odstavili.

¹⁷¹ Ante Marković (1924–2011), hrvaški politik; zadnji predsednik zveznega izvršnega sveta SFRJ 1989–1991.

Anton Vratuša (21. februar 1915)

Pirjevec: Kaj vas je najbolj zaznamovalo v času odraščanja?

Vratuša: Naša družina ni bila ne vem kako globoko verna. Molili smo pred in po kosilu ter včasih zvečer rožni venec. Ob nedeljah se je šlo k maši, vendar pa je vedno nekdo ostal doma, da je pripravil kosilo. Večkrat sem ostal tudi jaz in takrat sem se naučil peči vitice oz. bolj poznano sirov zavitek. Naša kmetija je bila srednje velika. Ne morem reči, da smo bili lačni, toda navadno je že nekje aprila zmanjkalo rženega kruha. Takrat nam je mama, ko smo prosili kruh, odsekala kos tikvinega, bučnega sira. To je kolač, ki ostane, ko se iztisne bučno olje.

Oče se je kot cesarsko-kraljevi vojak boril na soški fronti. Imel je lepo pisavo in se je razumel na marsikaj. Dobro je znal tudi govoriti in pisati nemški in madžarski jezik, tako da so mu ljudje prinašali pisma, da jim jih prebiral ali napisal. Tudi sam sem se najprej želel naučiti teh dveh jezikov, ki sta nam bila najbliže. Do prvih nemških vasi na Sotinskem bregu je bilo pol ure hoda, če pa sem šel uro in pol na vzhod, sem že slišal madžarsko: »Nem értem«.¹⁷² Zanimanje za jezike je bil pravzaprav razlog, da sem šel študirat. Še ko sem pasel krave, sem si rekel, da se moram naučiti jezikov, da lahko pridem na belo cesto in me ljudje razumejo,

.....
¹⁷² Ne razumem.

jaz pa njih. Jezike sem se potem učil po Langenscheidtovi metodi, pri tem pa mi je pomagalo slovensko jezikoslovje, predvsem fonetična transkripcija, ki sem se je naučil pri dialektologiji. Ko sem za časa vojne prišel v stik s prvim Angležem, sem ugotovil, da v bistvu izgovarjam še kar dobro. Toda tudi pri tujih jezikih me je vedno spremljal prekmurški dialekt. Ko sem bil v Združenih narodih, kjer se govorijo vsaj trije ali štirje jeziki, sem, če se nisem spomnil kakšne besede, pomislil na prekmurščino in jo prevajal v ta jezik.

Pirjevec: Ali ste bili kot mlad človek osebno verni ali ste bili do vere bolj indiferentni?

Vratuša: Bil sem precej indiferenten, ker pač nisem želel izstopati. Takrat se je v gimnaziji še moralo obvezno hoditi v cerkev. Ker sem rad uril svoj spomin, sem katehetu v Murski Soboti ponudil, da bom zapisoval njegove pridige. Tako sem potem doma kar nekaj tedelj skoraj dobesedno zapisoval te pridige.

Pirjevec: Kakšen je bil vaš odnos do kraljeve Jugoslavije?

Vratuša: Ko so bile po državnem udaru 6. januarja 1929 ustanovljene banovine, sem ravno prišel v gimnazijo in na vratih našel lepak, da je v Sloveniji Dravska banovina. Sklenil sem, da ne bom na pismo naslovljeno v Slovenijo niti enkrat napisal »Dravska banovina«, česar sem se potem tudi držal, čeprav nisem imel veliko priložnosti za pisanje. Naslovniki pa so moja pisma vendarle prejeli. To kaže na moj odnos do Kraljevine Jugoslavije. Motilo me je tudi, da je bilo moje prvo gimnazijsko spričevalo v srbohrvaščini. V osnovni šoli pa ob petju himne nisem razumel kaj pomeni »Bože pravde, Ti što spase / Od propasti do sad nas...« Za »spase« sem mislil, da pomeni pasti doma krave. Kaj je kdo »popasel«?!

Pirjevec: Kje ste dočakali izbruh vojne?

Vratuša: Ob agresiji na Jugoslavijo sem bil kot rezervni podporočnik mobiliziran v kraljevo vojsko. Poveljeval sem spremljajoči četi s poltežkim orožjem, ki je bila dodana bataljonu, da poveča njegovo ognjeno moč. Imeli smo 47-milimetrski poljski top, 91-milimetrski francoski minometalec in dva mitraljeza – enega še iz prve svetovne vojne in drugega modernega. Vsak vod je imel še puškomitraljez, tako da je bila četa ognjeno precej močnejša. Odhod na fronto je bila zame patriotska dolžnost, toda, ko so Nemci oddrdrali mimo nas in se jim nihče ni zoperstavil, je odšla domov skoraj polovica vojakov. Preostalim sem naročil, naj naložijo orožje

na mule in gremo proti Celju. Razen tega, da so šli Nemci naprej, nisem imel nobenih informacij. Po snegu in blatu smo krenili čez hribe v glavnem vzdolž reke Dravinje. Naslednji dan, ko se je vreme končno popravilo, sem s hriba pri Slovenskih Konjicah videl, kako Nemci vodijo kraljeve generale v ujetništvo. Takoj mi je postalo jasno, da nimamo nobene možnosti odpora več, zato sem naročil zakopati okidače, s čimer je postalo naše orožje neuporabno, mule pa sem prepuštil tamkajšnjim kmetom. Ker je bilo še vse bolj ali manj nekontrolirano, sem poslal fante domov, sam pa sem sklenil oditi v Ljubljano. Pri nekem kmetu sem menjal svojo oficirsko uniformo za navadno hlapčevsko obleko in se naslednji dan zgodaj zjutraj odpravil na pot. V Savinjski dolini sem pri neki hiši zagledal kolo. Pozorno sem si ga ogledoval, potem pa le vprašal domačega človeka, če mi ga posodi, da pridem čim prej do Ljubljane. Oba sva se smejala, saj sva vedela za kakšno »posojanje« gre. Preko Trojan sem nato do večera prikolesaril do Lukovice h Kersnikovim, ki sem jih poznal že od prej. Pri njih sem se preoblekel v spodobnejšo obleko in dobil tudi drugo kolo. Na levi strani mostu čez reko Savo pri Črnučah so že bili Nemci, na desni pa Italijani. Skupaj so postavljali stražarnice in pri tem glasno razpravljali. Videl sem, kako se je mimo njih odpeljal kolesar iz Ljubljane proti Črnučam in da se zanj sploh niso zmenili. Tako sem se tudi sam brez težav odpeljal čez mejno črto in prispel naravnost v slavistični seminar, ki se je nahajal v pritličju sedanjega NUK-a. Na vzhodnem delu zgradbe je bil slavistični, na zahodnem pa zgodovinski seminar. Močno poklapani so me kolegi vprašali: »Kaj bo pa zdaj?«. Ker sem bil na fronti, so pričakovali, da vem kaj več od njih. Odgovoril sem jim: »Ja, nič, uprli se bomo!« Naš sklep je bil: »Ne damo jim miru, dokler jim ne vidimo peta!« To je moralo biti vsekakor pred 15. aprilom 1941, saj Osvobodilne fronte takrat še ni bilo. Torej nobenega navodila od nikogar, enostavno sem bil prepričan, da je takšna reakcija normalna. Ko so moji nameri vsi pritrdili, smo se dogovorili, da se dobimo ponovno čez nekaj dni. Takrat smo začeli z listkovnimi in napisnimi akcijami. Živa Kraigher¹⁷³, ki je bila tudi tam, se je držala nekako skrivnostno, zamujala na sestanke in včasih iz njih tudi prej odšla. Sam pri sebi sem si mislil, da je sigurno »organizirana«, kot se je takrat reklo za člana partije. Bil je še Štajerec Drnovšek, ki je nosil bradico in smo mu rekli Lojze Zbradoj. Zbiral je prispevke za rdečo pomoč in tudi zanj sem bil prepričan, da je organiziran. Drugih komunistov pa se ne spomnim.

Pirjevec: Torej niste bili vključeni v nobeno strukturo in ste delovali na lastno iniciativo?

¹⁷³ Živa Kraigher (1920–2011), slovenska plesalka, koreografinja in plesna pedagoginja.

Vratuša: Popolnoma. Kot odgovoren za vojaške zadeve pri našem seminarju sem bil povabljen na sestanek v neki podstrešni sobi pri stolnici. Tam se je pojavil Aleš Bebler, ki je bil med prvimi vodilnimi pri narodnoosvobodilni vojski, in me spraševal, kaj delamo ter svetoval kako naj se obnašamo naprej. Tako smo se začeli povezovati in ena izmed prvih večjih skupnih akcij nas z univerze in drugih iz Ljubljane je bila zaplenba orožja italijanske finančne sekcije na Bregu januarja 1942. V zunanji zaščiti akcije smo sodelovali v glavnem slavisti, drugih pa tedaj še nisem poznal. Med tem ko so opoldne šli financarji na kosilo, so trije ljubljanski terenci vdrli v zgradbo, zvezali dežurnega častnika in pobrali vse orožje ter ga naložili na kamion. Tako smo se vključili v OF na zelo enostaven način, naravno, pravzaprav s tem, kar smo že delali. Rekel bi, da je Osvobodilna fronta prišla k nam in nas je objela, vzela in smo šli naprej.

Moram pa povedati, da smo srednješolci na I. državni realni v Vegovi ulici s protifašističnimi akcijami začeli že pred vojno. Ob italijanskem napadu na Abesinijo smo pri latinščini pri profesorju Bajuku¹⁷⁴ trije sošolci – poleg mene še Marjan Rupar, sin učiteljice iz Gorice, in Igor Ramor, sin lekarnarja iz Dolenjske, izdali nekakšen pamflet. Jaz sem v latinščini napisal kaj se tam godi. Posmehovali smo se Italijanom, Haile Selassijev¹⁷⁵ glavni komandant je bil Ras Mulugeta¹⁷⁶ – takšno ime smo mu dali. Rupar je napravil male skice, na katerih je prikazal Rasa Mulugeto in Italijane, ki se skrivajo za nekim grmovjem. Ko se je začela narodnoosvobodilna vojna, sta onadva študirala nekaj drugega, spomnim se Ramorja, ki je prosil: »Nikar ne vztrajajte, da bi šel v partizane. Jaz se bojim.« To je bila zelo zavedna družina, ki je za partizane dajala velike količine zdravil iz svoje lekarne. V partizane Igor res ni odšel, vendar je aprila 1945 padla ameriška bomba točno na njihovo hišo na Mirju in jih vse pobila. Živ je ostal le njegov otrok.

Pirjevec: Kdaj ste vi zvedeli za Osvobodilno fronto, da obstaja kot organizacija? Že maja 1941?

Vratuša: To je moralo biti prav kmalu. Imeli smo sestanke in tisti, ki so vedeli, so poročali.

Pirjevec: Kako je prišlo do vaše aretacije?

¹⁷⁴ Marko Bajuk (1882–1961), slovenski klasični filolog, skladatelj in profesor.

¹⁷⁵ Haile Selassie I. (1892–1975), etiopski néguš negasti (cesar).

¹⁷⁶ Ras Mulugeta Yeggazu, (–1936), poveljnik etiopske vojske Mahel Sefari v času druge italijansko-abesinske vojne.

Vratuša: Aretiran sem bil skupaj s tremi fanti 20. februarja 1943, ker smo se znašli preblizu osjega gnezda, tj. glavnega štaba črnih srajc v šoli na Šentjakobskem trgu. Namesto, da bi mi njih, so v ozki ulici oni presenetili nas.

Pirjevec: Ali ste izvajali načrtovano akcijo proti njim?

Vratuša: Tako je, a do nje ni prišlo.

Pirjevec: Ste bili oboroženi?

Vratuša: Jaz sem bil, ker sem pač imel nekaj vojne šole. V Osvobodilni fronti sem bil odgovoren za vojaške zadeve na filozofski in pravni fakulteti. Eno je zbiranje orožja, drugo pa je poučevanje ljudi kako streljati. Vajo smo imeli z Zarjani, ki so se sestajali v kletnih prostorih na Novem trgu. Tam sem jih tudi učil rokovati z revolverjem, s puško, z mitraljezom, včasih pa smo šli tudi ven na teren. Na trenutke smo se obnašali kot da je svoboda, kot da ni Italijanov... Enostavno nam ni bilo več dovolj zanimivo, če smo kakšnemu vojaku vzeli puško, ampak smo hoteli orožje prav od črnih srajc. Tako se je zgodila tudi ta spodletela akcija. Pri tem pa je bila sreča, da je bil naslednji dan moj rojstni dan. Okoli osme zvečer, ko se je že bližal »coprifuoco«,¹⁷⁷ so nas prijeli in odgnali v šolo, kjer so imeli svoj štab. Videli smo, da so pobirali tudi neke druge ljudi v okolici, tako da ni izključeno, da je šlo za običajno racijo. Nihče ni mogel ničesar ugotoviti. Izpustili pa so enega krojača, po katerem je najmlajši član naše skupine, brucek smo mu rekli, ker je bil prvo leto na univerzi, poslal materi listek, da se najverjetneje ne bo vrnil. Naročil je, da naj pove, če pridejo Italijani spraševati, kje je sin: »Sinoči so se dogovarjali, da bodo tukaj proslavljali rojstni dan in niso prišli.« Sporočil ji je še naj speče potico, da jim jo lahko pokaže kot dokaz, kar je tudi naredila in se delala nevedno. Potem so se začela zasliševanja v belgijski kasarni. Janez, ki je bil tretji letnik prava, jih je kot kaže žalil in je dobil klofute za vse nas. Brucek jih ni dobil, ker je bil najmlajši. Drago je bil sin znane profsorske družine in je že diplomiral iz filozofije, jaz pa sem že tudi doktoriral. Mene je spraševal nek »tenente«¹⁷⁸: »Come mai? Ha studiato e adesso con i briganti. Com'è possibile?«¹⁷⁹ Jaz pa sem mu odgovoril: »Come mai? Voi potete credere che...« Očital mi je, da sem se pripravil za profsorski poklic, da bom vzgajal mladino, zdaj pa se družim z briganti. To zaslišanje se je nato ponovilo trikrat ali štirikrat. V tej vojašnici smo

¹⁷⁷ Policijska ura.

¹⁷⁸ Poročnik

¹⁷⁹ Kako je to mogoče? Študirali ste, zdaj pa z rabojniki. Kako je to mogoče?

bili zaprti dva ali tri mesece, najprej skupaj v sobi, potem pa so nas razmestili. Aprila so v Ljubljani izvajali množične racije in začeli predvsem inteligenco pošiljati v Gonars. Tako so tudi nas štiri zvezane zgodaj zjutraj odvedli na železniško postajo in nas strpali v živinske vagon. V Palmanovi smo se izkrkali in če me je kaj prizadelo v času našega romanja od taborišča do taborišča, je bil pogled na otroke, ki so jih razvrstili ob prašni cesti od Palmanove do Gonarsa, da so pljuvali na nas in nas zmerjali: »Briganti, tolovaji!«.

Pirjevec: Vas je bilo veliko?

Vratuša: Zapornike so pošiljali v skupinah. Nas je bilo za en vagon, torej kakšnih štirideset. Večinoma smo se poznali, saj je šlo predvsem za intelektualce, študente, zdravnike, advokate. Teh sicer nisem toliko poznal, sem pa dobro poznal študente, saj smo skupaj delovali na univerzi od sredine aprila 1941 do februarja 1942. V našem slavističnem seminarju smo se počutili kot neka širša družina, ki enako misli in se strinja, ki jo povezuje upor proti okupatorju.

Pirjevec: Kako je izgledalo vaše bivanje v Gonarsu?

Vratuša: Že tretji dan po prihodu sem imel incident. Ker smo lahko izbirali sami načelnika barake (capo baracca), so tovariši na to mesto postavili mene. Naslednji dan so nas postrojili in vsak »capo« je moral poročati o stanju v svoji baraki. Dežurni oficir je pozdravil s »saluto romano«, jaz pa mu nisem odgovoril z istim pozdravom, na kar mi je odgovoril: »Tukaj je saluto romano!«. ¹⁸⁰ Najprej sem molčal, ko pa je postal že neprijeten, sem mu povedal: »Moja prisega kralju Jugoslavije mi ne dovoljuje, da pozdravljam drugače kot tako!« Poklicali so komandanta Macchija in me skupaj prepričevali, vendar se nisem dal. Zaradi tega so me za en dan zvezali za kol, kar je bila običajna kazen. Zvezali so me od zadaj in nihče se mi ni smel približati, da bi mi dal vodo ali hrano. Toda občutka, da bi bil lačen se sploh ne spominjam.

Pirjevec: Kako je na vas vplivalo fizično nasilje?

Vratuša: O tem nisem mnogo razmišljal. Pač sem se zavedal, da sem se znašel v taborišču, kjer so drugi pogoji, a upor se nadaljuje. Tudi tam sem bil med organizatorji zborovskega petja, seminarjev o slavistiki in drugih krožkov.

¹⁸⁰ Rimski (fašistični) pozdrav.

Pirjevec: Ste bili v Gonarsu samo Slovenci ali so bili zaprti tudi ljudje iz drugih delov Jugoslavije?

Vratuša: V Gonarsu smo bili v začetku samo Slovenci in to predvsem Ljubljčanani. Nismo se preveč ozirali na to ali nas opazujejo, ampak smo nadaljevali z našim kulturnim delom. Najbolj jim je šla na živce pesem *Lipa zelenela je*. Ob prepevanju te pesmi so nas razganjali z brizgo in tudi kaznovali. Na Rabu so bili predvsem ljudje s podeželja, Notranjske, zlasti iz revnih krajev ob Kolpi, kjer so jih polovili na polju, po cesti ali v postelji in jih odvlekli na pol oblečene. Zavoljo tega se je na Rabu začelo množično umiranje že oktobra leta 1942. Toda tudi v taborišču smo imeli organizirano Osvobodilno fronto.

Pirjevec: Se spominjate priprav na znani beg osmerice internirancev iz Gonarsa?

Vratuša: Bil sem obveščen o načrtih za pobeg. Vse priprave so izvajali v preverjeni baraki, kjer so bili sami zaupanja vredni posamezniki. Najlepše je vse to opisal Ivan Bratko¹⁸¹ v svojem romanu *Teleskop*. Tudi mene je vprašal ali bi odšel z njimi, pa sem mu odgovoril, da nisem toliko organiziran. Rekel sem, da lahko nastanejo razne situacije in da sam raje ostanem v taborišču ter nadaljujem s svojim delom. Pojasnil sem, da ne vem, če se bom tam zunaj tako dobro znašel in da imam občutek, da je boljše, da ostanem v taborišču.

Med samim pobegom je vojak, ki je slišal šelestenje koruze, sprožil alarm. Vendar so vsi tisti, ki niso mogli skočiti ven, imeli srečo in so se pravočasno vrnili na apel, ki so ga sklicali kakšne pol ure po odkritju. Potem so nas brez zajtrka ali česa drugega držali dokler je sonce stalo še visoko na nebu. Takrat so Italijani sklenili, da bodo Gonars razčistili in tako so med drugimi za premestitev našli tudi mene. Nekega deževnega dne oktobra 1942 so me zvezanega poslali v taborišče Monigo pri Trevisu, kjer sem zopet srečal poznane ljudi in je kulturno delo zopet lahko steklo. A že nekje februarja 1943 so me premestili v Padovo.

Junija 1943 so me zvezanega skupaj s pesnikom Igom Grudnom odgnali na Reko, kjer je bilo vrhovno vojaško sodišče za celotno italijansko armadno območje, vključno z Dalmacijo in Črno Goro. Pričakovala sva, da bodo pred to sodišče postavili tudi naju, toda po treh nočeh ležanja na golih treh v kletnih prostorih so naju karabinjerji vkrcali na barko za Rab. Tedaj so bile razmere na Rabu že podobne tistim v Gonarsu, Trevisu in v Padovi, medtem ko so prvi

¹⁸¹ Ivan Bratko (1914–2001), slovenski pisatelj, publicist in družbenopolitični delavec.

interniranci julija 1942 morali šele posekati koruzo in vinsko trto ter celoten prostor, ki so ga Italijani predvideli za taborišče, ograditi z žico. Vsak je dobil en preperel snop slame in vojaško odejo, v šotore za štiri vojake pa so strpali največkrat po šest internirancev. V literaturi je opisano celo, da se med spanjem niso mogli niti obrniti. Pater Odorico, ki je bil kronist bližnjega samostana sv. Cecilije, je opazoval, kaj se godi v taborišču in v svoj dnevnik že konec oktobra zapisal, kako mu je neki vojak povedal, da so zjutraj iz šotora potegnili nekaj desetih mrtvih. V tistem času je tudi zapisal naslednje besede: »Ljudje govorijo, da hočejo Italijani z gladjo uničiti Slovence. Tukaj pa celo mesto Rab smrdi od njihovih paketov« in ob tem navedel, da je čakalo 2.000 paketov. Komandant taborišča karabinjerski podpolkovnik Vincenzo Cuiuli, fašistični sadist, je prekinitev dostave paketov res koristil za kaznovanje. Predsednik taboriščne tajne organizacije OF, štajerski učitelj in komunist Jože Jurančič¹⁸² se je spoprijateljil z glavnim italijanskim inženirjem, ki je vodil izgradnjo taborišča in je bil verjetno precej protifašistično usmerjen. Ta je naročil, naj mu povedo za vse grozote iz taborišča, da jih bo sporočil svojemu stricu, kardinalu v Vatikan. To je tudi storil in potem je o situaciji v taborišču poročal tudi Radio London. Da prikrijejo škandal, so se Italijani zganili: internirance, ki so še bili zmožni potovanja, so razmestili v druga taborišča – Gonars, Treviso, Padovo in tudi poboljšali življenjske razmere v KT Kampor na Rabu.

Pirjevec: Ali vam je bilo znano, da je poleg vašega taborišča tudi taborišče za Jude?

Vratuša: V okviru našega obveznega dela smo pravzaprav mi politični interniranci gradili to taborišče. Prisilno delo je močno prispevalo k množični smrtnosti taboriščnikov. V kamnolomu so morali tudi bolni obdelovati kamen za edino solidno stavbo, ki naj bi bila po vojni večnadstropna poboljševalnica za najbolj trdovratne protifašiste. Tako fizično kot psihično je bila situacija zelo težka. Večina ljudi si je mislila: »Tu sem, trpim, bog me je zapustil, nikoli več ne bom nikogar videl.« Čepeli so pred svojimi šotori in tam tudi umirali. Med nami so bili tudi zdravniki in znani psihiater Kanoni¹⁸³ je načrtno hodil po taborišču ter dvigal moralo takšnih ljudi: »Nikar ne umiraj tukaj, premakni se!« Mislim, da je prav organizacija Osvobodilne fronte rešila marsikomu življenje, ker ga je vključila v aktivistično delo.

¹⁸² Jože Jurančič (1902–1999), slovenski učitelj in politični delavec.

¹⁸³ Janez Kanoni (1904–1974), slovenski zdravnik psihiater in univerzitetni profesor.

Pirjevec: Ali se je taboriščna organizacija Osvobodilne fronte začela oblikovati od samega začetka ali šele po vašem prihodu?

Vratuša: O tem mi je pripovedoval Jože Jurančič, ki je pobegnil iz Štajerske na Dolenjsko, kjer je nadaljeval učiteljevanje. Tam je že delovala bela garda in ko so te ljudi zajeli, so njeni člani že odločali skupaj z okupatorjem, kdo je za talca, za taborišče ali pa se lahko vrne domov. Za Jurančiča je oficir sklenil, da pojde v taborišče, domači župnik pa je zakričal: »Ne, ta je komunist! Tega je treba ustreliti!« Oficir je odločno odvrnil: »Qui comando io!«¹⁸⁴ Tako je ošabnost italijanskega oficirja rešila Jurančičevo življenje. Kot mi je Jože kasneje povedal, se v prvih mesecih, vse tja do konca leta 1942 ni dalo na Rabu govoriti z nikomer, tako brezupno so se vsi počutili. Potem je le odkril še dva komunista, s katerima se je začel pogovarjati o tem, kaj bi lahko storili. Ostali pa se niso bil pripravljen pogovarjati o ničemer drugem kot o gladi, bolezni, družini in smrti. Šele 5. januarja 1943, ko se je odvila zmagovita bitka za Stalingrad, so nastali pogoji za organizirano delo. Tako je izvršni odbor tajne OF lahko sklenil, da se začne organizirati tajna vojaška udarna enota – samoobrambni udarni bataljon. Franc Potočnik,¹⁸⁵ mornariški oficir kraljeve jugoslovanske mornarice, je bil imenovan za komandanta, Franc Šlajpah, ki je v Ljubljani končal strojništvo, pa je načeloval zaščitnemu vođu. Istočasno se je OF začela z organiziranim osvajanjem položajev v okupatorjevi taboriščni administraciji in tehničnih službah. Ko so Italijani med interniranci izbirali delavce za taboriščno administracijo, je OF na različna mesta predložila preverjene frontovce. Sicer pa nam je taboriščna fašistična uprava nevede napravila uslugo, ko je večje osumljenih namestila v velik šotor, imenovan Tenda rossa.¹⁸⁶ Tu smo bili skupaj dan in noč. Tu se je pisal in prepisoval tajni časopis in vodila tajna posvetovanja o vsem mogočem, vključno z odkrivanjem špijonov. Okrog »Rdečega šotora« so ves čas dežurali zaupniki Osvobodilne fronte in nas opozarjali na nevarnosti.

Pirjevec: Koliko informacij ste dobivali od zunaj?

Vratuša: Skoraj nič. Židje pa so jih imeli. Nasploh so imeli drugačen režim in so jih tudi uradno poimenovali »protetti«,¹⁸⁷ medtem ko smo bili mi »internati«. ¹⁸⁸ Na voljo so imeli časopise, dovoljena pa je bila tudi uporaba pisalnih strojev.

¹⁸⁴ Tukaj poveljujem jaz!

¹⁸⁵ Franc Potočnik (1903–1984), slovenski častnik in organizator pomorskega šolstva.

¹⁸⁶ Rdeči šotor.

¹⁸⁷ Zaščitenci.

¹⁸⁸ Interniranci.

Pirjevec: Ste kdaj posumili, da so Judje tudi podkupovali italijanske vojake?

Vratuša: To se je delalo na veliko, če se je le moglo. Ne samo Židje.

Pirjevec: Nekaj Judov pa se je priključilo tudi Osvobodilni fronti?

Vratuša: Skupna Osvobodilna fronta, v katero so bili vključeni tudi Židje, je nastala že junija 1943. Imeli so tudi svojo komunistično stranko.

Pirjevec: Opišite prosim končno vstajo OF na Rabu.

Vratuša: 25. julija, ko je padel Mussolini, so se pri nas začele konkretne priprave na »dan D«, kot smo rekli naši vstaji. Vedeli smo, da bo Italija prej ali slej izskočila iz nemškega zavezništva in ocenili smo, da bo takrat najboljši čas, ki ga moramo izkoristiti. Komandant Cuiuli je pretil in postavil strojnico na sredi »trga gladu«, kot se je reklo prostoru za »appello«. Ko je slišal, da bi lahko napadli partizani iz Velebita, je zbral vse internirance, rjovel na nas in grozil s pištolo in psom: »Vse vas postrelim, če se to zgodi!« Ostal je takšen kot je bil, ko pa smo ga aretirali, je bil »manjši od makovega zrna«.

Pirjevec: Kako ste ravnali z njim?

Vratuša: Do njega smo bili še preveč galantni, saj ga sploh nismo zvezali. Brigadno sodišče ga je sicer obsodilo na smrt, kakor tudi enega izmed njegovih glavnih doušnikov. Slednji se je skesal enemu aktivistu navedel zločine, ki jih je zagrešil na Dolenjskem, med katerimi je bil tudi uboj mojega dobrega prijatelja, slavista Paderšiča¹⁸⁹ ali »Stare bajte« kakor smo ga klicali, ker ni nikoli diplomiral. Ta doušnik je bil usmrčen, za Cuiulija pa je Osvobodilna fronta otoka Rab prosila, naj se smrtna kazen ne izvrši tam, ker bo prišlo maščevanje. Hkrati je tudi vodstvo taboriščne Osvobodilne fronte sklenilo, da morajo obtoženi za vse zločine odgovarjati pred ljudskim sodiščem v Sloveniji. Cuiulija smo tako sklenili odpeljati s sabo. Celotna brigada, 1560 borcev, se je premestila z otoka na kopno med 15. in 17. septembrom. Peti bataljon, ki so ga sestavljali Židje, močni fantje, so pri Crikvenici napotili na hrvaško območje, kjer so jih razporedili v banijsko divizijo. V štirih slovenskih bataljoni pa smo se zavzemali za ohranitev enovitosti brigade in se tako prebili na Mašun. Tu je bila opravljena slovesna prisega

¹⁸⁹ Vinko Paderšič – Batreja (1906–1942), slovenski slavist, član akademskega kluba Zarja in narodni heroj.

ob prisotnosti poveljnikov Šercerjeve in Trubarjeve brigade. Prišel je tudi glavni komandant Franc Rozman – Stane.¹⁹⁰ Želel je preizkusiti borce in je pred zoro 24. septembra sprožil preplah. Zadnje naše čete so prispele šele okoli polnoči, ob štirih zjutraj pa je že bil preplah. Komandant Stane je bil z odzivom zadovoljen, saj so borci takoj pograbili puške in poslali izvidnice, sami pa stopili v zbor, da slišijo povelje. Mislim, da je tudi ta vaja prispevala, da smo ostali kot brigada. Na Mašunu je bila potem tudi slovesnost z najvišjimi političnimi in vojaškimi predstavniki Slovenije. Ponovno je bila opravljena prisega, vendar je šlo samo za formalnost, saj jo je vsak borec dal že prej, v globoki ilegalnosti kot član udarnega bataljona ali kot prostovoljec ob vstopu v brigado.

Bajc: Kako je končal Cuiuli?

Vratuša: Z otoka je odplul z drugim transportom. Poleg njega smo postavili štiri močne fante, saj so mornarji, ko so izvedeli za njega, zahtevali: »Dajte ga nam, da ga potopimo!« Podobno so vzklikali tudi ljudje v Crikvenici, kjer smo se izkrkali. Čez noč je bil zaprt v tamkajšnji vojaški ječi. Pri sebi pa je obdržal britev in si z njo prerezal vrat. Paznik ga je zjutraj našel še živega in poklical vojaškega zdravnika. Ko je medicinska sestra vprašala, če naj mu dajo transfuzijo, je črnogorski vojaški zdravnik odgovoril: »Kakšno transfuzijo? Umirajo mi partizani, pa nimam krvi zanje.« Sprali so mu rani in ga povezali, vendar je zatem umrl. Komandant Potočnik je zapovedal, naj ga vrnejo na Rab in pokopljejo skupaj z njegovimi žrtvami. Italijani so potem zahtevali ekshumacijo, ga prenesli v Italijo in ga s častmi pokopali ter ga verjetno tudi odlikovali. Luigi Papo¹⁹¹ je objavil strašno laž, da smo Cuiulija interniranci baje obesili za pete pri vhodu v taborišče in ga nato pokopali na sredi ceste skupaj z njegovim psom. Papo je bil med vodji pokolov v hrvaški Istri, danes pa je, kot ugotavlja v svoji knjigi Fašistična taborišča zgodovinarica Alessandra Kersevan,¹⁹² postal verodostojna priča o drugi svetovni vojni. Ko sem to prebral, sem si rekel, da moram najti priče, ki bodo povedale resnico. Profesor Barić, eden od vodilnih antifašistov na otoku Rab, je na Rabu poiskal tedanjega partijskega funkcionarja, ki je povedal: »Jaz sem videl, kako so njegovo truplo pripeljali, videl sem, kako so ga dali na kamion in ga odpeljali na pokopališče.« Druga priča, kmečki sin na hribčku nad taboriščem, kjer je živela njegova družina, pravi, da duhovnik seveda ni bi prisoten pri pogrebu, ampak

¹⁹⁰ Franc Rozman – Stane (1912–1944), slovenski general in narodni heroj, komandant Glavnega štaba NOV in PO Slovenije.

¹⁹¹ Luigi Papo (1922–2010), italijanski častnik in vojni zločinec.

¹⁹² Alessandra Kersevan (1950–), italijanska zgodovinarica, profesorica in urednica.

pokopan pa je bil dostojno. Na pobudo zamejskih in italijanskih zgodovinarjev je potem v italijanščini izšla knjiga Rabska brigada: iz verig v svobodo, ki pa se razlikuje od slovenske po tem, da v njej spregovorijo priče, avtor pa samo usmerja zgodbo.

Pirjevec: Kako je prišlo do vzpostavitve stika z italijanskim odporniškim gibanjem?

Vratuša: To je bilo v začetku oktobra leta 1943, ko sem se poslovil od borcev Rabske brigade. Nekateri so odšli na bolezenski odpust, drugi naravnost v glavni štab NOV in POS kot zaščitna četa, večina pa v novo 17. divizijo, ki je bila takrat formirana na Dolenjskem. Luka Leskošek¹⁹³ je zahteval zame, da grem v Prekmurje. Med čakanjem na razpored v štabu XIV. divizije, sem študiral, kaj se je dogajalo v Sloveniji v času moje internacije. Nekega dne pa sta se pojavila dva garibaldinska sla iz Vicenze. Politični komisar glavnega štaba Boris Kraigher, ki me je poznal iz Gonarsa, je tedaj rekel: »Tukaj sta prišla dva Italijana in želita imeti zvezo z glavnim štabom. Bilo bi dobro, da greš v Italijo. Vem, da znaš italijanski, pa pojdi!« To je bilo vse. Na začetku je šlo bolj za spoznavanje, da se ugotovi kaj je z zadevo. Ne verjamem, da je kdo posebej razmišljal, kako se bo razvijalo naprej. Najprej je bilo treba videti s kom imamo opravka, da smo se sploh lahko odločili ali sprejeti ta kontakt. Z mano je odšel na pot še neki primorski partizan, ki se je potem med mojim čakanjem v Vicenzi na izdelavo nove legitimacije vrnil in sporočil, da je vse v redu.

Pirjevec: Kje se je zadrževala ta garibaldinska enota?

Vratuša: Pri Meranu, na golem, med samimi skalami. Svetoval sem jim, naj si poiščejo drugo območje, saj jih lahko tam odkrijejo celo z letala. Potem so se res takoj premaknili, vendar jih jaz nisem spremljal, ker sem se namenil priti do glavnega poveljstva italijanskih garibaldincev. Med pisanjem prvega poročila sem se zastrupil s plinom. Pisal sem namreč pri prižgani plinski peči, ki je bila tudi edina luč. Spomnim se samo neverjetno prijetnega občutka, skoraj da bi zapel, potem pa ničesar drugega, le da je nekaj padlo. V resnici sem padel jaz. Ko so v sosednji sobi med spanjem slišali, da je nekaj zaropotalo, so prišli pogledat in me našli nezvestnega. Potegnili so me ven na sneg in me z njim ribali, dokler nisem

¹⁹³ Franc Leskošek – Luka (1897–1983), slovenski častnik in politik.

prišel nazaj k zavesti. Po zaužitih dveh litrih toplega mleka sem vendarle prišel k sebi. Nisem čutil kakšnih posebnih posledic, le glava me je bolela.

Pirjevec: Kako ste navezali stik z vodstvom italijanske partije?

Vratuša: Eden izmed vodij tamkajšnjih partizanov mi je povedal, da je vodstvena trojka CK KPI: Luigi Longo,¹⁹⁴ Pietro Secchia¹⁹⁵ in Umberto Massola,¹⁹⁶ ki je bil Kardeljev korespondent, v Milanu. Z njegovo pomočjo sem se z njimi srečal sredi oktobra 1943 na Piazzale Loreto v neki podstrešni sobi. Na njihovo vprašanje, koga izmed vodilnih jugoslovanskih komunistov poznam, nisem mogel za nobenega odgovoriti pritrdilno. Kardelja sem poznal po njegovi študiji o slovenskem nacionalnem vprašanju, za Kidriča sem vedel, da je kulturnik in aktiven v narodnoosvobodilnem gibanju, Tito pa je bil nekje v bosanskih planinah. Nazadnje so omenili lik Luke Leskoška, za katerega pa sem rekel, da ga poznam, čeprav predvsem kot delavskega tribuna, sindikalista. Longov odgovor je bil: »Pojdi in se vrni z njegovim podpisom, potem pa se lahko dalje pogovarjamo.« Jaz sem k temu pripomnil: »Dobro. Ampak veste, tovariši, kaj to pomeni, če me dobijo? Na licu mesta me lahko ustrelijo.« Na kar se je Secchia hladno odzval: »Ja, dragi tovariš, na to bi moral pomisliti preden si šel na to pot.« Tako se je naš pogovor končal. Vzel sem pot pod noge. Do Trsta z vlakom in nato peš prek Repentabra in Krasa na Dolenjsko.

Pirjevec: Ali ste imeli na razpolago kakšna denarna sredstva?

Vratuša: Sploh se ne spominjam, kaj sem imel. Pri sebi nikoli nisem imel večjih vsot denarja. Italijanski komunisti so mi od časa do časa zagotovili stanovanje in tudi hrana je bila včasih tam.

Pirjevec: S kakšnimi dokumenti ste potovali?

Vratuša: Prvi dokument sem dobil v Baču na Krasu opolnoči, ko smo se spustili z Mašuna. Na mizo so stresli osebne izkaznice, »carte d'identità« fantov, ki so bili v partizanih. Na njih smo iskali obraz, ki bi bil kolikor toliko podoben mojemu. Izločili so tri izkaznice in izbral sem eno, s katero sem naslednji dan

¹⁹⁴ Luigi Longo – Gallo (1900–1980), italijanski komunistični politik; generalni sekretar KPI od 1964 do 1972.

¹⁹⁵ Pietro Secchia (1903–1973), italijanski komunistični politik in zgodovinar.

¹⁹⁶ Umberto Massola (1904–1978), italijanski komunistični aktivist in politik.

odpotoval. Imel sem srečo, da me ni nihče legitimiral. V Šent Petru na Krasu smo sedli na vlak: italijanska garibaldinca sta sedla v en vagon, midva s slovenskim partizanom pa v drugega. Na postajah, kjer se je vlak ustavil, sta Italijana izstopila in dogovor je bil da je vse v redu in gremo naprej, če je časopis v desnem žepu, če pa je v levem, je potrebno čimprej zapustiti vlak in se ponovno srečati blizu postaje. Tako smo srečno prispeli do Vicenze, kjer so mi naredili novo izkaznico, s katero sem potem krožil od Padove do Bologne, pa spet do Vidma in Merana, kjer so bile njihove enote.

Pirjevec: Ali vas na teh poteh ni nihče ustavil?

Vratuša: Imel sem tri prav resna srečanja, kjer sem imel verjetno več sreče kot pameti.

Pirjevec: Zaupajte nam kakšno epizodo.

Vratuša: Nekje januarja, februarja 1944 sem bil v Bologni dogovorjen s kurirko pri zadnji postaji primestnega tramvaja. Čakal sem jo do konca, do »co-prifuoca«, nato pa sem se s tramvajem vrnil v mesto. Kot je bilo v moji navadi, sem med vožnjo opazoval okoliške objekte, da sem si zapomnil, kje se nahajam. Tako sem pri vstopu v mesto opazil veliko trgovino z električnimi aparati. Pripeljal sem se na glavni trg, kjer pa so pravkar ustrelili nekega fašista. Cel trg so obkolili in znašel sem se v obroču. Karabinjer me je vprašal, kaj počnem tam, jaz pa sem odgovoril: »Moj gospodar iz Vidma me je poslal v Bologno, da kupim neke električne aparate, ki jih zaradi »coprifuoca« nisem uspel in bom to storil jutri.« V tem času sem namreč imel osebno izkaznico kot trgovski potnik Videmskega trgovca z električnimi aparati. Ker me je malo debelo gledal, sem mu rekel naj stopi z mano in mu bom pokazal to veletrgovino, če mi ne verjame. Potem me je vprašal, kje bom prespal, jaz pa sem si hitro izmislil, da tam naprej stanuje moja teta in bom prespal pri njej. Na to je odgovoril samo: »Izgini čim hitreje!« Verjetno je videl kakšna je situacija in da je zame in tudi za njega dobro, da zginem. Seveda sem se hitro pobral. V tem primeru je bilo še enostavno, večji problem pa se mi je pripetil kmalu na začetku, ko sem potoval z vlakom od Trsta proti Tržiču. Opazil sem, da so na vlak stopili karabinjerji in da ne pregledujejo ljudi, ampak njihovo prtljago. Iskali so neko torbo temne barve. Jaz sem imel prav takšno, zato so mi začeli iz nje metati vse stvari. Torba je imela dvojno dno, kjer sem imel skrite tajne dokumente, zato sem karabinjerju, ko je prišel že zelo blizu dna rekel: »Kaj mi

boste vse zmetali ven? Tu je moja hrana. Kaj bom pa jedel?!« Moj odločen nastop je deloval, nato pa sem izstopil v Nabrežini in zamenjal legitimacijo.

Pirjavec: Kako ste prišli do Leskoškovega podpisa?

Vratuša: Izvedel sem, da je Luka nekje pri glavnem štabu, torej na Dolenjskem. Ko sem prišel do Grosuplja, so mi povedali, da je odpotoval na Gorenjsko. Ponovno sem vzel pot pod noge in spomnim se, da je bila druga polovica novembra. Bil sem kar dobro premražen, po močni slani je kar prskalo pod čevlji. Ljubljano smo prešli pri Preserju in nadaljevali v Polhograjske Dolomite, kjer sem našel pogorišče partizanske postojanke, ki jo je napadla bela garda. Izvedel sem, da so se partizani umaknili na Gorenjsko. Ker mi je bilo znano, da je v Železnikih štab divizije, sem pričakoval, da se je Luka ustavil tam. In res je bil tam dan pred mano, nato pa je na konju odšel proti Cerknemu. Seveda sem mu zopet sledil. V gostilni pri Čepovanu sem slišal kako se dva moška glasno pogovarjata. Njune spremljevalce vojake sem vprašal, kdo sta ta dva človeka, oni pa so mi rekli »Luka in Primož.« Javil sem se Luki in mu povedal zakaj ga iščem. On pa meni šaljivo: »A podpis? Pravi Lah! Fotografije pa niso zahtevali?« »Samo podpis«, sem odvrnil. Primož je seveda užival in se krohotal. V takšnem dobrem razpoloženju smo se potem marsikaj pogovorili in povedala sta mi, da naslednjega dne pojmeta na drugo stran Soče, v bližino Krmina na sestanek z italijanskimi komunisti. V Čepovanu sem prespal, drugi dan pa pot preko Baške grape, kjer je prišlo do kratkega spopada z nemško izvidnico. Eden od spremljevalcev je padel, drugim pa se ni nič zgodilo. Počakali smo temo in okoli polnoči pri Desklah čez brv prešli Sočo ter se povzpeli na Kolovrat. Potem smo se spustili h Krminu ravno na praznik s kuhanimi maroni in mladim vinom. Luka, Primož in furlanski partizani so se zaprli v bajto. Po kakšnih treh urah so prišli ven vsi mrki. »Ha, ti polentarji,« je takoj rekel Luka in dodal le: »Daj no daj že ta papir enkrat.« Z njegovim podpisom sem se po tem z vodnikom napotil proti Vidmu.

Bajc: Kako je potem potekalo vaše delovanje v Italiji?

Vratuša: Najprej sem šel v Vicenzo, kjer je bila moja glavna postojanka kar polovico leta. ondod sem nadaljeval pot v Padovo in naprej v Bologno, kjer je bil četrti član vodstva, Antonio Roasio¹⁹⁷, tudi star komunist. Decembra sem napisal prvo dolgo poročilo in ga nesel v Slovenijo. Moja kontaktna oseba je bila Lidija

¹⁹⁷ Antonio Roasio (1902–1986), italijanski komunistični aktivist in politik.

Šentjunc, ki se je tedaj zadrževala na Oblakovem vrhu, kjer je bil sedež partije in Osvobodilne fronte za Primorsko, medtem ko je bilo poveljstvo IX. korpusa na Lokvah v Trnovskem gozdu. Tudi ob kasnejših obiskih na slovenskem osvobojenem ozemlju sem se najprej oglašil na Oblakovem vrhu, ondod pa sem vedno krenil tudi v Trnovski gozd. Ta moja srečanja in moje delo v Italiji so bili znani le ozkemu krogu ljudi.

Pirjevec: Kako ste se končno prebili do Milana?

Vratuša: Čakal sem, da me ponovno pokličejo na Piazzale Loreto, vendar zaradi vojnih razmer dolgo nisem mogel do njih. S Secchio, s katerim sem bil dogovorjen čez tri tedne v Bologni, sva se zgrešila ravno za dve uri. Šele danes mi je jasno, zakaj sem moral po tistem, ko sem dobil Lukin podpis, čakati okrog mesec in pol, da sem sploh lahko prišel do koga iz vodstva CK KPI za severno Italijo. Zato so mi z Oblakovega vrha naročili naj prevedem Kardeljevo pismo vodstvu KPS za Primorsko, kako ravnati z italijanskimi tovariši v zvezi s priključitvijo Primorske Sloveniji. To sem kmalu opravil. Dodal sem še svoj pripis o zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943 in svoj zapis o razmerah v Trstu ter denarno pomoč KPS in OF iz Trsta. Kmalu po tistem je vodstvu CLNAI¹⁹⁸ izdalo manifest, v katerem se zavzema za vzpostavitev sodelovanja z Osvobodilno fronto slovenskega naroda, o priključitvi Primorske pa ni bilo niti besede. To sem sporočil Lidiji Šentjunc in dodal, da bi bilo po moje potrebno reagirati, ona pa je rekla »Začni!«

Pirjevec: V kolikšni meri so se italijanski partizani zavedali primata slovenskega uporniškega gibanja in da dejstva, brez tega ne bi bilo niti njihovega?

Vratuša: Tega so se zavedali zlasti na začetku. Briško-beneški odred in tudi IX. korpus sta z italijanskimi partizani sklenila sporazum že spomladi leta 1943, tako da po vojaški plati pravzaprav nisem imel posebnega dela. Gradil sem naprej na že obstoječih sporazumih, ki jih je julija 1944 Poveljstvo prostovoljcev svobode tudi ratificiralo. Takrat so poslali vrhovnemu štabu Jugoslavije depešo, ki sem jo dobil tudi sam in v kateri je pisalo, da so ratificirali te sporazume in priznajo »profesorja Urbana«, torej mene, kot predstavnika Vrhovnega štaba. Kakorkoli sem poudarjal, da je to slovenski Glavni štab, to zanje ni bilo pomembno in so torej napisali, da mene priznajo kot zastopnika jugoslovanskega Vrhovnega štaba ter izražajo željo, da tudi oni pošljejo svojega predstavnika.

¹⁹⁸ Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia (Narodnoosvobodilni odbor za severno Italijo).

Pirjevec: Je Tito sploh vedel za vašo misijo?

Vratuša: Tito je bil o tem verjetno obveščen prek Kardelja. Miro Kocjan, ki je bil v prekomorskih brigadah, mi je pripovedoval o svojem srečanju s Kardeljem, ki mu je takrat omenil mojo misijo v Italiji. Kasneje sem v glavnem štabu v ministrstvu narodne obrambe v Beogradu dobil med dokumenti samo neke drobce, ki so govorili o slovenskem bojišču, sebe pa nisem našel nikjer.

Pirjevec: Ali ste v tistem času vstopili v partijo?

Vratuša: Že prej, in sicer po prihodu Rabske brigade na Mašun, kjer je bilo ožje vodstvo CK KPS. Predsednik taboriščne tajne organizacije OF na Rabu Jože Jurančič, član partije že od tridesetih let dalje, mi je poročal o delovanju organizacije. To je bil zelo širok človek. Pod njegovim vodstvom se je skupina komunistov sestajala ne kot neka posebna partijska avtoriteta, ampak kot člani Osvobodilne fronte. Tako je tajna OF postala avtoriteta v taborišču in na osnovi te širine je upor uspel. Po srečanju z vodstvom KPS se je Jurančič zadovoljen pojavil na vratih in zaklical: »Povem vam veselo novico: vsi člani štaba brigade in štabov bataljonov so sprejeti v partijo.«

Pirjevec: Vi niste storili nobenega koraka, da bi bili sprejeti?

Vratuša: Nobenega. Dogodka sem bil vesel in si mislil: To je lepo priznanje. Sicer pa vidim: povsod, kjer je tveganje, so komunisti in tudi sam sem tvegäl. Torej je naravno, da sem tudi formalno v njihovih vrstah.

Pirjevec: Ali ste prejeli kakšno izkaznico?

Vratuša: Nič. Enostavno smo bili vsi skupaj sprejeti v partijo.

Pirjevec: Ali ste imeli kot katolik pri vstopu v partijo, ki je bila ateistična, kakšne pomisleke?

Vratuša: Ne. Kot sem rekel, sem si takrat mislil takole: »Če delam vse kot delajo komunisti in sem pripravljen tvegati... če smatrajo, da mi je tam mesto, zakaj pa ne?« Sam pri sebi pa sem vse do danes ostal svoj. Takšen kot sem bil. Nisem imel kaj menjati. S proticerkveno gonjo pa se nisem nikoli strinjal.

Pirjevec: Kako ste potem prišli do vodstva italijanskega odporniškega gibanja?

Vratuša: Kot sem rekel, se v Bologni nisem uspel srečati s Secchio, ampak samo z Roasim, ki ga je na veliko opravičeval. Druga naloga pa je bila, da organiziram sestanek vrhovnih predstavnikov CK KPS in CK KPI, na katerega bi moral priti tudi tovariš Kardelj, a je potem moral nujno na Vrhovni štab v Bosno. Zamenjal bi ga Aleš Bebler, a je moral oditi tudi on. Tako na sestanek z italijanskimi predstavniki na Vojskem v začetku aprila 1944 ni prišel ravno vrh slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Italijanskega predstavnika naj bi jaz spremljal na sestanek, vendar se je zgodilo drugače. Ne vem, kaj je prišlo vmes, da nisem šel zraven. Sestanek je potekal na bolj, recimo temu, srednjem nivoju: napravili so sporazum, ki pa ga je Kardelj kasneje kritiziral. Menil je, da je ta sporazum škodoval narodnoosvobodilnemu gibanju Slovenije, zlasti med slovensko sredino na Primorskem, saj je njegovo gostobesedno besedilo odražalo veliko popuščanje, češ glede meja se bomo dokončno dogovorili po koncu vojne. Tako je prišlo v Milanu 8. in 9. junija 1944 do mojega sestanka z vodji koalicijskih strank, ki so tvorile CLN, torej komunistične partije, socialistične stranke, liberalcev, Partito d'Azione in krščanske demokracije. Skupaj z vodjo tržaške OF Francem Štoko¹⁹⁹ sva imela dve uri trajajoč referat, kjer sva pojasnjevala situacijo v Trstu. Kot rezultat tega sestanka je predsedstvo CLNAI 10. junija 1944 izdalo Manifest italijanskemu ljudstvu Julijske krajine. To je bil edini dokument, kjer je jasno zapisano stališče o pravici Slovencev do zedinjenja in kjer so pozvali italijansko prebivalstvo Julijske krajine, naj se pridruži Titovi vojski. A že v začetku avgusta sem opozoril, da so se znotraj CLNAI pokazali iredentisti v svoji pravi luči. Oblikovali so celo neke letake, v katerih so nasprotovali našim zahtevam. Ko sem se pritožil, je partija akcionistov odgovorila, da je pač njihovo mnenje tako. Rekli so, da komunisti v italijanskih brigadah delajo na lastno roko, zato so poslali v tržaško italijanski bataljon svojo komisijo. To pa enostavno ne gre: ne moreš biti skupaj v koaliciji, če ne vlada medsebojno zaupanje. Omenjenemu Manifestu je najglasneje nasprotoval predsednik tržaške CLN duhovnik don Marzari,²⁰⁰ ki je sprožil pravi upor. Tržaška CLN v Milanu niti ni bila prisotna. Rekli so, da na sestanek niso mogli priti, jaz pa mislim, da niso hoteli.

Pirjevec: Kako so se do vas obnašali glavni predstavniki CLNAI?

¹⁹⁹ Franc Štoka – Rado (1901–1969), slovenski komunist, borec NOV in publicist.

²⁰⁰ Edoardo Marzari (1905–1973), italijanski duhovnik in antifašist.

Vratuša: Kakor kdo. Ko sem bil s Kardeljem leta 1946 na mirovni konferenci v Parizu, me je poiskal liberalec Giustino Arpesani,²⁰¹ pošten meščan, in mi rekel, da mi je z ozirom na naše poznanstvo iz CLNAI na razpolago, če kaj potrebujem. Sicer pa sem v pismih Lidiji Šentjunc člane koalicije CLNAI, razen komunistične stranke, včasih malo ironično poimenoval »gospoda«. Ampak ta »gospoda« je bila vendarle poštena, saj so imeli možnost, da me ali denuncirajo ali spravijo v zagato, kar se vendarle ni zgodilo. Vsaj meni ni bilo znano, da bi kdo to napravil. Celo predsednik Alfredo Pizzoni,²⁰² ki je bil prvi človek najpomembnejše banke v Milanu že pred vojno, ne. Z njim sva podpisala tisti okleščeni sporazum in občutek sem imel, da spoštuje naše gibanje. V njegovih Spominih pa sem nekoliko let pozneje prebral, da je za moje nastopanje uporabil besedo »meschino«.²⁰³

Pirjevec: Zakaj takšna označba?

Vratuša: Moje osnovno poslanstvo je bilo zastopanje pravice primorskih Slovencev, da se združijo z ostalimi Slovenci, saj so to pravico izvojevali z orožjem. Pri tem sem vztrajal, oni pa so mi kar naprej postavljali vprašanje »Kje so meje?« Naj povem, kje so meje, kar je šlo do onemoglosti. Na to nisem odgovarjal, ampak sem jim ponavljal, da niso na vrsti meje, ampak skupni boj proti Nemcem, Mussoliniju, slovenskim domobrancem. Enostavno niso hoteli razumeti Kardeljevega članka, kjer je razlagal z orožjem izborjeno pravico primorskih Slovencev, da se združijo z matičnim narodom.

Pirjevec: So vas v tem času vprašali tudi glede istrskih fojb?

Vratuša: To so me vprašali že na tistem velikem sestanku 8. junija v Milanu, pa tudi že prej, npr. v Motovunu v hrvaškem delu Istre. Priznal sem, da v resnici o tem nič ne vem, ker sem bil po 20. februarju 1942 v italijanskih fašističnih taboriščih. 24. septembra sem prišel na Mašun. Kmalu za tem sta prišla italijanska garibaldinska odposlanca in sem odpotoval z njima na delo v Italijo. Rekel sem, da je bilo verjetno posredi tudi medsebojno maščevanje lokalnega prebivalstva. Moj odgovor so razumeli kot podcenjevanje in mi enostavno niso verjeli. Bili so prepričani, da kot predstavnik glavnega štaba NOV in POS poznam tudi podrobnosti, ki so se dogajale v slovenski in hrvaški Istri za časa mojega zapora.

²⁰¹ Giustino Arpesani (1896–1980), italijanski odvetnik, politik in diplomat.

²⁰² Alfredo Pizzoni (1894–1958), italijanski politik in antifašist; predsednik CLNAI.

²⁰³ Nepomembno, malenkostno, drobnjakarsko.

Bajc: Ali ste se doma pozanimali glede fojb? So vam dali kakšen odgovor?

Vratuša: Pravzaprav vprašanje fojb zame ni bila prioriteta zadeva. Ničesar nisem prikrival in res sem vedel le toliko, kolikor sem zvedel po prihodu na Mašun. Prebral sem študijo Galliana Fogarja,²⁰⁴ enega izmed objektivnejših pričevalcev o jugoslovansko-italijanskih odnosih v tistih časih. V zvezi z istrskimi fojbami je napisal, da so se mnogi Italijani šele po kapitulaciji 8. septembra 1943 zavedeli, da v Istri živi še kdo drug poleg njih samih.

Pirjevec: Kako se je razvijalo sodelovanje s CLN po uporabi njihove tržajske veje?

Vratuša: Z milanskim manifestom sem bil zadovoljen tako jaz kot Lidija Šentjunc. Potem je vodstvo CLNAI dalo pobudo, da bi tudi OF podala izjavo. Lidija je na ta predlog odgovorila z vprašanjem, zakaj ne bi sklenili kar bilateralnega sporazuma, kar se je po dolgi pogajanji uresničilo 4. septembra 1944. Tako smo imeli na eni strani don Marzarija, ki je želel vse skupaj razbiti, na drugi strani pa vrh CLNAI, ki jim je bil takšen sporazum z mednarodno prizanim in zmagovitim gibanjem zelo pomemben. Toda Partija akcije je nadaljevala svoje iredentistično delo. Zato mi je Lidija sredi avgusta naročila: »Politični del skupnega sporazuma naj izostane. Skoncentriraj se samo na organizacijo v Trstu.« Politični del sporazuma naj bi bil sličen Manifestu CLNAI iz 10. junija. S tem smo sicer precej razburili italijanske partnerje, vendar pa je organizacijski del ostal. Skupni komiteji so zaživeli dobro in ta usmeritev je imela pozitiven vpliv na nadaljnje dogodke v Trstu in na obmejnih območjih z nacionalno mešanim prebivalstvom. Tudi ko je bilo sodelovanje na vrhu pretrgano, je sodelovanje na terenu teklo naprej.

Pirjevec: V kolikšni meri ste bili obveščeni o dogajanju v Trstu, denimo o velikih aretacijah avgusta 1944?

Vratuša: Situacijo sem poznal bolj slabo. Mislim, da bi se verjetno prepiral bolj previdno, če bi vedel za vse to.

Pirjevec: Ali ste se stalno premikali med Slovenijo in Milanom?

²⁰⁴ Galliano Fogar (1921–2011), italijanski partizan in zgodovinar.

Vratuša: Vedno, kadar sem ocenil, da se moram osebno pogovoriti, sem se odpravil na pot prek Trsta ali prek Vidma. Če je bilo treba iti na Dolenjsko, sem šel vedno s kurirji – to so bili odlični fantje. Nikoli se nam ni nič hudega zgodilo. Mislim, da sem šel najmanj osemkrat ali največ desetkrat tja in nazaj. V Trstu sem imel več javk, pa tudi prespal sem tam nekajkrat. Zjutraj sem oblekel modro delavsko obleko in vzel kanglico za mleko. Stražarji pri Opčinah so vprašali, kam sem namenjen, jaz pa sem odgovoril, da v Repentabor po mleko in nihče me ni dalje zaustavljal ali legitimiral.

Pirjevec: Z domobranci pa niste imeli nobenega srečanja?

Vratuša: Ne, nobenega. Verjetno bi mi bilo hudo, če bi ga imel. Sem pa imel stike s tržaško sredino. To je bila posebna vrsta ljudi. Celo pomagal sem, da jih spravijo iz mesta, ker so samo mečkali in ustvarjali nerazpoloženje. Prepričeval sem jih v pravilnost našega sodelovanja z Italijani, oni pa se niso strinjali. Dojemali so se za najdoslednejše Slovence v Trstu.

Pirjevec: Torej nekakšni dediči Edinosti?²⁰⁵

Vratuša: Tako je. Stali so na stališču, da so komunisti internacionalisti, ki jim na eni strani pomeni Sovjetska zveza vse, na drugi strani pa pomagajo Italijanom, ki Slovence še vedno trpinčijo.

Bajc: Kakšen odnos ste imeli s predstavnikom KPI pri IX. korpusu Vincenzom Biancom?

Vratuša: On je bil v Moskvi desna roka Palmira Togliattija, tedaj pa je bil postavljen pred »slovenske ozemeljske zahteve«; kako se je izražal, jih je imel za »slovenski nacionalizem in ekspanzionizem«. Zameril mi je, ko sem na CLNAI uspešno interveniral za Slovence v italijanski vojski, da preidejo v prekomorsko brigado, češ kako si to dovolim, saj gre vendarle za italijanske državljane.

Bajc: Kakšen vtis ste dobili o Umbertu Massoli?

²⁰⁵ Politično društvo tržaških Slovencev liberalne usmeritve; izdajatelj časopisa Edinost (1876–1928).

Vratuša: Bil je italijanski nacionalist, ki ni nikoli razumel naših pričakovanj. Kardelj se je trudil, da bi mu razložil zadevo, on pa je iskal podrobnosti in se obešal nanje, tako da mu je Krištof moral zadeve vedno znova razlagati.

Bajc: Kdo izmed italijanskih komunistov je bil najbolj odprt za slovenske zahteve?

Vratuša: Luigi Longo in Antonio Roasio. To sta bila stara komunista, ki sta bila dolgo v ječi ali v tujini in sta se vrnila šele po 8. septembru 1943.

Pirjevec: Ali ste sodelovali pri organizaciji srečanja Togliatti-Kardelj oktobra 1944?

Vratuša: Ne. O tem srečanju sem izvedel šele, ko so mi voditelji CLNAI zamerjali zakaj jih nisem obvestil, da je bil Kardelj v Anconi. Rekel sem: »Ja, dragi tovariši, tudi jaz nisem vedel!« Od nikoder nisem dobil nobene posebne informacije. Nič nisem vedel, kaj se godi na jugu Italije niti ko je korakala Rdeča armada v Srbijo. Sem pa domneval, da se gre za velike stvari, saj sem opazil, da slovensko vodstvo gubi zanimanje za sodelovanje s severno Italijo. O teh zadevah sem podrobneje bral šele po letu 1980, ko sem pričel zbirati gradivo za študijo o Rabski brigadi. V vojni pa je bilo toliko perečih tekočih zadev, da za poglobljeno razmišljanje enostavno nisem našel časa. Sicer pa sem se ravnal po načelu: ne brskaj po stvareh, ki ti za tvoje delo niso nujno potrebne.

Pirjevec: Koliko pa ste vedeli o sporih med osoppovci in garibaldinci v Furlaniji?

Vratuša: Malo, le kolikor mi je povedal Mario Lizzero.²⁰⁶ Na svoj način je bil vmešan tudi on osebno, še danes pa mi ni jasno v kolikšni meri je bil vpleten tudi IX. korpus.

Pirjevec: Ali ste vedeli za prisotnost angloameriških obveščevalnih agentov v Furlaniji?

Vratuša: Ne, o tem nisem posebej razmišljal, sicer pa sem se obveščevalnim službam izogibal. Tudi našim. Že ko sem ponovno odhajal z Lukovim podpisom

²⁰⁶ Mario Lizzero – Andrea (1913–1994), italijanski antifašist in komunistični politik.

v Italijo, sem imel zadržke, da bi šel z nami tudi VOS. Sicer sem jim pomagal, da s posredovanjem KPI spravijo svoje sodelavce na določena mesta, čeprav nisem verjel v uspeh te misije. Italijanski tovariši so se z mano strinjali. Fantje iz VOS-a so res prišli, toda nekateri so se prav nerodno obnašali. In nekateri kurirji tudi.

Pirjevec: Kakšno nalogo so imeli?

Vratuša: Zbirali so informacije: vojne, predvsem pa politične in organizirali obrambo pred tujo špijonažo.

Pirjevec: Tudi znotraj italijanske rezistence?

Vratuša: Tudi. Sodelovali so s sovjetsko obveščevalno službo. V tem oziru pa mi je Lidija Šentjunc zelo ugajala. V enem izmed njenih zapisov sem namreč prebral, da je želel sovjetski vojni predstavnik imeti neposreden dostop do mojih informacij, čemur se je odločno zoperstavila.

Pirjevec: Na kakšen način ste potem prišli v kontakt z OZNO?²⁰⁷

Vratuša: V arhivih notranjih zadev sem videl, da so pravzaprav oni po malem »svojitili«²⁰⁷ »profesorja Urbana«. Glede na to, da sem bil zunaj, v tujini, je tudi logično, da so poskušali izkoristiti tudi moja poznanstva. Nekje so celo zapisali, da mi bodo poslali radioaparat, ki ga sicer nisem nikoli prejel. Za komuniciranje sva s politkomisarjem Borisom Kraigherjem napisala neki kod, ki pa ga zaradi njegove nerodnosti sploh nisem uporabljal. Slovenska abeceda ima 25 znakov in vsaka črka je imela svoj kvadrat. Recimo, črka A je bila 1-1, črka E je bila 1-5 itd.

Pirjevec: Ste pisali kar normalno?

Vratuša: Da, edino imena sem šifriral. Če sem recimo hotel navesti moje delovanje v zvezi s komunisti, sem uporabljal ime »Roberto«, v zvezi s CLNAI »Urban«, v zvezi z italijansko vojsko »Berto«.

Pirjevec: Kako ste prišli do naziva »profesor Urban«? Takrat ste bili zelo mlad in niste imeli nič »profesorskega«?

²⁰⁷ Oddelek za zaščito naroda; varnostno-obveščevalna služba Narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije in kasneje FLRJ, ustanovljena 13. maja 1944.

Vratuša: Sebe sem videl kot profesorja slavistike, vendar ni povezano s tem. Ko sem bil študent, sem rad poslušal nastope slovenskega akademskega okteta, zlasti njegovo pesem o Ribnčanu Urbanu. Izvajal jo je izvrsten solist basist: »Sem Ribnčan Urban, po cejlem svejti znan, močne imam rokje in bistre sem glavje.« Drugi člani pa so ga spremljali in brundali: »Je Ribnčan Urban po celem svejti znan«, pa je solist še z globokim basom priporočil naj Svet Florjan zaščiti Ribnčana pred požarom, ko so po deseti uri ugašali cestno razsvetljavo. Tako je Ribnčan Urban nekako ostal z mano. In še danes mi njegov bas včasih zazveni v ušesih.

Pirjevec: Kako pa ste prišli do partizanskega imena Vran?

Vratuša: To izhaja še iz srednje šole. Ko sem v 6. razredu na II. realni gimnaziji na Vegovi ulici v Ljubljani objavil s polnim imenom zapis ob Stritarjevi stoletnici na dijaški strani v Kleklovih *Novinah* z naslovom »Non moriebis« (»ne boš umrl«). Ko sem slišal pripombe, da je šola baje predvsem za učenje, ne pa za razkazovanje po časopisih, sem skoval zloženko VRAN, kjer sem spojil prvi dve črki priimka in imena. Skrivnost pa so kmalu razvozlali. Ko sem prvič prišel na Oblakov vrh, je prijatelj dr. Joža Vilfan vzkliknil: »A, zdaj pa vidim živega Vrana!«, tovariš Matija Maček²⁰⁸ pa me je ob srečanjih rad dražil: »Vran, imaš dovolj koruze?«

Pirjevec: Kako ste doživljali politično razklanost v osrednji Sloveniji in lik škofa Rožmana?

Vratuša: Pravzaprav o tem nisem vedel dovolj. V našem slavističnem seminarju je bila popolna enotnost. Pravzaprav niti konspiracije ni bilo dovolj. Smatralo se je, da karkoli, kar se tam dela in govori, ne pojde ven iz naše dvorane. Opazil sem, da sta Štajerec Lojze Zbradoj in Ljubljančanka Živa Kraigher nekoliko skrivnostna in sem sumil, da »morata biti nekje povezana«. To sem ugotovil, več pa me ni zanimalo. Jaz sem bil predvsem za akcijo, zlasti za zbiranje orožja in za vznemirjanje okupatorja.

Pirjevec: Torej se vas razkol v Sloveniji ni posebej dotaknil?

Vratuša: Ne. Ko sem pisal knjigo o Rabski brigadi, še nisem vedel, kaj je tisti italijanski general, ko je prišel iz službe v Črni Gori, rekel škofu Rožmanu. Uporabil je preroške besede: »Vaše vaške straže in antikomunistična milica sicer

²⁰⁸ Ivan Maček – Matija (1908–1993), slovenski general, komunistični aktivist in politik.

nam Italijanom lajšajo delo, med Slovence pa bodo vnesle razkol, ki ga v petdesetih letih ne boste premostili.« Če bi mi te besede bile znane, bi jih v svoji knjigi gotovo objavil. Skratka o dogajanjih med in neposredno po vojni sem se seznanil šele iz knjig, saj sem takoj po Mašunu odšel ponovno v Italijo, ko sem tam končal, pa naravnost v Beograd na delo v zvezne organe nove federativne države.

Pirjevec: Kako se je sklenila vaša misija v Italiji?

Vratuša: Januarja 1945 sem napisal zadnje poročilo o razmerah v Italiji, februarja pa so me napotili na Dolenjsko v OZNO, »da bi ji dal širino«, so rekli. Šef je bil Ivan Maček, načelnik mednarodnega oddelka pa Slavko Zore.²⁰⁹ Tam nisem imel pravega dela, zato sem, kolikor se je le dalo, čas namenil študiju. Naposled je bilo sklenjeno, da pojdemo v Beograd, ki je bil že oktobra 1944 osvobojen, toda močno razdejan.

Pirjevec: Torej ste bili kot sodelavec vključeni v OZNO?

Vratuša: Mlada revolucionarna oblast je bila do kadra Kraljevine Jugoslavije nezaupljiva. Minister za zunanje zadeve je bil Stanoje Simić. Bil je lojalen, toda partija mu ni zaupala. Tako se je vsa zunanja politika oblikovala in izvajala v Maderi²¹⁰ pri Kardelju, njegova desna roka pa je bil Veljko Vlahović, vrhunski črnogorski kader. Ker po prihodu v Beograd nisem dobil zadosti konkretnih zadolžitev, sem se odločil, da bom kot referent za Italijo še naprej spremljal dogodke v Italiji. Tako sem se z njim srečeval precej pogosto. Moj tedanji šef pa je bil načelnik prvega oddelka OZNE za mednarodne zadeve Makso Baće,²¹¹ dalmatinski general, kasneje ambasador na Japonskem. Ta oddelek se je v tistem času obveščevalno največ ukvarjal z emigracijo, vendar jaz s tem nisem imel zveze, ker sem delal izključno na italijanski problematiki. V tistem času me dejansko ni preveč zanimalo ali delam v neki kripto organizaciji. Poglavitna mi je bila problematika. Tako sem sčasoma pristal na mednarodnih odnosih. Dr. Aleš Bebler v svojih spominih *Čez drn in strn* piše, da je bil prvi oddelek v OZNI pravzaprav oddelek zunanjega ministrstva, ko pa je po izbruhu spora s Stalinom zunanji minister postal Edvard Kardelj, sem tudi uradno tja odšel tudi jaz.

Pirjevec: Ali ste imeli kakšne kontakte z Rankovićem?

²⁰⁹ Slavko Zore – Griša (1910–1977), slovenski pravnik, politični delavec in diplomat.

²¹⁰ Sedež Centralnega komiteja KPJ v nekdanjem hotelu »Madera«.

²¹¹ Maksimilijan Baće – Milić (1914–2005), hrvaški španski borec, družbeno-politični delavec in diplomat.

Vratuša: Šele kasneje, ko sem bil šef Kardeljevega kabineta.

Pirjevec: Na kakšen način ste se s tržaškim vprašanjem ukvarjali v Beogradu? Ali ste komunicirali s Togliattijem?²¹²

Vratuša: Z njim osebno šele v času, ko se je pripravljala prihod generalnega sekretarja KPSZ Nikite Hruščova in predsednika vlade Bulganina v Beograd leta 1955. Bil sem sicer navzoč tudi ob Togliattijevem obisku pri Titu leta 1947, v razgovorih pa nisem sodeloval.

Pirjevec: Kakšne so bile vaše zadolžitve na sektorju za Italijo?

Vratuša: Predvsem sem zbiral informacije o dogodkih v državi. Ko so me ob prihodu v Beograd vprašali, kaj bi delal, sem jim dejal: »Če nimate kakšnega drugega predloga, bi nadaljeval s tem, kar sem delal doslej. Kolikor je mogoče, bom spremljal, kaj se godi in kako se bodo v nadalje odvijali naši medsebojni odnosi.« Predlog je bil sprejet in v tem smislu sem zastavil svoje nadaljnje delo, dokler me niso premestili v II. Upravo generalštaba, katere načelnik je bil general Srečko Manola,²¹³ Dalmatinec, njegov pomočnik pa črnogorski general s partizanskim imenom Čoće, neustrašni narodni heroj, toda slab organizator. Te naloge naj bi opravljal jaz.

Pirjevec: Ali ste imeli vtis, da nameravajo italijanski komunisti v severni Italiji prevzeti oblast?

Vratuša: Ne in tudi tovarišem v Sloveniji nisem uspel dovolj pojasniti njihovega položaja. Luigi Longo je bil vesel, da je imel mesto namestnika vrhovnega komandanta pri Korpusu dobrovoljcev svobode. V okviru te koalicije je bil nesporni vodja Brigad Garibaldi, toda za vse odločitve je potreboval privoljenje celotne CLNAI, zlasti pa njihove vojaške komisije. Tudi predstavnik CK KPI je bil član te komisije, vendar premalo vpliven; bil je le eden med petimi.

Pirjevec: Opišite kako je prišlo do tega, da ste bili leta 1946 izbrani za spremstvo mednarodnih izvedencev, ki so prišli v Julijsko krajino.

²¹² Palmiro Togliatti (1893–1964), italijanski komunist; generalni sekretar KPI od 1927 do 1964.

²¹³ Srečko Manola (1914–1979), bosansko-hercegovski general.

Vratuša: Takrat sem bil namestnik admirala Srečka Manole, načelnika II. uprave generalštaba Ministrstva za narodno obrambo. Delo na tem področju mi je omogočalo, da spremljam tudi vojaško razsežnost jugoslovansko-italijanskih odnosov, saj načelnik Manola kot šef celotne vojne obveščevalne službe pač ni mogel pokrivati vsega enakovredno in se ni toliko brigal za problem meje z Italijo. To je opazil tudi šef generalštaba general Koča Popović. On in Manola sta me določila za predstavnika Jugoslavije pri štiričlanski misiji Združenih narodov. Moja naloga je bila, da sem spremljal delo štiripartitne komisije in deloval obveščevalno. Vpogleda v vsebino njihovega dela nisem imel, na njihovih razgovorih z ljudmi nisem sodeloval, bil pa sem odgovoren za njihovo varnost. Vsake druge noči sem z vojaškim džipom čez zasneženo Učko potoval v Opatijo, kjer je uradoval general Većeslav Holjevac²¹⁴ in politično vodstvo SR Hrvaške in Istre, vsake druge noči pa generalu Peharčku, komandantu jugoslovanskega bataljona blizu Trsta. Nosil sem uniformo polkovnika jugoslovanske ljudske vojske, sešito iz blaga za italijanski oficirski kader. Nekateri pripadniki italijanske manjšine v coni B so me imeli za italijanskega oficirja in so se name obračali s pritožbami proti nacionalistični jugoslovanski strahovladi. Pritožbe sem, seveda, shranjeval v svojo oficirsko torbo in jih kasneje predal slovenskim oz. hrvaškim oblastem.

Pirjevec: Kaj ste poročali o delu teh strokovnjakov?

Vratuša: O njih nisem imel kaj dosti poročati, edino, kako se obnašajo in kaj jih zanima. Sam sem dvomil, da bo poročilo komisije Varnostnemu svetu OZN kakorkoli vplivalo na končno razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Z organi lokalne OZNE nisem imel kontakta, v njihovih arhivih pa sem čez nekaj deset let našel poročilo predstavnika hrvaške OZNE, da z zavezniško komisijo potuje tudi neki jugoslovanski oficir z džipom, v hotel pa se vrača navadno šele po polnoči.

Pirjevec: Imate kakšen poseben spomin na ta potovanja od vasi do vasi in od mesta do mesta?

Vratuša: Bilo je mnogo pritožb slovenskega prebivalstva nad zavezniško vojaško upravo. Generalu Radu Pehačku sem sporočil, da se ljudje pritožujejo nad obnašanjem zavezniške vojaške uprave do ljudske oblasti in nasploh do prebivalstva ter o obnavljanju fašistične zakonodaje. Slovenske ljudske množice

²¹⁴ Većeslav Holjevac (1917–1971), hrvaški general in komunistični politik.

so povsod pozdravljale zavezniško izvedensko komisijo in glasno skandirale: »Hočemo Tita, hočemo Tita«. Ameriški major, s katerim sva se vozila skupaj, mi je zato že tretji dan cinično rekel: »Kaj sploh raziskuje ta komisija? Saj je vendar jasno, kdo so ti ljudje! To so 'Kočemos'!«

Pirjevec: Ali se spominjate dogodka iz Poreča, ko so si lokalni Italijani narisali italijansko zastavo na roke in jih potem dvignili v zrak?

Vratuša: Tega se ne spominjam, saj komisije nisem spremljal čisto povsod. Če so recimo šli v cerkev samo zato, da si jo ogledajo, nisem šel zraven.

Bajc: Koliko pa ste komunicirali z ostalimi člani komisije?

Vratuša: Bolj malo. Večinoma le z Američanom Mosleyjem, kolikor se je pač dalo, ker ni bil preveč zgovoren. Sicer pa je bila moja funkcija varnostna in nisem bil prisoten na njihovih sestankih in debatah.

Pirjevec: Kako ste bili angažirani v zvezi s pariško mirovno konferenco?

Vratuša: Na prvomajski paradi leta 1946 so me obvestili, da se bo kmalu pričela ministrska konferenca in naročili naj organiziram administrativni in strokovni del jugoslovanske delegacije. Zapustil sem tribuno in se takoj lotil dela.

Pirjevec: Kdo vam je dal to nalogo?

Vratuša: Ne spominjam se točno. Najverjetneje kdo iz kabineta Veljka Vlahovića. Na mirovni konferenci sem aktivno sodeloval ves čas trajanja konference. Janez Stanovnik omenja, da sem bil generalni tajnik jugoslovanske delegacije, kar pa niti sam ne vem točno niti kdo me je imenoval. Odnosi med nami so bili še vedno napol partizanski in nismo gledali na nazive. Praktično sem imel opraviti s celotno delegacijo.

Pirjevec: Kaj lahko poveste o delovanju slovenskih strokovnjakov na mirovni konferenci?

Vratuša: Sestajali smo se v hotelu Plaza Athénée blizu Champs-Élysées, kjer smo imeli najetih nekaj sob. Tukaj sem preživel večino delovnega dne. Z Beogradom smo bili v stalnem kontaktu. Tako sem sredi noči nosil poročila na

jugoslovansko ambasado pri Bois de Boulogne na drugem koncu Pariza. Ker pariške mestne oblasti mojega šoferskega izpita iz Slovenije niso priznale, sem ga moral opraviti znova. Trajal je le dobrih deset minut: postavili so me na križišče ulice in mi ukazali naj z vzvratno vožnjo parkiram v vogalu sosednje ulice. Nalogo sem uspešno opravil in takoj so mi izročili šofersko izkaznico za vožnjo na območju mesta Pariz.

Na sestankih strokovnega tima je često sodeloval tudi šef delegacije Edvard Kardelj. Med strokovnjaki so bila tudi širše znana imena: zgodovinarji dr. Fran Zwitter,²¹⁵ dr. Bogo Grafenauer, dr. Roglič²¹⁶ iz Zagreba, dalje ekonomisti, jezikoslovci, demografi in drugi. Najbolj živo mi je ostal v spominu dr. Milan Bartoš,²¹⁷ glavni pravni svetnik na Ministrstvu za zunanje zadeve. Imel je navado, da je na sestanku mižal. Razpravljali so kakšen status naj bi imelo Svobodno mesto Trst: ali naj sledi vzorcu britanskih dominionov ali kaj drugega. Vsi so razmišljali in odpirali razne pravne priročnike. Dr. Bartoš naenkrat odpre oči in reče: »Tovariš Kardelj, vi samo povejte kaj želite, pa vam bomo pripravili predlog.« Kardelj kratko: »Evo, Panama« in Bartoš suvereno: »Prav. Vam pripravimo do jutri.«

Pirjevec: Ali ste se pogovarjali tudi z Italijani?

Vratuša: Omenil sem že poštenega italijanskega liberalca Arpesanija, člana nekdanje CLNAI v Milanu ki me je v Parizu poiskal in ponudil pomoč. Drugačno izkušnjo pa sem imel s komunistom Eugeniom Realom,²¹⁸ članom CK KPI, takrat italijanskim veleposlanikom na Poljskem. Uspel je prepričati dr. Beblerja, da je De Gasperi²¹⁹ pripravljen na neposredni italijansko-jugoslovanski sporazum. Če se prav spominjam, smo se sestajali kar tri noči zapovrstjo. Poleg Realeja je bil prisoten še italijanski veleposlanik v Moskvi Pietro Quaroni.²²⁰ Ta je skiciral celo osnutek dogovora, ki naj bi ga Reale odnesel De Gasperiju. Toda odziva ni bilo niti drugega niti tretjega dne, ko naj bi se ponovno sestali. Tedaj je Kardelj prekinil štorijo z besedami: »Prekinite! Nobenega sestanka več! Ali ne vidite, da vas vodijo za nos?!« In ambasador Reale je odpotoval v Rim.

Pirjevec: Te epizode nisem še nikjer zasledil.

²¹⁵ Fran Zwitter (1905–1988), slovenski zgodovinar.

²¹⁶ Josip Roglič (1906–1987.), hrvaški geograf in akademik.

²¹⁷ Milan Bartoš (1901–1974), srbski pravnik, predavatelj in akademik.

²¹⁸ Eugenio Reale (1905–1986), italijanski komunistični politik in diplomat.

²¹⁹ Alcide De Gasperi (1881–1954), italijanski politik in državnik; predsednik vlade od 1945 do 1953.

²²⁰ Pietro Quaroni (1898–1971), italijanski politik in diplomat.

Vratuša: Da, o tem govorim sedaj prvič.

Pirjevec: Kaj ste počeli po koncu mirovne konference?

Vratuša: V Parizu sem bil vse do zaključka konference, ondod pa sem odplul z ladjo v New York, kjer se je drugi torek v septembru 1947 začelo zasedanje generalne skupščine OZN.

Pirjevec: V kakšni funkciji?

Vratuša: Ni bilo definirano. Pač povezano z mojim delom v Beogradu, ki je bilo malo vojaško in malo politično, ponovno skrb za celotno jugoslovansko delegacijo.

Pirjevec: Kdo je bil še prisoten v delegaciji in kako je potekalo njeno delo?

Vratuša: Vodja delegacije je bil Edvard Kardelj, sodeloval pa je tudi dr. Joža Vilfan, tedaj stalni predstavnik FLRJ pri OZN. Pogoji za delo so bili slabi, ker so zasedanja potekala v športnem parku Flushing Meadows izven New Yorka. Bila je ogromna hala, okrog nje pa šotori, kjer je bila tudi naša delegacija.

Pirjevec: Se ni zgodilo nič takšnega, da bi vam posebej ostalo v spominu?

Vratuša: Niti ne. Za nas so zasedanja Združenih narodov postala življenjskega pomena šele po izbruhu spora s Stalinom.

Bajc: Slovenski diplomati, ki so tedaj delovali pri OZN, so obvladali kar precej tujih jezikov, kajne?

Vratuša: Prva generacija jugoslovanske diplomacije, recimo prvih pet let, posebej Slovenci, so bili pravi poliglotti. Rekel bi, da je bila to prava diplomatska smetana. Kasneje niti jugoslovanska niti slovenska diplomacija ni več dosegla takšnega nivoja.

Pirjevec: Kakšna je bila vaša zadolžitev po vrnitvi v Beograd?

Vratuša: Z delom sem nadaljeval v Drugi upravi vrhovnega štaba. Bil sem njen notranji organizator in tudi neke vrste povezovalac tujih vojaških atašejev, ki

sem jih obiskoval po ambasadah. To delo sem opravljal vse dokler nisem leta 1953 odšel na mesto šefa kabineta Edvarda Kardelja. Šele takrat so me demobilizirali v rang polkovnika JNA.

Pirjevec: Ali se vas je dotaknilo tudi vprašanje grške državljanske vojne?

Vratuša: Da, a se ne spominjam mnogo. Delalo se je po ilegalnih kanalih. Vedel sem za pošiljke orožja, vendar glede na moje delovno področje nisem neposredno sodeloval.

Pirjevec: Kako ste bili vpleteni v burno dogajanje okrog Informbiroja?

Vratuša: V prvih letih po resoluciji informbiroja je bilo izjemno napeto. V Jugoslaviji, tudi v Sloveniji so se pojavljali sovjetski, madžarski ali bolgarski diverzanti in tu vršili atentate, posebno na partijske kadre. Najhuje je bilo osebju jugoslovanskih predstavništev v satelitskih državah ZSSR, ki so bila v popolni blokadi. Zato navadno rečem, da je to bila za Jugoslavijo druga narodnoosvobodilna vojna. Imel sem srečo, da sem bil spomladi 1946 dva tedna na terenu z mednarodno razmejitveno komisijo, saj je skupina jugoslovanskih oficirjev ravno v tem času odšla v Moskvo na šolanje. Tam jih je zatekel Informbiro in nekateri so podlegli prisili. V Beograd sem se vrnil teden dni prepozno in naši oficirji so že začeli s šolanjem. Uspel sem torej ostati v Jugoslaviji. Moje delo v »italijanskem referatu« je dobilo dodatno razsežnost. Večkrat sem bil povabljen tudi k predsedniku Titu. Med drugimi nalogami so bili tudi moji obiski pri Togliattiju in kasneje tudi pri Longu. Od njih sem prejemal predvsem opravičila.

Pirjevec: Že takrat?

Vratuša: Pojasnjevali so, da so pač odvisni od Moskve. Tito je to nekako razumel, Kardelj pa manj. Na splošno jim je zameril oportunistično politiko. To je bila tudi ena izmed glavnih Kardeljevih obtožb na sestanku v Szklarski Porębi septembra 1947, kjer sem bil tudi prisoten.

Pirjevec: Zakaj so poslali vas?

Vratuša: Ker sem pač bil v prvem mednarodnem oddelku, ki je bil po svojem delokrogu deloma del Ministrstva za zunanje zadeve, deloma pa notranjega ministrstva.

Pirjevec: Kardelj je takrat imel oster govor proti italijanskim komunistom, Đilas pa proti francoskim. Ali ste vi Kardelju sugerirali tezo, da so italijanski komunisti izgubili priliko, da bi prevzeli oblast?

Vratuša: Ne; tudi ni bilo potrebno, ker je Kardelj dobro poznal razmere v Italiji. Skrbno se je pripravil za nastop in delal pozno v noč, medtem ko se je Đilas večji del časa sprehajal po čudoviti okolici. Za Kardelja sem pripravil le gradivo, predvsem v zvezi s svojimi izkušnjami v Italiji od oktobra leta 1943 do konca leta 1944. V koliko je moje podatke takrat koristil ne vem, ker njegovega besedila nikoli nisem videl. Šele kasneje, leta 1948, sem razumel, da sta Stalin in Ždanov²²¹ sklenila, da spreta jugoslovansko komunistično partijo z italijansko in francosko.

Pirjevec: Je bil tudi Kardelj tega mnenja?

Vratuša: Ne vem, ker o tem nisva govorila, toda kasneje je tako zapisal. Meni je bilo to jasno že leta 1948.

Pirjevec: Ali ste takrat kaj izvedeli o tezi Georgija Maljenkova,²²² da bo prišlo do razkola med obema blokoma?

Vratuša: To nisem izvedel, sem pa ocenil, da se kuha nekaj hudega, ko so nas ob prihodu pustili čakati na letališču kar tri ure. Enostavno se nihče od poljskih gostiteljev ni pojavil. Tako smo ležali v senci kril našega letala in čakali.

Pirjevec: Kako sta to žalitev sprejela Kardelj in Đilas?

Vratuša: Prišla sta na pomemben sestanek in nista želela širiti slabega razpoloženja v delegaciji. Pod tistimi krili je bilo več molka kot razgovora.

Pirjevec: Kardelj in Đilas sta takrat nastopila proti italijanski in francoski vladi, vi pa ste dali gradivo za to?

Vratuša: Ni bilo veliko gradiva. Šlo je predvsem za zapiske na osnovi mojih poročil iz Italije o odzivu italijanske politike in javnosti po vrnitvi Togliattija

²²¹ Andrej Aleksandrevič Ždanov (1896–1948), sovjetski politik in ideolog.

²²² Georgij Maljenkov (1902–1988), sovjetski politik; predsednik vlade od 1953 do 1955.

v Italijo in v zvezi z njegovim vstopom v vlado, znanim pod geslom »svolta di Salerno«.²²³

Pirjevec: Vaša teza je torej bila, da so se italijanski komunisti preveč obotavljali in med vojno niso prevzeli oblasti?

Vratuša: To je bilo splošno prepričanje tudi v Sloveniji.

Pirjevec: Kako so se Italijani v Szklarski Porębi odzvali na Kardeljeve očitke?

Vratuša: Takrat nisem imel nobenega kontakta z njimi.

Pirjevec: Menite, da sta Kardelj in Đilas nastopila proti Italijanom in Francozom na Sovjetski namig ali iz svoje lastne pobude?

Vratuša: Oboje je možno, vendar se o tem nisem nikoli pogovarjal z nikomer. Je pa bilo takrat v Jugoslaviji precej ortodoksno vzdušje.

Pirjevec: Toda očitki francoskim in italijanskim komunistom, da niso izvedli revolucije niso bili utemeljeni...

Vratuša: Res niso bili realno osnovani, ampak v Beogradu se niso zavedali, da v Italiji ni bilo mogoče izvesti revolucije. Že med vojno sem se moral truditi, da bi razložil Lidiji Šentjunc in drugim razliko med položajem Komunistične partije v Sloveniji in v Italiji. Luigi Longo je moral biti zelo previden in se je moral močno boriti, da so ga meščanske stranke priznale kot enakopravnega partnerja, samostojnega komandanta garibaldinskih brigad in člana Vrhovnega poveljstva Korpusa prostovoljcev svobode pod poveljstvom generala Cadorne.²²⁴

Pirjevec: Stalinu pa je bilo jasno...

Vratuša: Da, Stalin je vedel, Kardelj pa je še v svojih pismih oktobra 1944 poizkušal popraviti vzdušje vsaj na območju Julijske Benečije in Furlanije. Vedel pa je seveda, da je bila takrat naša edina opora Sovjetska zveza. Velika antifašistična zveza Francije, Velike Britanije, ZDA in Sovjetske zveze je dejansko bila že razcepljena. Z Američani in še posebno z Britanci so se začeli sovražni odnosi. Nesrečni

²²³ Preobrat v Salerno.

²²⁴ Raffaele Cadorna (1889–1973), italijanski antifašist in general.

primorski Slovenci, ki so prišli kot padalci, so se borili v dobri veri, da še vedno vladajo normalni odnosi in postali žrtve tega spora.²²⁵ Winston Churchill je bil pripravljen oddaljiti jugoslovansko zavezniško vojsko tudi s silo. Avgusta 1946 se je zgodila še sestrelitev ameriškega letala, ki je priletelo na ozemlje FLRJ. Začela se je intenzivna obveščevalna in protiobveščevalna dejavnost. Britanskemu veleposlaniku Charlesu Peaku²²⁶ je natak v restavraciji hotela Moskva v Beogradu »po nesreči« zлил vročo juho za vrat. To je bilo vse nastavljeno.

Pirjevec: Na kakšen način ste bili vpleteni v razvoj konflikta med Titom in Stalinom?

Vratuša: Neposredno nisem bil vpleten, saj je zadeva odvijala na vrhovnem meddržavnem in medpartijskem nivoju. Pogovori so tekli predvsem v izvršnem komiteju in v krogu najvišjih partijskih voditeljev, jaz pa se o tem niti s Kardeljem nisem pogovarjal kaj dosti.

Pirjevec: Kako so se začeli razvijati odnosi z Italijo po sklenitvi Londonskega memoranduma 5. oktobra 1954?

Vratuša: Takoj po letu 1954 sem imel po posredovanju spretnega beograjskega dopisnika Anse Luigija Saporitija predavanje na Banca di Roma. V imenu vlade ga je organiziral državni podsekretar na Ministrstvu za zunanje zadeve Alberto Folchi, kar mu je dalo uradni značaj. Jugoslovanski ambasador v Rimu je bil takrat dr. Darko Černej. Istočasno so potekali tudi pogovori na gospodarskem področju z družbo Cantieri Riuniti dell'Adriatico, katere generalni direktor Renato Teani je potem v Vojvodini ustanovil tovarno Sever kot prvo skupno italijansko-jugoslovansko vlaganje.

Pirjevec: Kdaj ste prišli na zunanje ministrstvo?

Vratuša: Formalno šele leta 1969 kot namestnik zunanjega ministra Mirka Tepavca,²²⁷ vendar sem bil v zunanjo dejavnost vključen že od oktobra 1944, še bolj pa kot šef kabineta pri Kardelju, ki je bil pionir jugoslovanske zunanje politike.

²²⁵ Jevnikar, I. (2000): Udba in »ameriški« padalci. Mladika, 44, 4, str. 88–90.

²²⁶ Sir Charles Peake (1897–1958), britanski diplomat; veleposlanik Velike Britanije v Beogradu 1951–1957.

²²⁷ Mirko Tepavac – Beli (1922–2014), srbski komunistični aktivist in politik; zvezni sekretar za zunanje zadeve SFRJ od 1969 do 1972.

Pirjevec: Ali niste bili v skupini, ki jo je v začetku petdesetih let oblikoval Veljko Mićunović²²⁸ kot poseben urad znotraj zunanjega ministrstva?

Vratuša: Včasih sem šel tja na sestanke, formalno pa nisem bil vključen v to skupino.

Pirjevec: H Kardelju ste torej odšli po smrti Borisa Kidriča?

Vratuša: Tako je. Ker drugje ni bilo prostora, sem takrat stanoval v kopalnici zgradbe na Užiški ulici na Dedinju, v kateri se je kasneje naselila ambasada LR Kitajske. Na drugi strani ulice je stala vila, kjer je domoval Edvard Kardelj. Tako sem lahko videl kako sta se skupaj s Kidričem ure in ure sprehajala po vrtu in živahno razpravljala. Po Kidričevi smrti je ostal Kardelj nekako sam. Imel je le osebno tajnico, varnostnika in šoferja. Takrat je vodstvo v Sloveniji sklenilo naj pridem iz Generalštaba h Kardelju. Branil sem se, ker nisem imel dovolj izkušenj. Po desetih letih v Beogradu sem si želel vrnite v Ljubljano. Ker so vztrajali, sem končno pristal in mi ni bilo žal. Obdobje dela v državni službi pri tovarišu Krištofu je bilo med najsvobodnejšimi in najprijetnejšimi. Ko sem po 13 letih odšel na drugi dolžnost – v zvezno predsedstvo, nas je bilo v kabinetu že 21 – pravi mali znanstveni inštitut.

Pirjevec: Kaj lahko poveste o Kardeljevem sodelovanju s Skandinavci?

Vratuša: Vsi tamkajšnji predsedniki vlad: Hans Christian Hansen²²⁹ na Danskem, Einar Gerhardsen²³⁰ na Norveškem in Tage Erlander²³¹ na Švedskem so bili socialdemokrati. Ko smo s Kardeljem prvič potovali v skandinavske dežele, smo se najprej zaustavili na Danskem. Takrat še ni znal angleščine in je s predsednikom vlade Hansenom začel govoriti po nemško, ta pa mu je povedal, da tega jezika ne obvlada. Za Norveško in Švedsko smo priskrbeli prevajalca, Srba, bivšega taboriščnika v nemškem koncentracijskem taborišču v Trondheimu. Edvard Kardelj se je še posebej dobro ujel s Tagejem Erlanderjem. Postala sta prava prijatelja in

²²⁸ Veljko Mićunović (1916–1982), črnogorski družbeno-politični delavec in diplomat.

²²⁹ Hans Christian Svane Hansen (1906–1960), danski socialdemokratski politik; predsednik vlade od 1955 do 1960.

²³⁰ Einar Henry Gerhardsen (1897–1987), norveški laburistični politik; predsednik vlade v obdobjih 1945–1951, 1955–1963 in 1963–1965.

²³¹ Tage Fritiof Erlander (1901–1985), švedski socialdemokratski politik; predsednik vlade od 1946 do 1969.

sta se osebno srečevala na Švedskem in pri nas v Sloveniji. Spominjam se srečanja v Harpsundu, poletni rezidenci švedskega predsednika vlade, kjer je bil prisoten tudi Olof Palme.²³² Med posedanjem v vrtni utici je Erlander pokazal nanj in vprašal Kardelja: »Veste, kdo je to?« Kardelj je odgovoril: »Vaš tajnik.« »Ne, to je bodoči predsednik vlade!«, se je pošalil Erlander, kar pa je kasneje postalo resnica. Sicer pa se je Kardelj na Švedskem zanimal predvsem za komunalni sistem lokalne samouprave. Erlanderja je vprašal ali razmišljajo o možnosti, da na lokalni ravni ne bi bile volitve po strankarskih listah, ampak bi občani volili neposredno ljudi, v katere imajo zaupanje. Erlander je brez oklevanja priznal, da o tem razmišljajo že vsaj desetletje, vendar se jim zdi, da splošni pogoji še niso zreli za to.

Pirjevec: Ali ste tedaj že opazili razhajanje med Rankovićem in Kardeljem?

Vratuša: Za odnose med njima se nisem zanimal in sem se v prvi vrsti usmeril k svojim nalogam. Ko sem prišel h Kardelju, sem ga vprašal: »Krištof, kako vidiš moje delo?«, on pa je odgovoril: »Glej, kaj delam jaz in si najdi posel!« Tako je bilo vseh 13 let. Samo dvakrat me je povabil, da bi bilo treba pripraviti gradivo. Ko je bil leta 1961 na zdravljenju v Londonu, mi je ob polemiki s Kitajci tedensko pošiljal svoje članke za nadaljevanje z naslovom »*Socializem in vojna*«, ki sva jih potem z zunanjepolitičnim urednikom Politike Radom Vujovićem pripravila za tisk v Politiki. Kmalu za tem je izšla tudi odmevna knjiga z istim naslovom. Nekega dne me je poklical podpredsednik Ranković in me vprašal ali lahko vplivam na Kardelja, da se vrne domov, češ kaj dela tam zunaj. Po tem sodeč sem ocenil, da nekaj ni v redu, vendar nisem spraševal več od tega kolikor mi je bilo potrebno za moje tekoče delo. Z Rankovićevim šefom kabineta, Hrvatom Perom Ivičevićem, sva dobro sodelovala, imeni dveh podpredsednikov Zveznega izvršnega sveta pa sta se pojavljali v najinih pogovorih le v zvezi z njunim poslovnim sodelovanjem, torej v zvezi z najinimi skupnimi nalogami, da sva lahko vsak svojemu šefu bolje pomagala.

Pirjevec: Kako ste si razlagali incident na lovu, ko je bil Kardelj hudo ranjen in se menda ni zgodil po naključju?

Vratuša: Razumel sem, da je šlo za nesrečo. Kasneje sem včasih pomislil, da sem bil morda le malo naiven in sem idealiziral odnose v socialistični državi. V jezikoslovju in literarni zgodovini sem bil doma, v teh stvareh pa ne. Tudi za

²³² Sven Olof Joachim Palme (1927–1986), švedski socialdemokratski politik; predsednik vlade v obdobjih 1969–1976 in 1982–1986.

časa narodnoosvobodilne vojne sem bil več v KC taboriščih in v severni Italiji, v Slovenijo pa sem prihajal le na bežne pogovore z vojaškim in političnim vodstvom v Trnovski gozd in na Oblakov vrh.

Pirjevec: Kako ste doživljali normalizacijo odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo in kako se je izražala Kardeljeva zadržanost do ponovnega navezovanja pretesnih odnosov?

Vratuša: Kardelj je dosledno vztrajal na postopnem približevanju. Sovjetski voditelji Hruščov, Bulganin in drugi so bili takoj za celokupno normalizacijo odnosov, on pa je bil previdnejši. Končna odločitev je bila vsekakor v rokah predsednika Tita. Tudi on je izbral postopnost: najprej na državni ravni, in če se to obnese, pa še na partijski ravni. Tako se je tudi zgodilo. Kot generalni tajnik jugoslovanske delegacije na pogovorih v Beogradu leta 1955 sem opazoval obnašanje delegacije ZSSR, ki je stanovala v Starem dvoru na Dedinjah. Bili so skrajno nezaupljivi. Zdi se mi, da se v sobanah med zidovi sploh niso pogovarjali, ampak samo na zelenici sredi Starega dvora. Zabavalo me je opazovati, kako so na jasi razprostrli ponjave, polegli v krogu in staknili glave. Obiskal sem jih samo, če sem imel zanje kakšno sporočilo ali pa v zvezi s sestankom delegacij. Ko sem se približal pisani »rezidenci« na travi, je eden izmed njih vstal, ostali pa so pomenkovali o vremenu.

Pirjevec: Ali se je atmosfera kaj izboljšala, ko so jih peljali na Brione?

Vratuša: Nekoliko že, toda polemika je bila prisotna ves čas. Niso se ravno prepirali, so pa bili značilni Hruščovi medklici. Ko je tekla beseda o odnosih med partijama, se je večkrat oglasil s ključnim geslom: »četa in vojak v četi«. Ko je obiskoval naše tovarne pa zopet: »Ja, samoupravljanje. Kaj je pravzaprav to?« Ko smo potovali z avtomobili, je nekdo od naših omenil lokalno samoupravo, Hruščov pa je le pripomnil: »Pa vendar je treba držati zadeve v rokah. Samostojnost da, ampak držati v rokah!« Tako sem razumel, da je imel dejansko še vedno odklonilen odnos do vsega, kar smo delali v Jugoslaviji. Tudi na področju zunanje politike je imel rezerve. Javno je izrekel tudi znano krilatico: »Odlična stvar, da je Indija neuvrščena država, ampak kako je lahko neuvrščena Jugoslavija, socialistična država? To mi pa ne gre v glavo.« Tako je bilo njegovo trdno stališče. Od okoliščin in njegovega osebnega razpoloženja pa je bilo odvisno, kdaj sta naš sistem in naša politika postala resen kamen spotike, kdaj pa sta ta bila samo nek nebodigatreba. Moja dolžnost je bila predvsem skrbeti za nemoten potek dogodkov. Torej sem

imel dovolj priložnosti za opazovanje obnašanja, ko se lahko ujel zlasti posamezne izjave, pri vsebinskih razgovorih pa sem le poredko sodeloval. Ob Titovih obiskih v Moskvi sem bil obakrat član jugoslovanske delegacije in sem prisostvoval podpisovanju pogodb. Na uradnih sestankih delegacij v Moskvi nisem sodeloval, na Titovih potovanjih izven Moskve vse do rodovitne Kubane in letoviškega mesta Soči pa sem sodeloval na vseh sestankih odborov, pa tudi na zasedanjih sovjetov.

Pirjevec: Kakšen vtis ste dobili ob tistem obisku v Sovjetski zvezi, ko so množice navdušeno sprejele Tita?

Vratuša: Vzdušje je bilo res neverjetno. Mene je bolj zanimalo, kako ljudje živijo, kako delujejo kolhozi in kako sovjeti. Če sem le utegnil, sem se tudi sam pogovarjal z ljudmi. Bili so močno ljubeznivi, toda redkobesedni, vendar izredno pozorni do nas in naklonjeni skupni pesmi.

Pirjevec: Kaj ste ugotovili?

Vratuša: Da je bilo vse dirigirano. Vloga partije je bila povsod odločilna. Tudi v sovjetih in v kolhozih je partija neposredno odločala.

Pirjevec: Kakšne spomine imate na drugo izdajo Kardeljevega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*?

Vratuša: To je sovpadalo s 150. obletnico prve srbske vstaje, kjer naj bi bil Edvard Kardelj slavnostni govornik. Skušal je prikazati ne le na politične in nacionalne, temveč tudi družbene in ekonomske vzroke nezadovoljstva srbskih množic v tedanjem času, torej razloge da jih je Karađorđe sploh uspel potegniti za sabo v vstajo. Po Krištofovemu načrtu sem imel pogovore od Sarajeva in Novega Sada do Skopja z vsemi zgodovinarji, ki so znali kaj povedati o družbeno-ekonomskih in lastninskih odnosih pod Turki. Šest mesecev sem se ukvarjal s to problematiko. To je bila tudi zame izjemna šola, ki mi je bila v pomoč tudi pri kasnejšem ukvarjanju z notranjimi razmerami v Jugoslaviji in še zlasti z razvojem manj razvitih pokrajin. Dalmatinsko Zagoro sem spoznal skoraj kot Prekmurje. Ob preučevanju sodelovanja Jugoslavije z državami v razvoju in z gibanjem neuvrščenih, pa sem imel priložnost, da primerjam britanski kolonialni sistem: »red mora biti, vi pa živite s svojo tradicijo« z odnosi turških oblasti do srbskega naroda in sploh na Balkanu.

Pirjevec: Kakšne zaključke je iz tega povlekel Kardelj?

Vratuša: Končnega besedila njegovega govora nisem videl. Ko se je vrnil s seje, verjetno z vodstvom SR Srbije, nekaj dni pred datumom proslave, je šop papirja zaprl v predalček na svoji pisalni mizi, rekoč »v predal«. Po tistem dogodku se o tem nisva več pogovarjala. Tri leta po tistem pa je izšla nova izdaja Speransa²³³ z razširjenim uvodnikom, kjer je podrobneje obdelal tudi nacionalno vprašanje. Kardelja so pojavi nacionalizma izredno skrbeli. Predvideval je, da bo Jugoslavijo razneslo, v kolikor v republikah prevlada nacionalizem.

Pirjevec: Verjetno se je najbolj bal srbskega nacionalizma?

Vratuša: Tudi slovenskega. Do slovenskih izpadov je bil zelo oster, bolj kot do nacionalizmov drugih jugoslovanskih narodov. Pazil je, da ne bi postal razsodnik med republikami, glede Slovenije pa je čutil dolžnost, da posreduje.

Pirjevec: Ampak srbski nacionalizem je bil najbolj nevaren, kajne?

Vratuša: Vsekakor. Komunistična partija Jugoslavija je bila vse do nacistične vojne agresije na Kraljevino Jugoslavijo za razbitje monarhije. Na tej predpostavki sloni tudi sporazum italijanske, avstrijske in jugoslovanske partije iz leta 1934. Ob napadu sil osi na Jugoslavijo pa je prevladal izjemno razvit čut slovenskega političnega vodstva, predvsem pa Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, ki sta videla rešitev v Zedinjeni Sloveniji in v federaciji Jugoslavije. Iz zbirke *Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*,²³⁴ ki sem jo osebno urejal, čeprav nisem bil naveden kot urednik, se spominjam Kardeljeve velike zaskrbljenosti, ker se slovenski delegati niso mogli prebiti do Bihaća, kjer je bilo organizirano prvo zasedanje AVNOJ-a. Bodočnost slovenskega naroda je videl v Zedinjeni Sloveniji v okviru jugoslovanske federacije. Bil je neizprosni kritik Arse Jovanovića in drugih oficirjev, ki jih je med vojno poslal Tito, tistim, ki so razumeli slovenski položaj, pa je dajal polno priznanje.

Pirjevec: V uvodu k ponovni izdaji Speransa je Kardelj zastavil tezo, da je Jugoslavija družba narodov, ki naj ohranijo svojo identiteto, kar je bilo tedaj zelo pomembno. Je pa s tem izzval Titovo in Rankovićevo kritiko. Kaj lahko poveste v zvezi s tem?

²³³ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1957.

²³⁴ Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Vratuša: Titova in Rankovičeva kritika mi ni bila znana. Smatral sem, da je vse v redu. Ko zvejo, da nisem dovolj poznal notranjih nesoglasij v vodstvu Jugoslavije, se mnogi čudijo in sprašujejo zakaj nisem vprašal vsaj iz radovednosti, saj sem vendar bil prisoten na mnogih sejah. Ampak moje načelo, ki sem se ga za časa ilegalstva v NOB vedno držal, je bilo: "Ne sprašuj več, kot je potrebno za tvoje delovanje."

Pirjevec: Kako se spominjate dogajanja na Madžarskem leta 1956?

Vratuša: Najbolj mi je ostalo v spominu dramatično stanje na jugoslovanski ambasadi v Budimpešti. Moj oddelek na ministrstvu za zunanje zadeve je bil posebej zadolžen za varnost jugoslovanskih diplomatskih in drugih predstavništev v svetu. Eden izmed sekretarjev ambasade, ki je bil madžarske narodnosti, se je odločil za IB in je bil kasneje med našimi zagrizenimi nasprotniki. Kljub temu, da je za varnost ambasad skrbelo notranje ministrstvo, sem bil tudi jaz osebno osredotočen na vprašanje položaja diplomatskega osebja, saj je bilo kadrovanje na Ministrstvu za zunanje zadeve. Tako je dogajanje izven ambasade kar nekako spolzelo mimo mene.

Pirjevec: Leta 1958 je bil v Ljubljani VII. kongres ZKJ, na katerem so potrdili nov partijski program. Ali ste sledili Kardelju ob njegovem snovanju tega programa?

Vratuša: Kardelj je imel poleg našega, državnega kabineta še partijski kabinet oz. službo podpredsednika Izvršnega komiteja CK KPJ. Tako sem bil le deloma seznanjen z njegovim delovanjem na tej funkciji. Kongres KPJ v Sloveniji me je gotovo zelo zanimal in sem tudi bil delegat. Doživel sem ga predvsem kot korak k demokratizaciji celotnih odnosov v državi. Med najpomembnejšimi indikatorji tega procesa je bilo zame menjanje imena KPJ v Zvezo komunistov Jugoslavije na VI. kongresu leta 1952 in drugačen odnos partije do Socialistične zveze delovnega ljudstva kot naslednice Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Pirjevec: Kako ste sodelovali pri ustvarjanju nove zunanjepolitične usmeritve k neuvrščenosti?

Vratuša: Problematiko dekolonizacije sem spremljal že vse od konference azijskih in afriških držav v Bandungu v Indoneziji leta 1955. To sicer takrat ni bila moja posebna zadolžitev v Zveznem izvršnem svetu, ampak osebna

znanstveno-politična usmeritev. Tako sem dograjeval svoje doživljanje in razumevanje gibanja neuvrščenih in vloge SFRJ v njem. Na začetku je moja pozornost pritegnil sporazum, »Pancha Shila« med Kitajsko in Indijo oziroma t.i. pet načel miroljubne koeksistence. Zaznal sem veličino Titovega sklepa in Kardeljeve misli, da samoupravljanje doma tvori osnovo politike jugoslovanske neuvrščenosti v svetu. V ZIS se je vedelo, da spremljam te zadeve, zato sva skupaj s Titovim generalnim tajnikom Vladom Popovićem dobila nalogo, da organizirava beograjsko konferenco šefov držav ali vlad neuvrščenih držav 6. septembra 1961. Popović je imel na skrbi vsebinski del, jaz pa organizacijskega. V kolikor sem želel uspešno izpeljati organizacijo pripravljalnih del, sem moral poznati tudi vsebino. Sodeloval sem pri vseh pripravah, razen pri oblikovanju uradnih dokumentov.

Pirjevec: Kako ste se lotili priprav na konferenco?

Vratuša: To je bil ogromen organizacijski zalogaj. Najprej smo v predmestju Beograda počistili romska naselja. Potem smo morali preurediti dvorano zvezne skupščine, v kateri so bile klopi do tedaj postavljene v obliki amfiteatra z visoko postavljeno platformo za predsedstvo skupščine, potem pa smo tla dvorane izravnali. Velik problem je bilo najti primerne rezidence za šefe sodelujočih držav ali vlad. Namestili smo jih v hotelih, kolikor jih je pač bilo, in v vilah na Dedinjah, ki so jih za tisti čas njihovi uporabniki izpraznili. Oblikovati smo morali kuharsko-postrežniške time, nabaviti pohištvo in drugo opremo ter poskrbeti za druge, glede varnosti nič manj pomembne ukrepe. Na Bulevarju Vojvode Mišića smo morali posekati celo vrsto kostanjev in razširiti vozišče, ki vodi od Mostarja do Užiške ulice, saj sta se prej komaj srečala dva avtomobila, v času zasedanja pa so morali polovico udeležencev prepeljati po tej poti do poslopja zvezne skupščine v centru mesta v času 15 minut. Želeli smo postaviti tudi trajni pomnik na konferenco, za postavitev katerega pa ni bilo ne časa ne denarja. Tako je nastal le jeklen obelisk na izhodu iz mesta pri Brankovem mostu, ki je preživel razdejanje Beograda med drugo svetovno vojno, pa tudi kasnejše letalske napade ter še danes služi mestu. Mestne kandelabre so pred konferenco neuvrščenih pobarvali s srebrno barvo. Beograjčani ne bi bili Beograjčani, če se ne bi že tretjega dne pojavil vic: Sosed vpraša soseda: »Zakaj so to naredili?« Sosed odgovarja: »Da gosti ne bi misli, da gre za palme in ne bi plezali nanje«. Druga šala pa je nastala v zvezi z indonezijskim predsednikom Sukarnom.²³⁵ Kot znan ženskar je zahteval namestitev v hotelu Metropol namesto v privatni rezidenci. In prijel se ga je vzdevek »Lola iz

²³⁵ Ahmed Sukarno (1901–1970), prvi indonezijski predsednik od 1945 do 1967.

Metropola«. Izraz je prišel tudi na ušesa samemu Sukarnu. Ko je vprašal svoje spremstvo kaj to pomeni, so mu jugoslovanski spremljevalci brez zagate pojasnili: »To pomeni, da Vas imajo ljudje zelo radi«. Nasmejal se je in večkrat udaril ob tla z lepo izrezljano palico, ki jo je vedno nosil s sabo.

Bajc: Z uveljavljanjem politike neuvrščenosti je prišla do izraza tudi kulturna diplomacija. Ali je bil na ministrstvu kdo posebej zadolžen za tovrstno aktivnost?

Vratuša: Na ministrstvu za zunanje zadeve ne, je pa imela zvezna komisija za kulturo poseben oddelek za mednarodno sodelovanje. S tem se je ukvarjal Boško Čolaković²³⁶, podpredsednik zveznega izvršnega sveta in kasneje predsedstva federacije. Sam sem nekaj let predsedoval Komisiji za UNESCO in tudi večkrat vodil delegacijo SFRJ na njegova zasedanja.

Pirjevec: Leta 1961 so Sovjeti opravili poskus z vodikovo bombo. Tito proti pričakovanjem tega ni jasno obsodil in pri tem prišel v konflikt s Kočo Popovićem. Se kaj spominjate dogajanja okrog tega?

Vratuša: Kot odgovor na ta dogodek in opozorilo na veliko napetost, ki je tedaj vladala med obema blokoma, je bilo posebno pismo, ki so ga šefi držav in vlad na Konferenci naslovili na Hruščova in Kennedyja.²³⁷ Zasedanje neuvrščenih v Beogradu in to pismo sta široko odmevala v svetu in gibanje neuvrščenih je kmalu postalo pomemben dejavnik tudi v Združenih narodih. Če se pravilno spominjam, so ob 15. obletnici OZN leta 1960 Naser,²³⁸ Tito in Nehru pripravili deklaracijo, ki naj bi izšla kot poseben dokument zasedanja Generalne skupščine. Zaradi nasprotovanja velesil ni bila sprejeta kot dokument Generalne skupščine Združenih narodov, ampak kot dokument neuvrščenega gibanja. Pomen gibanja neuvrščenih in skupine 77 držav v razvoju je prišel posebej do izraza tudi v zvezi s t.i. naftno krizo, ko je sam ameriški državni sekretar Henry Kissinger²³⁹ prosil, naj posredujejo pri OPEC-u,²⁴⁰ da ta močna naftna skupina ne dviguje cen energentov v nerazumne višine.

Pirjevec: S čim ste se ukvarjali po koncu vodenja Kardeljevega kabineta?

²³⁶ Rodoljub Čolaković (1900–1983), bosansko-hercegovski general, politik, pisatelj in akademik.

²³⁷ John Fitzgerald Kennedy (1917–1963), 35. predsednik ZDA od 1961 do 1963.

²³⁸ Gamal Abdel Naser (1918–1970), egiptovski politik in častnik; predsednik Egipta 1956–1970.

²³⁹ Henry Alfred Kissinger (1923–), ameriški politik in diplomat; svetovalec za državno varnost od 1969 do 1975 in državni sekretar ZDA od 1973 do 1977.

²⁴⁰ Organizacija držav izvoznic nafte, ustanovljena leta 1960 v Bagdadu.

Vratuša: Po tistem sem bil dve leti, od 1965 do 1967 direktor Inštituta za družbene vede v času, ko je tekel mednarodni raziskovalni projekt s profesorji iz univerze v Pennsilvaniji, tremi univerzami iz Indije in Akademijo znanosti iz Poljske, jaz pa sem bil koordinator jugoslovanske skupine sociologov. Tema raziskave je bila »Values in politics«, ²⁴¹ potekala pa je na osnovi raziskovanja procesa odločanja na lokalni ravni. Ranković je dovolil Američanom, da so šli raziskovati na teren v SR Srbiji.

To je bil čas Dolfeta Vogelnika, ²⁴² ko se je začela prva decentralizacija upravljanja na področju znanosti in so bili ustanovljeni štirje t. i. zvezni inštituti, ki niso bili direktno vezani z državno upravo. Prvi je bil moj Inštitut za družbene vede, drugi je bil Stanovnikov Inštitut za mednarodno politiko in gospodarstvo, kjer je bil nekaj časa tudi Leo Mates, tretji je bil Inštitut za ekonomske znanosti z Brankom Horvatom in četrti Inštitut za delavsko gibanje, ki ga je vodila Milka Minić. ²⁴³ Imeli smo skupno kadrovsko politiko in način pridobivanja sredstev ter na sploh zelo lepo sodelovali na znanstvenem področju. Inštitut za družbene vede ima svojo posebno zgodovino. Ko se je ustanavljal, so rekli: »Kaj bomo s staro buržoazno akademijo?! Imeli bomo svojo akademijo!« Takrat nisem bil zraven, ko pa sem prevzel vodenje inštituta, je ta imel štiri oddelke, tako kot akademija znanosti. Toda najprej so odšli filozofi in ustanovili revijo Praxis ²⁴⁴ ter začeli s poletno šolo na Korčuli. Jaz pa sem vodil mednarodne konference v Cavtatu, ki so se imenoval »Socializem danes«. Naslednji so se spuntali zgodovinarji in prav tako odšli iz Inštituta. Dejansko so ostale samo družbene vede, politekonomija, komune, delavski sveti, pomemben je bil tudi Oddelek za preučevanje narodnih manjšin. V času mojega vodenja inštituta smo ustanovili tudi demografski oddelek, kjer je delal vodilni strokovnjak na tem področju Dušan Breznik. ²⁴⁵ Kot popolno novost pa smo še pred mojim odhodom oblikovali tudi oddelek za preučevanje javnega mnenja.

Pirjevec: Kako bi označili čas svojega dela na mestu predstavnika SFRJ pri Združenih narodih?

Vratuša: Združeni narodi so mi prav tako pomenili dve leti izredne svobode. Naloge, ki sem jih imel kot predstavnik Jugoslavije, sem kombiniral s

²⁴¹ Vrednote v politiki.

²⁴² Dolf Vogelnik (1909–1987), slovenski pravnik in univerzitetni profesor statistike.

²⁴³ Milka Minić (1915–2000), srbska fizičarka in družbeno-politična delavka.

²⁴⁴ Filozofska revija marksistično-humanistične orientacije, ki je izhajala med letoma 1964 in 1974.

²⁴⁵ Dušan Breznik (1920–2002), slovenski pravnik in demograf.

sodelovanjem s Centrom za demokratske institucije v Santa Barbari v Kaliforniji, ki ga je ustanovila skupina naprednih profesorjev čikaške univerze. Med njimi je bila tudi najmlajša hčerka Thomasa Manna Elisabeth Mann Borgese,²⁴⁶ ki je bila navdušena za jugoslovansko delavsko samoupravljanje. Na naši misiji v New Yorku na 5. aveniji se je pojavila že tretji ali četrti dan potem, ko sem prevzel mesto predstavnika. Želela je razgovor o samoupravljanju ter predlagala sodelovanje tudi na področju dejavnosti Združenih narodov. To sodelovanje se je potem kmalu zares pričelo udejanjati. Leta 1967 je malteški ambasador z dvournim referatom uvedel v generalno skupščino problematiko oceanov. Pripovedoval je, da mu je predsednica Malte – takrat ta otok uradno še ni bil republika – ob vprašanju za nasvet, kako naj dela, rekla: »Postavite Malto na svetovni zemljevid!« Razmišljal je, da so Združeni narodi imeli že dve konferenci o pomorskem pravu, po veliki dekolonizaciji in velikih spremembah pa je nastopil čas, da pripravimo še tretjo. Pripravil je veliko predavanje in skupščina je podprla začetek te konference, ki je nato trajala 10 let. Čeprav nisem pravnik, sem na njej stalno vodil jugoslovansko delegacijo in se pri tem mnogo naučil, predvsem s področja upravljanja oceanov.

V času mojega delovanja pri Združenih narodih je Švedska leta 1968 na Generalno skupščino postavila problem človekovega okolja. Razvila se je velika razprava, jaz pa sem, ne vem kaj me je prišlo, spregovoril ne o človekovem okolju na splošno, ampak o odnosih med ljudmi, torej o okolju med ljudmi. Nekaterim je moj govor tako ugajal, da so mi po koncu prihajali čestitati. Nekako po tej razpravi se je začela razvijati zavest o pomenu izobraževanja o trajnostnem razvoju. Osnovni sklep te razprave je bila odločitev, da se organizira konferenco na to temo leta 1972 v Stockholmu. Ustanovljena je bila nova agencija Združenih narodov UNEP,²⁴⁷ ki še danes deluje v Nairobiju. Državam članicam OZN so še priporočili naj v okviru vlade ustanovijo posebno ministrstvo za okolje in prostor.

Po povratku v Jugoslavijo se je začelo delo za ustanovitev Mednarodnega centra za podjetja v družbeni lasti v državah v razvoju v Ljubljani. Od leta 1969 do 1974 sta na tem projektu poleg mene delala še šef kabineta pri predsedniku izvršnega sveta Slovenije Franjo Turk – Gorazd²⁴⁸ in generalni tajnik slovenske skupščine Jože Pacek, ki se je kot dober pravnik lotil predvsem pravnih aktov nove mednarodne institucije. Ukvarjanje s problematiko upravljanja javnih podjetij v državah v razvoju je bila po odločitvi zveznega izvršnega sveta mišljena kot prispevek Jugoslavije, ki je bila sorazmerno najrazvitejša članica Skupine 77, k

²⁴⁶ Elisabeth Mann Borgese (1918–2002), ameriška strokovnjakinja za pomorsko pravo in varovanje okolja.

²⁴⁷ United Nations Environment Programme (Program Združenih narodov za okolje).

²⁴⁸ Franjo Turk – Gorazd (1920–), slovenski politolog.

mednarodnemu sodelovanju. Pri ustanavljanju tega centra mi sploh ni bilo treba dajati nalog, ker sem pravzaprav sam začel s to idejo.

Pirjevec: Kaj je botrovalo odločitvi, da se je ta center naselil v Ljubljani?

Vratuša: Ko sem odhajal iz New Yorka, me je tedanji generalni sekretar U Thant vprašal, ali bi bila Jugoslavija pripravljena vzeti pod svojo streho inštitut za raziskovanje upravljanja predvsem v javnih podjetjih, ki so se ustanavljala v novoosvojenih državah. V zveznem izvršnem svetu sem o tem najprej obvestil Kardelja, ki je bil takoj za, strinjali pa so se tudi vsi člani izvršnega sveta. Naše pozitivno stališče sem sporočil Generalnemu sekretarju OZN, ki je poslal ekspertno skupino, da je obiskala Beograd, Zagreb in Ljubljano. Ne vem, ali se v Beogradu niso srečali s pravimi ljudmi ali pa je bilo tam že dovolj vsega drugega. Kratkoterminalno, odgovorni v mestu niso pokazali posebnega interesa. Več ga je bilo v Zagrebu, a so dali na voljo le neko podrtijo gradu na poti proti Karlovcu, kar predstavnikov OZN tudi ni navdušilo. V Ljubljani so obiskali univerzo, kjer je rektor Milčinski²⁴⁹ ponudil na razpolago nezasedene prostore za eno izmed fakultet. Ekspertna skupina je zato izbrala Ljubljano, v generalnem sekretariatu Združenih narodov pa je bilo sklenjeno, naj center v začetku deluje kot izvršna agencija. Sam sem, ne glede na to, kje sem delal, skrbel za center in iskal podporo za njegovo delovanje tudi med potovanji po svetu. Novonastale države v razvoju so bile počaščene, da so lahko sodelovale v takšni inštituciji. Na tej osnovi so potem nekatere med njimi prosili za privolitev, da center tudi formalno postane skupna inštitucija držav v razvoju. To pobudo so oddali strokovnjaki iz 32 držav, potem ko smo imeli leta 1974 prvo mednarodno srečanje na temo planiranja v mednarodnem podjetju. Trajala je dober teden dni, polovica v Ljubljani, polovica pa v Splitu. V zveznem izvršnem svetu so seveda predlog takoj sprejeli in nas pooblastili za priprave na mednarodno konferenco zainteresiranih držav za članstvo v mednarodnem centru. Na konferenci leta 1976 se je zbralo 29 predstavnikov držav, in jih 27 podpisalo statut. Ob 35. obletnici delovanja leta 2010 je predsednik republike dr. Danilo Türk izjavil, da je tudi sam sodeloval pri pripravi dokumentov, ki so bili tedaj sprejeti. Njihova ratifikacija je v vseh sodelujočih državah seveda trajala precej časa, v Jugoslaviji pa še posebej dolgo, saj so morale mednarodni sporazum najprej ratificirati republiške skupščine, potem pa še zvezna, kar je vzelo kar 4 leta. Ko je pogodbo ratificiralo že 16 držav, je bila sklicana skupščina držav članic. Ugotovili so, da so dozorili vsi pogoji za

²⁴⁹ Janez Milčinski (1913–1993), slovenski pravnik in zdravnik.

delovanje centra kot skupne institucije. Do tedaj je stroške nosil zvezni izvršni svet, jaz pa sem bil predsednik uprave. Naše dejavnosti so bile od vsega začetka raziskovanje, izobraževanje, svetovanje, zbiranje dokumentacije in založništvo, v času pridobivanja statusa mednarodne institucije, pa smo izvajali vrsto projektov in prirejali mednarodne in strokovne konference, vedno z udeleženci iz vsaj 20 držav. Ukvarjali smo se s projekti planiranja, strokovnega izobraževanja, razvoja in prenosa tehnologije, financiranja, razvoja človeškega faktorja s posebnim ozirom na ženske. Prav vprašanje žensk kot dejavnika razvoja je bilo med najbolj odmevnimi programi, tako da smo pripravili poseben referat na to temo tudi za mednarodno konferenco v Združenih narodih in za neuvrščene.

Nekateri mislijo, da je center nastal zato, da bi Jugoslavija prek njega izvrševala svoje samoupravljanje, kar pa ni točno, saj je projekt o samoupravljanju prišel na vrsto šele peto leto. Pa tudi takrat smo soočili različne oblike sodelovanja, torej samoupravljanje s soupravljanjem. Po treh letih izvajanja tega projekta pa je prišlo do svojevrstne krize, saj sodelujoči razen Jugoslavije niso imeli več kaj povedati, razen ponavljanja znanih zadev. Po petih letih smo zato projekt sklenili in ga kasneje nismo obnavljali.

Ko je center tudi formalno postal mednarodna inštitucija, je tako že imel delujoč program na vseh omenjenih področjih. Prvo skupino profesionalcev, kot smo jim rekli, smo izbrali preko razpisov, kjer so imeli prednost diplomirani pravniki, ekonomisti in politologi. Nekateri so potem vztrajali v centru dolga leta, ko pa je Jugoslavija razpadla, se je osiromašilo tudi njegovo delovanje. V samostojni Sloveniji žal niso vedeli kaj bi z njim. Preživel je predvsem z uvedbo podiplomskega študija, kjer je do leta 2010 absolviralo 420 magistrrov upravnih znanosti iz preko 40 držav.

Pirjevec: Ali je center ostal mednarodna ustanova ali pa je bil zgolj pod pokroviteljstvom Slovenije?

Vratuša: Ostal je internacionalen. Na klopeh poslancev je že bil predlog za lastninjenje, a jih je takratni pomočnik direktorja Edo Pirkmajer pravočasno posvaril, naj se ne igrajo, če ne želijo mednarodnega škandala. Se je pa zamenjalo ime centra, kjer ni več zapisano »za podjetja v družbeni lasti«, kot se je prevajalo v slovenščino, ampak »za promocijo podjetij«, kratica pa je ostala ista – ICPE. Ekonomska fakulteta je z zanimanjem sprejela izvajanje podiplomskega študija, v centru pa smo imeli svojega internega dekana. Pred desetimi leti je postajalo vse bolj jasno, da mora biti izhodišče programa dela sonaravni razvoj. Zato smo uvedli tudi izbirne predmete s tega področja. Sam sem predaval o celostnem upravljanju

z obalnim območjem. Ukvarjanje s to problematiko izhaja že iz našega programa z Obalnimi občinami iz leta 1990, ko smo organizirali tudi nekaj strokovnih konferenc na to temo. Podiplomski študij in program celostnega upravljanja z obalnim območjem v sodelovanju s Centrom za oceanske študije – International Ocean Institute, ki ga je vodila že omenjena Elisabeth Mann-Borgese. Tako se je lahko obdržal nad vodo.

Bajc: Kot kaže, je Slovenija po osamosvojitvi vaše delo podcenjevala?

Vratuša: Ne vem, kako bi se izrazil. Vprašanje je kočljivo, zato se ni treba prenačljiti. V tujini nisem nikoli rekel žal besede o čemerkoli, kar bi lahko škodovalo moji domovini - prej Jugoslaviji in zdaj, samostojni republiki Sloveniji. Ampak doma pa tudi nisem imel veliko priložnosti za izražanje svojih kritik. Že ob paroli »Evropa zdaj!« sem imel pomisleke. Kogarkoli sem srečal, je rekel: »Kje pa smo doslej bili? Kakšna je to parola 'Evropa zdaj!'?«. Ker sem sodeloval na konferencah oziroma na komisiji o oblikovanju pomorskega prava, sem s tem dobil širši pogled na probleme sveta, ne samo kopnega, ampak kopnega in morja. Ob razpravah o identiteti Slovenije, ko so vsi bežali od Balkana in govorili o Srednji Evropi, sem jaz vprašal: »Zakaj pa ni Slovenija tudi mediteranska?« Drago mi je bilo, ko sem ugotovil, da se danes sprejema mediteranska razsežnost naše države. Za Slovenijo je pravzaprav mediteranska razsežnost najobetavnejša.

Pirjevec: Kako ste se znašli na mestu namestnika jugoslovenskega zunanjega ministra?

Vratuša: Na to mesto so me poklicali iz New Yorka leta 1969, ko je bil predsednik zveznega izvršnega sveta Mitja Ribičič,²⁵⁰ minister za zunanje zadeve Mirko Tepavac. Prevzel sem interno organizacijo ministrstva, komunikacijo z ambasadami in podobne zadeve. Sicer sem bil povezan s svetom, ne pa z mednarodno politiko. Na kolegijih nismo razpravljali o vsebini zunanje politike in niti o delu ministrstva. To delo mi ni bilo všeč, zato sem po dveh letih odšel za člana zveznega izvršnega sveta, čeprav je položaj člana izvršnega sveta pomenil manj od položaja namestnika zunanjega ministra. V izvršnem svetu sem ponovno dobil široko polje delovanja in možnost, da se osredotočim na področja, ki so me posebej zanimala.

²⁵⁰ Mitja Ribičič (1919–2013), slovenski komunistični aktivist in politik.

Pirjevec: Katera so bila ta področja dela?

Vratuša: V tem času so stekle priprave na helsinško konferenco, ki je nastala kot rezultat politike neuvrščenosti. Veljali so principi: dialog, koeksistenca, konsenz, ki so bili tudi osnovna stališča gibanja neuvrščenih. Šlo je torej za zavračanje blokovske politike v smislu vzpostavljanja nekega novega bloka, saj smo bili odprti za sodelovanje z vsemi, ki so bili pripravljeni sprejeti te principe. Dejansko je šlo za ekstrakt Panchsheel-a in bandunških sklepov. Ko so se blokovski konflikti zaostрили, so Sovjetski predstavniki v OZN tudi odprto napadali delegacije neuvrščenih držav. Takrat sem skupaj z indijskim kolegom organiziral posebno konferenco neuvrščenih pri Lake Mohonk v zvezni državi New York. Konferenco so financirali ameriški kvekerji, s katerimi sem na sploh imel odlične odnose. Njihov odnos do življenja mi je zelo ugajal. Odprti so bili za vse. Če te kdo hoče poslušati, govoriš, sicer pa nehaš.

Pirjevec: Kakšen vtis ste si ustvarili o procesu liberalizacije v Sloveniji in Stanetu Kavčiču?

Vratuša: Kavčiča sem kot mladinskega organizatorja srečeval že med NOB, ko sem prihajal iz Italije. Moram reči, da name ni napravil najboljšega vtisa. Bil je inteligenčen in ambiciozen, a nekako vase zagledan, malo tudi brezobziren mlad fant. Ko sva hodila skupaj, se je do mene obnašal kot do nekega prišleka, ki njega kot mladinskega voditelja ne zanima. Videl je sicer, da poročam Lidiji Šentjunc, ki je bila tudi zanj avtoriteta. Do Vide Tomšič pa je imel drugačen odnos. Zdela se mu je premehka.

Pirjevec: Kako pa so v vaših očeh izpadli hrvaški liberalci?

Vratuša: Za Savko Dapčević Kučar²⁵¹ bi rekel, da je bila »odbojna baba«. Zamišljala si je, da ve vse in da nihče drug nima prav. Z njo sem imel stik že kot direktor Inštituta za družbene vede v času, ko je vodila hrvaško partijo. Takrat je bil glavni problem Bela knjiga o položaju hrvaškega jezika. Ravno ko sem prihajal do Savke, je pred vrati Hrvaškega zgodovinskega inštituta razkoračeno stal Franjo Tuđman²⁵² in mi navrgel: »Vi Kranjci ste srečni. Imate vsaj svoj jezik, mi pa še tega nimamo!« Prej se nisva poznala, on pa je začel kar s takšnim pozdravom. V zvezi z medsebojnim nasprotjem hrvaškega in srbskega jezika, ki je velo iz

²⁵¹ Savka Dabčević-Kučar (1923–2009), hrvaška ekonomistka in političarka; predsednica izvršnega sveta SRH (1967–1969) in predsednica CK Zveze komunistov Hrvaška (1969–1971).

²⁵² Franjo Tuđman (1922–1999), hrvaški general in politik; 1. predsednik Hrvaške (1990–1999).

knjige, sem vprašal ali se mar ne da zadev reševati na mirnejši način. Savka je odgovorila z besedami: »A, to so oni napisali, jaz se slažem«²⁵³, kar je pomenilo tudi konec najinega razgovora. Nisem se imel več kaj pogovarjati. Jasno se je pokazalo tisto, kar se je kasneje zgodilo ob t.i. maspoku. Z Latinko Perović²⁵⁴ sem se srečeval bolj poredko. Ona je bila bolj demokratično usmerjena, studiosna in morda tudi malo vzvišena, tako kot Marko Nikezić.²⁵⁵ Tudi on je bil eden izmed voditeljev, ki niso videli človeka; aristokrat svoje vrste. Ko sem bil predstavnik pri Združenih narodih, on pa zunanji minister, sem z njim imel precejšnjo korespondenco. Vsebinsko sva odlično sodelovala, človeški odnosi pa so bili precej hladni. Nekoč je prispel v New York šele pozno zvečer, moja žena Nevenka mu je pripravila večerjo, on pa je vse to zavrnil in odšel v hotel.

Pirjevec: Kako pa se je obnašal Mirko Tepavac?

Vratuša: Bil je zelo inteligenčen človek, ki pa se je rad opijal. Na enem izmed potovanj se je v stanju pijanosti zapletel v hud spopad s Titom, ko sta se sporekla tudi o politiki. Kasneje je posredoval Kardelj, vendar se očitno tudi z njim ni več ujel in kmalu za tem je prišlo do menjave na čelu zunanjega ministrstva. Takrat so tudi mene vabili za prevzem te funkcije, vendar sem jo zavrnil.

Pirjevec: Zakaj? Se vam ni zdelo, da bi lahko kaj koristnega naredili?

Vratuša: Toliko sem že poznal medsebojne odnose, da sem vedel, da na tem položaju ne bi mogel kaj dosti prispevati. Ko so me takrat vprašali za pojasnilo, sem povedal, da sem videl, kaj se je zgodilo z Nikezićem in s Tepavcem in ne bi bil rad še tretji. Po tistem me ni nihče več ničesar vprašal. Vendar to ni bilo prvič, da sem se izognil nekemu imenovanju na državno funkcijo. Po padcu Rankovića sem namreč dobil ponudbo za vodenje zveznega ministrstva notranjih zadev. Svojo zavrnitev sem moral pojasnjevati celo Titu. Ko sem mu povedal, da sem kot otrok ob klanju svinje pobegnil za hišo, da ne bi slišal njenega rjojenja, se je Tito nekako raznežil in obmolknil. Izgleda, da so nekateri videli v mojem delovanju z italijanskim odporniškim gibanjem v letih 1943 in 1944 predvsem obveščevalno plat ne pa politično posredovalno, kar je dejansko bila. Zaradi svoje lastne varnosti sem odbijal sodelovanje s slovenskimi obveščevalci na terenu, službi pa sem pomagal, če sem le mogel.

²⁵³ To so oni napisali, jaz pa se strinjam.

²⁵⁴ Latinka Perović (1933–), srbska zgodovinarica in političarka; sekretarka ZK Srbije (1968–1972).

²⁵⁵ Marko Nikezić, zvezni sekretar za zunanje zadeve (1965–1968), predsednik CK ZK Srbije (1968–1972).

Pirjevec: Srbski zgodovinarji so vas obtožili, da ste bili močno vpleteni v obveščevalne strukture in da ste celo ozvočili Kardeljev kabinet. Koliko ste imeli s tem zares opravka?

Vratuša: Jasno moram povedati, da ni šlo za prisluškovanje, ampak za namestitev snemalnih naprav na Kardeljevo osebno zahtevo. Pred tem sem navadno stenografiral na Kardeljevih sestankih s tujimi diplomati in tako izgubljal mnogo časa in Kardelj se je odločil, naj namestijo mikrofona v predal na njegovi pisalni mizi, za katerega je imel ključ le on sam. S temi snemalnimi napravami v pisarni so potem snemali vse sestanke s tujci. Ob razgovorih z domačimi funkcionarji pa sem zapisnike še vedno pisal jaz. Neresnico, da sem dal jaz namestiti naprave, je začel širiti Stevo,²⁵⁶ ki je sploh bil nekakšen »verzirani smutlivac«²⁵⁷.

To pa ni bil le eden Kardeljev tehnološki domislek. Sprva je dneve in noči pisal svoje govore in študije sam na roko, kmalu je začel diktirati v gramofon, v ozadju pa je gramofon igral Beethovnove skladbe.

Pirjevec: Bi lahko rekli, da je bil Krajačić jugoslovanski Rasputin?

Vratuša: Človek svoje vrste je bil. Ker je imel prost dostop do Tita, je smatral, da ga ima tudi do Kardelja in vseh ostalih. Pri Plitvicah je imel t.i. zeleno vilo, kjer so imeli tajne sestanke.

Pirjevec: Tudi s Titom?

Vratuša: To mi ni znano. Vedelo pa se je, da je bila ta "Stevova hiša" za tajne sestanke.

Pirjevec: Ali je tudi Kardelj imel stike z njim?

Vratuša: Ne toliko; navadno ga je Stevo obiskoval v kabinetu v zgradbi ZIS.

Pirjevec: Kakšen odnos pa je imel z Vladimirjem Bakarićem?

Vratuša: Odličen. Razlika med njima pa je bila, da je bil Bakarić tudi cinik in se je rad pošalil iz sebe in iz drugih. Ob njunem prvem potovanju po Skandinaviji je Kardelj na koncu rekel, da je bilo najtežje ves čas skrbeti, da se ne

²⁵⁶ Ivan Krajačić-Stevo (1906–1986), hrvaški general, obveščevalec in politik.

²⁵⁷ Izurjeni spletakar.

bi pri zdravljicah preveč ponavljal. Bakarić ga je pogledal in se po svoji navadi nasmehnil: »Nisam baš primjetio.«²⁵⁸

Pirjevec: Sta sovpadala tudi pri idejah o družbenem razvoju?

Vratuša: Da. V zvezi s samoupravljanjem je bil Bakarić poleg Borisa Kidriča po mojem mnenju Kardeljev najboljši sogovornik.

Pirjevec: Boljši od Milovana Đilasa v začetku petdesetih let?

Vratuša: Da. Pri Đilasu sem se spraševal ali je pri njem več hrabrosti ali več strahu. V času največjega informbirojevskega pritiska sem prišel, takrat še v uniformi majorja, v njegovo vilo na Dedinjah, da ga obvestim o pogovorih pri Koči Popoviću. Rajši kot civilno obleko je imel visoke škornje in uniformo. Vstopil sem in se zaustavil pri vhodu, on pa je vsaj še pet minut hodil gor in dol, šele potem se je obrnil k meni z besedami »Šta hočeš?«²⁵⁹ Ko sem kasneje izvedel za njegova nasilna dejanja v Črni gori v začetku vstaje, sem si mislil, da je takšen človek sposoben tega in onega. Ne rečem, da je tudi njegova nadaljnja dejanja zaznamoval strah, toda ko je enkrat odšel, je pač iskal, da se afirmira kot preganjanec.

Pirjevec: Obstajajo celo govorice, da ga je imela pod kontrolo CIA. Ste kdaj kaj slišali o tem?

Vratuša: Ne, o tem nisem slišal, so mi pa pripovedovali, da je njegova žena na ministrstvu za zunanje zadeve bila močno nepristopna in je dajala svojemu okolju vedeti, da je Đilasova žena. Podobno se je obnašala tudi Ankica Tuđman,²⁶⁰ ki je na nesrečo mnogih imela v rokah kadrovske politike Ministrstva za zunanje zadeve.

Pirjevec: Kakšno vlogo ste imeli pri snovanju ustave iz leta 1974?

Vratuša: Bil sem vsebinsko vključen, vendar kot nepravnik nisem imel posebnega vpliva. Na Oplencu sem sicer sodeloval s strokovnim timom nekaj dni,

²⁵⁸ Nisem opazil.

²⁵⁹ Kaj hočeš?

²⁶⁰ Ankica Tuđman (1926–), hrvaška družbenopolitična delavka; soproga Franje Tuđmana.

vsebine razprav pa se ne spominjam dobro. Glavna dirigente sta bila pravnik Miodrag Zečević²⁶¹ in Aleksandar Fira.²⁶²

Pirjevec: Na čemu je po vaše glavni poudarek v tej ustavi: človeku kot samoupravljalcu ali na republiki oz. narodu kot lastnem subjektu?

Vratuša: Na obojem. Samoupravljalci naj bi skupaj tvorili takšno državo, kakršna bi jim pač najbolj ustrezala. Torej državo, v kateri naj bodo ljudje srečni in federacijo, v kateri bodo srečne vse republike.

Pirjevec: V kolikšni meri se je Kardelj zavedal, da ustvarja utopijo in da od ljudi morda zahteva preveč?

Vratuša: Njegovo stališče je prišlo do izraza v njegovi zadnji študiji, ko je za samoupravljanje zapisal, da bo lahko obveljalo in se razvijalo ter zares osvobajalo ljudi le, če bo imelo lastno ekonomsko osnovo. Dokler je bolj rezultat političnih sklepov, torej posegov od zunaj, pa mora stalno imeti politično oporo, saj sicer omahne. Po mojem mnenju je bilo to njegovo osnovno spoznanje.

Pirjevec: Ali je bila po njegovem Jugoslavija kot celota zrela za samoupravljanje ali si ga je lažje zamišljal samo v Sloveniji?

Vratuša: Mislim, da predvsem v Sloveniji. Tudi jaz sem bil mnenja, da je bila največja možnost za uspeh delavskega samoupravljanja v Sloveniji, saj smo imeli najbolj razvito materialno bazo.

Pirjevec: Ali je imel po vaše Kardelj ob koncu svojega življenja občutek, da je nekaj ustvaril, ali pa je bil ob misli, da se celotna struktura lahko poruši, zagrenjen?

Vratuša: Zdi se mi, da v tej smeri ni veliko razmišljal, ampak je bil zadovoljen s svojim opravljenim delom. Verjetno je izpolnil svojo trditev, da je za človeka pomen življenje v tem, da ustvarja in nekaj prispeva. Sam sem leta 1971 v reviji *Foreign Affairs* objavil članek z naslovom *Jugoslavija 1971*, v katerem sem se trudil podati kolikor toliko realno oceno. Enkrat moram najti čas, da v miru ponovno preberem in ocenim, koliko je bilo moje tedanje gledanje na zadevo realno in v

²⁶¹ Miodrag Zečević (1930–2014), srbski pravnik in univerzitetni profesor.

²⁶² Aleksandar Fira (1929–2011), srbski pravnik in univerzitetni profesor.

katerih stvarih morda preveč optimistično. Na mojo tedanjo oceno je vplival tudi pozitiven odmev v svetu, predvsem na samoupravljanje in komunalni sistem.

Pirjevec: Kako ste se počutili na mestu podpredsednika zveznega izvršnega sveta?

Vratuša: Odlično! Imel sem popolno svobodo, hkrati pa so me kolegi upoštevali. Tudi predsednik Džemal Bijedić,²⁶³ ki se je velikokrat posvetoval z mano in me tudi podpiral.

Pirjevec: Na katerem področju ste bili tedaj še posebej aktivni?

Vratuša: Znotraj Jugoslavije sem se ukvarjal predvsem s problematiko manj razvitih območij in z manjšinami jugoslovanskih narodov, na mednarodnem področju pa z gibanjem neuvrščenih držav in z državami v razvoju. Rezultat te usmeritve je bilo tudi uspešno delovanje Mednarodnega centra za upravljanje podjetij v javni lasti, ki je užival polno podporo tako zveznega izvršnega sveta kot različnih družbenih dejavnikov v Sloveniji, od predsednika skupščine občine Ljubljana Marjana Rožiča,²⁶⁴ prek rektorja univerze Janeza Milčinskega do glavnega tajnika Akademije znanosti in umetnosti Janeza Batisa.²⁶⁵ Centru sta bila naklonjena tudi slovenska skupščina in izvršni svet. Mislim, da je center užival največjo podporo izmed vseh mojih življenjskih projektov. Ko sem bil maja 1978 povabljen v Slovenijo in izvoljen za predsednika Izvršnega sveta skupščine SRS, sem se razveselil, da bom končno pristal v Sloveniji.

Pirjevec: Ali ste bili s Titom v času pred njegovo smrtjo še vedno v stikih?

Vratuša: Da. Ob njegovem obisku na Brdu jeseni 1978 sem imel referat o situaciji v Sloveniji in o mednarodnih odnosih. Prisoten je bil celoten slovenski politični vrh. Ob Kardeljevem pogrebu leta 1979 se je med čakanjem sam oglasil v moji pisarni na izvršnem svetu.

Pirjevec: Kako ste bili udeleženi pri vodenju zunanje politike na republiški ravni v času vašega predsedovanja slovenskemu izvršnemu svetu?

²⁶³ Džemal Bijedić (1917–1977), bosansko-hercegovski politik; predsednik zveznega izvršnega sveta SFRJ (1971–1977)).

²⁶⁴ Marjan Rožič (1932–), slovenski politolog in politik.

²⁶⁵ Janez Batis (1919–2002), slovenski veterinar in akademik.

Vratuša: V mojem zadnjem nastopu v skupščini Socialistične republike Slovenije v začetku julija leta 1980 sem govoril o podružbljanju zunanje politike, kar je bilo takrat ena izmed prvenstvenih nalog. Izhajal sem iz izhodišča, da mora biti Slovenija odprta navzven, s čimer pa se niso vsi strinjali. Pomislek je bil, da smo za nastopanje v svetu premajhni, kar pa ni bilo točno. Ravno če si majhen, moraš biti glasen, če imaš seveda kaj pametnega povedati.

Nismo sodelovali le s sosednjimi deželami v okviru Alpe-Adria, ampak tudi z bolj oddaljenimi kot npr. provinco Sečuan na Kitajskem. Na tamkajšnjem obisku sem videl, kako so bili Kitajci zainteresirani in so znali nas majhne nositi na dlaneh. Predlagali so sporazum o sodelovanju, vendar do tega ni prišlo. Glavno mesto te province Chengdu in Ljubljana sta se pobratila. Poleg tega pa smo sklenili tudi ustni dogovor, po katerem je koprski Tomos tedaj prodal na Kitajsko več deset tisoč mopedov, ki so bili takrat poleg italijanskih mini motornih koles pravi pojem v svetu. Tretja moja mednarodna navezava je bila z Belorusijo, s katero pa se potem niso razvijali odnosi naprej, saj sta obe strani pokazali malo interesa.

V tem času so tekli tudi pogovori s tedanjim ameriškim veleposlanikom Lawrence Eagleburgerjem²⁶⁶ o izgradnji jedrske elektrarne Krško. Zavzemal sem se, da mora ameriški graditelj zagotoviti delo tudi jugoslovanskim podjetjem, Eagleburger pa mi je dal naslednji poduk: »Pri tem vam ne morem nič pomagati. Moja naloga je, da podpiram ameriško firmo, vi pa podpirajte jugoslovanske.« Takrat sem se spomnil, da jugoslovanske ambasade, v začetku sploh niso imele niti trgovinskega atašeja. Nekateri so menili, da mednarodna trgovina nekako ne gre skupaj z diplomacijo. Zavzel sem se, da morajo diplomatska predstavništva spodbujati tudi ekonomsko sodelovanje, ne pa opravljati zgolj diplomatske in konzularne posle. Dosegel sem, da so na ambasadah in generalnih konzulatih končno začeli delovati tudi trgovinski atašeji. Diplomatski status pa so dobili šele kasneje.

Pirjevec: Kako ocenjujete Tita in njegovo Jugoslavijo?

Vratuša: Bil je ponosen na svoje delavsko-kmečko poreklo in na svoj zagorski kraj, vendar je z zadovoljstvom užival tudi prednosti, ki mu jih je omogočala oblast in sodobna evropska civilizacija. Oboroženo vstajo jugoslovanskih narodov in narodnosti je vodil z domiselno državotvornostjo od prvih partizanskih oddelkov do Drugega zasedanja AVNOJ-a in tudi pri Federativni ljudski državi, ki je usmerjala samostojno izvirno pot osvobajanja in revolucionarnih družbenih

²⁶⁶ Lawrence Sidney Eagleburger (1930–2011), ameriški diplomat; državni sekretar ZDA 1992–1993.

sprememb na osnovi principa enotnosti Komunistične stranke Jugoslavije ter Socialistične zveze delovnega ljudstva in socialističnega samoupravljanja. Po izključitvi KPJ iz Komunistične internacionale in ob neizbežnem spopadu s Stalinom, predsednikom VKPb in Zveze sovjetskih socialističnih republik, je zagotovil mednarodno varnost SFRJ zlasti v okviru Gibanja neuvrščenih držav in s članstvom v organizaciji OZN. Negoval je geslo bratstva in enotnosti, ker se je zavedal ranljivosti večnacionalne zvezne države zaradi sredobežnega delovanja nacionalizmov. Zaradi svoje samostojne neuvrščene politike je uživala Socialistična federativna republika Jugoslavija visok ugled kot pomemben dejavnik miru in varnosti v svetu.

Pirjevec: Kaj bi na koncu dejali o vaši izredni življenjski izkušnji?

Vratuša: Zvestoba svojemu socialnemu poreklu in ljubezen do maternega jezika ob življenju na slovenskem narodnostnem obrobju, dozorevanje v družbenih razmerah med dvema svetovnjima vojnama in zgodnja lastna odgovornost za izbor življenjske poti so ob študiju humanističnih znanosti (slavistike) utrjevali mojo samostojno pot v življenje. Zaupal sem v program Osvobodilne fronte slovenskega naroda za Združeno Slovenijo. V trojnem poslanstvu prof. Urbana v sodelovanju z italijanskim antifašističnim odporništvom so se preizkušale moje lastne borbene sposobnosti tudi na mednarodnem področju. Na tej osnovi so se po osvoboditvi domovine ob dodatnem delu razvijale moje večplastne dejavnosti v okviru samoupravne socialistične graditve v domovini in v Gibanju neuvrščenosti, v okviru OZN ter sploh v znanstvenem, kulturnem in družbenem sodelovanju doma in v tujini. Vse to je še danes vir mojega osebnega zadovoljstva. Prepričan sem, da ni težave, iz katere ne bi bil možen miroljuben življenjski izhod.

Bogdan Osolnik (13. maj 1920)

Pirjevec: Pričnimo z vašo družino in odraščanjem.

Osolnik: Rojen sem bil leta 1920 v Borovnici, kamor sta se moja oče in mama začasno zatekla po koncu prve svetovne vojne, ko so Italijani začeli zasedati Primorsko. Moja mama je bila Minka Grahorjeva, iz družine, ki je imela gostilno in trgovino v Spodnjih Bitnjah pri Ilirski Bistrici. Z mojim očetom sta se spoznala, ko je tam v bližini služboval kot orožnik. Poročila sta se v Ljubljani tik pred koncem prve svetovne vojne, kmalu za tem pa sta se morala preseliti najprej v Logatec, nato pa v Borovnico. Tam sta se začasno nastanila na orožniški postaji. Ko so v Borovnico prišli Italijani, se je oče umaknil v Ljubljano, mama pa je ostala sama v hiši, v kateri so pritličje zasedli Italijani. Rodila me je bolna in brez zdravniške pomoči. Šele čez nekaj dni ji je prišla na pomoč očetova sestra Marica. Kmalu so se Italijani morali umakniti na mejo pri Rakeku, oče pa je dobil zaposlitev in zasilno stanovanje v Ljubljani. Tja se je z menoj preselila tudi mama.

Pirjevec: Od kod je bil vaš oče?

Osolnik: Moj oče je bil iz kmečke družine na Kamen vrhu pri Ždinji vasi, v bližini Novega mesta. Rodil pa se je na Javorniku pri Jesenicah, kamor je prišel

iz Dolenjske na delo njegov oče. Tam se je oženil, pa tudi umrl, še pred rojstvom svojega sina.

Pirjevec: Sta bili obe družini kmečkega izvora?

Osolnik: Seveda. Tudi ded moje mame, Anton Grahor, je bil kmečki sin iz vasi Smrje pod Premom. Med vojaško službo je postal legionar v armadi maršala Radeckega in je bil udeleženec njegovih zmagovitih bojev v Severni Italiji. Ko se je vrnil iz vojske je imel klobučarsko delavnico ob Reki, zato se je hiše prejelo ime »Klepčarjevi« (Klobučarjevi). Klobučarsko delavnico pa mu jo je odnesla povodenj, zato je to obrt opustil. S sinom sta odprla trgovino in gostilno v Spodnji Bitnji. V družini se je poleg moje mame, rodilo več otrok, med njimi Ivo Grahor, pisatelj, sošolec in prijatelj pesnika Srečka Kosovela. Mamina sestra Ivanka se je poročila v družino Renko v bližnji Ribnici. Tudi v tej družini je bilo več otrok. Med njimi: Stanko Renko, nekdanji urednik »Primorskega dnevnika« v Trstu in Srečko Renko, dolgoletni profesor slovenskega jezika na univerzi v Rimu.

Pirjevec: Kaj je bil vaš oče po poklicu?

Osolnik: Bil je državni uradnik, zaposlen na sodišču. Temu so takrat rekli sodni oficial. Bil je sicer samouk. V Vipavi, kamor se je njegova mama drugič poročila in imela v novem zakonu še štiri otroke, ni imel po osnovni šoli nobene možnosti za nadaljnje šolanje. Zavedal se je, da mora čim prej oditi iz hiše. Ko je bil poklican k vojakom in prišel na Dunaj, je to sprejel kot priložnost, da se osamosvoji. Prvi korak na tej poti je bil vstop v orožniški poklic. Ob njem je izkoristil vsako možnost za izpopolnitev svoje izobrazbe in se je – med drugim – naučil tudi stenografije. Kot orožnik je bil v prvi svetovni vojni poslan na fronto, po hudi bolezni pa so ga poslali na orožniško postajo v Reški dolini. Ko je po koncu vojne prišel iz Primorske v Ljubljano, so mu nove slovenske oblasti omogočile, da je opravil potrebne izpite za službo državnega uradnika. Potem so ga poslali v Kočevje za uradnika na sodišču. Tam je služboval sedem let. Tako sem tudi jaz preživel sedem let svojega otroštva v Kočevju, potem pa smo se preselili v Novo mesto, kjer se je pravzaprav začela moja mladost.

Pirjevec: Kako ste bili povezani s svojimi primorskimi sorodniki?

Osolnik: V Kočevju je bil pri nas dve leti bratranec Joško Renko. Ker v Italiji ni bilo nobene slovenske srednje šole, je prišel na kočevsko gimnazijo. Pri

nas pa so se zlasti v Novem mestu oglašali tudi drugi bratranci, ki so pribežali iz Italije in so študirali v Ljubljani, ali v Zagrebu in Beogradu. Tako smo bili dobro obveščeni, kaj se dogaja Slovincem pod italijanskim fašizmom. Dvakrat sem bil tam na obisku in sem zelo prizadeto poslušal pripovedi o nasilju nad slovenskimi otroki v italijanski šoli. Zgodnje srečanje s fašizmom je name delovalo tudi potem, ko sem v Novem mestu hodil v gimnazijo in nisem mogel verjeti, da pravzaprav vprašanje Slovencev pod tujim jarmom nikogar ne boli, da v šoli o tem skoraj ne govorimo. Zavzel sem se, da smo na gimnaziji v okviru kulturnega društva Prosveta organizirali predavanje na to temo. Sam sem pripravil poročilo o trpljenju primorskih Slovencev pod fašizmom, pa tudi o položaju koroških Slovencev v Avstriji. Tako me je protifašistična usmeritev spremljala že od rane mladosti.

Pirjevec: Kako ste se znašli v usodnem trenutku v začetku druge svetovne vojne? Ste bili že v partiji?

Osolnik: V partiji nisem bil, bil pa sem njen simpatizer. Tik preden sem šel k vojakom, sem bil v novomeški sokolski knjižnici sprejet v SKOJ²⁶⁷. Potem pa se je moja zveza z organizacijo pretrgala. Ko sem končal gimnazijo v Novem mestu in se vpisal na pravno fakulteto v Ljubljani, sem se včlanil v Slovenski klub, ki je posvečal veliko pozornost ravno vprašanju osvoboditve in združitve vseh Slovencev. Spočetka smo prihajali v nasprotje s takratno uradno politiko Partije, ki je na vprašanje o osvoboditvi primorskih in koroških Slovencev odgovarjala, da je treba to obravnavati v odvisnosti od tega, kako se bo razvijalo dogajanje v teh državah, kjer zdaj živijo. Kjer bo zmagala revolucija, tam bo najboljše, da tam kar ostanejo. Jaz pa si nisem mogel predstavljati zmage revolucije v teh državah, ker je bil ta čas na pohodu fašizem. Komunistična partija je v duhu svojega narodnega programa kmalu spremenila to stališče. Sprejeto je bilo nedvoumno stališče, da se bomo borili za osvoboditev in združitev vseh Slovencev. V Slovenskem klubu in na univerzi je to stališče podpirala večina študentov, vendar je bila ideološka delitev že zelo globoka. Kot pripadnik Slovenskega kluba sem sodeloval v manifestaciji proti fašizmu pred poslopjem Univerze spomladi leta 1940. Takrat so nas napadli profašistični elementi in še danes imam pred očmi predstavo, kako je skupina zagovornikov fašizma pridvela nad nas s klici: »Rim-Berlin, Rim-Berlin!«

²⁶⁷ Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije), mladinska politična organizacija Komunistične partije Jugoslavije.

Pirjevec: Ali so to bili Stražarji²⁶⁸?

Osolnik: Verjetno Stražarji, pa tudi drugi iz klerikalnega profašističnega tabora. Nekateri od naših so jim ugovarjali s klicem: »Moskva-Beograd, Moskva-Beograd!« Medtem pa smo na opozorilo Borisa Kidriča²⁶⁹ začeli klicati osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda. Šele ko se je iz naših vrst oglasil klic: »Živela svobodna Slovenija!«, je navalila policijska skupina na konjih, ampak ne na tiste, ki so nas prišli napadati, temveč na nas.

Pirjevec: Ali so vas potem tudi sodno preganjali?

Osolnik: Sodno ne. Sem pa izgubil službo. Do takrat sem bil ob študiju vzgojitelj v srednješolskem internatu Akademskega kolegija. Ko sem prišel v dom, me je že čakalo obvestilo naj se oglasim pri ravnatelju. Ta mi je rekel: »Vi ne morete več vzgajati mojih gojencev.« Takoj sem pobral svoje stvari in se vrnil v Novo mesto.

Pirjevec: Avgusta 1940 je prišlo do pakta Ribbentrop-Molotov.²⁷⁰ Kako ste se vi opredeljevali do tega dogodka, je bila o tem kakšna diskusija?

Osolnik: Vprašanje je bilo močno prisotno v Ljubljani, kjer je med levičarsko elito potekala žolčna razprava, o kateri mi je pripovedoval stric Ivo Grahor. On je bil prepričan, da je pakt taktična poteza ZSSR, da pridobi na času in svoji varnosti. Za Novo mesto pa sem slišal, da so se v partijski organizaciji na drugi strani mesta, v Kandiji, začeli opredeljevati za nacizem oziroma za sodelovanje z Nemci. Moj stric je večkrat govoril o Sovjetski zvezi. Sam je bil tam leta 1924. Ko je kot slavist dobil štipendijo na Poljskem, je hotel izkoristiti priložnost, da vidi tudi kaj se dogaja v sosednji Rusiji. Povsem privatno je prišel tja, brez kakršnihkoli priporočil. Tam so ga zaprli in ga je potem rešil Vladimir Martelanc²⁷¹, ki so ga Rusi poznali. Vendar pa je po povratku prinesel pozitivne vtise; zlasti o tamkajšnjem kulturnem dogajanju. Dobro se spominjam razgovora z njim o Sovjetski zvezi, ko je dejal: »To, kar se zdaj v Rusiji dogaja je verjetno nujno in

²⁶⁸ Katoliški akademski klub študentov ljubljanske univerze pod idejnim vodstvom Lamberta Ehrlicha, delujoč od leta 1937 dalje.

²⁶⁹ Boris Kidrič (1912–1953), slovenski komunistični aktivist in politik; predsednik prve vlade LRS 1945–1946.

²⁷⁰ Pakt Ribbentrop-Molotov o nenapadanju med nacistično Nemčijo pod vodstvom Hitlerja in komunistično Sovjetsko zvezo pod vodstvom Štalina, ki so ga podpisali 24. avgusta 1939 v Moskvi.

²⁷¹ Vladimir Martelanc (1905–1944), slovenski komunistični aktivist, politik in publicist.

dobro za njo, ni pa za nas. Vendar ne bom čez njo rekel nobene besede. Morda bo prišel čas, ko bo ona s svojo silo, naša edina zaščita».

Za strica Iva Grahorja mislim, da ni bil član partije, bil pa je marksist in med drugim mi je nekoč povedal, da gre na univerzo predavat krščanskim socialistom o marksizmu. Napisal je tudi precej obširen esej, objavljen v *Modri ptici*²⁷², o Janezu Evangelistu Kreku in njegovem odnosu do socializma. To je že bilo na liniji sodelovanja med katoličani in marksisti. Sam se nisem mogel vključevati v takšne razprave, ker me je predvsem zaposlovala misel, da moram čim prej končati študije, da bom razbremenil starše, ki so morali plačevati visoke obresti za dolg pri gradnji skromnega lastnega doma. Ko sem položil prva dva izpita na pravo, je bilo vmes do tretjega izpita kar leto dni časa. Nameraval sem ga izkoristiti za opravljanje vojaščin. Zato sem se prijavil na odslužitev obveznega vojaškega roka. Prišel sem v šolo za rezervne oficirje v Beogradu, ki se je preselila v Kosovsko Mitrovico le nekaj dni pred izbruhom vojne.

Pirjevec: Kako vas je dosegla ta novica?

Osolnik: Nekaj je bilo slutiti že dan pred nemškim napadom, 5. aprila. Tisto popoldne sem imel prosto za sprehod po Mitrovici. Naletel sem na skupino Albancev, ki je vzneseno plesala njihove borbene plese. To mi je bilo zanimivo in zadržal sem se kar precej časa pri opazovanju tega dogodka. Ko sem se vrnil v kasarno, sem dežurnemu oficirju omenil, da sem prisostvoval zanimivi albanski folklorni prireditvi. On pa je to čisto drugače razumel. Osorno je pripomnil: »Kakav folklor! To se oni spremaju, da nas kolju!«²⁷³ Zvečer so od nekod prihajali visoki častniki in se zbirali v zaupne pogovore. Ko smo se zgodaj zjutraj zbudili in odprli radio, je nekdo vzkliknil: vojna! Čez nekaj trenutkov je bila emisija nenadoma prekinjena. Nekdo je zatulil: »Moja žena je 'speaker' na radiu!« Dopoldne so že začeli prihajati častniki iz t.i. južne fronte, na makedonsko-bolgarski meji. Naše poveljstvo nas je poklicalo v zbor. Komandant šole je povedal, da se je začela vojna in da se bomo takoj premaknili na drugo bojno lokacijo. Nekateri udeleženci so menili, da se bomo napotili proti morju, ker bi nas lahko vkrcali na angleške ladje.

Pirjevec: Ali so že takoj načrtovali umik?

²⁷² Ugledni literarni mesečnik (1929–1941) brez poudarjene ideološke usmeritve.

²⁷³ Kakšna folklor?! Pripravljajo se, da nas pobijejo.

Osolnik: Takoj. Vendar nismo vedeli kam. Nastala je popolna zmeda. Vkricali so nas na tovarne avtomobile in odpeljali smo se v neznano smer. Začel je naletavati sneg. Naša kolona se je ustavila pred neprelozimi klanci, potem pa smo se vrnili v Kosovsko Mitrovico. Naslednjega dne smo krenili na pot v drugi smeri preko Raške, Kraljeva in Užic do Sarajeva. Tam smo se ustavili v veliki vojaški kasarni in doživeli hud letalski napad. Mimo se je pripeljala ekipa gardistov s kraljem in – kot se je govorilo – z denarjem in zlatom. Mi pa smo se peljali naprej do Gackega polja, na meji med Bosno in Črno goro. Tam smo dočakali kapitulacijo jugoslovanske vojske.²⁷⁴ Pred celim zborom je komandant naše šole, s solzami v očeh, oznanil, da je bila naša vojska prisiljena kapitulirati in da se moramo vrniti v Sarajevo ter pokazati, da smo kljub porazu redna vojska z visoko moralo. V skupini Slovencev pa smo se zmenili, da bomo krenili po svoje. Ponoči smo se skrili v neki hiši, pravzaprav dezertirali in opazovali, kako je vse skupaj odhajalo. Opazovali smo še jugoslovanska letala, ki so iz Nikšića odpeljala kralja in njegovo spremstvo v emigracijo. Nato se je začela križeva pot proti domu. Med prebivalstvom je zavladala strahovita zmeda. Ker je bilo orožja povsod dovolj, so se ljudje oborožili in začeli med seboj obračunavati. Mi smo peš krenili v smeri proti morju in vmes poizvedovali kaj se dogaja. Zvečer smo vsi trudni prišli v bližino Mostarja. Vprašali smo nekoga, kje naj prenočimo. Rekel je: »Tukaj, v Nevesinju, kjer so pravoslavni, kajti bliže Mostarja so ustaši in se vam ne bo godilo nič dobrega.« Res smo tam prenočili pri prijaznih ljudeh. Potem smo se razdelili. Ena skupina je krenila v Mostar, da bi tam prišla na vlak, štirje pa smo se podali na pot po cesti proti morju. Tam so nas kar naenkrat zaskočili ustaši, nas razorožili, naložili na kamion in peljali proti Imotskem. To so bili tisti prvi ustaši, ki so prispeli na čelu italijanskih enot in takoj začeli obračunavati s Srbi. Takrat sem doživel nekaj najstrašnejših trenutkov. Ustaši so se napili in se hvalili, kaj so počeli s Srbi, kako so jih klali in kako je bilo že prej, ko so hodili kot atentatorji iz madžarske postojanke. Eden se je celo hvalil, da je sorodnik atentatorja na kralja Aleksandra. Grozili so nam: »Kot slišimo, ste se vi Slovenci edini borili za Jugovino. Če je res, da so v Črni gori ubili ustaše, bomo mi tukaj pobili vas«. Kot ujetniki v bivši šoli, spremenjeni v vojašnico, nismo vedeli, kaj nas čaka. Toda ustaši so bili polni žganja in potem, ko so nekaj časa še prepevali, je vse potihnilo. Takrat smo mi zvezali odeje in jih previdno spustili skozi okno. Karel Košak, ki je bil inženir, je skočil na ustaški tovarnjak, in ga zagnal. Skočili smo na ustaško vozilo in se odpeljali proti morju. Če bi nas ustaši dobili, bi nas gotovo ubili, če ne še kaj hujšega. Potem nam je zmanjkalo bencina, a so prišli

.....
²⁷⁴ 12. aprila 1941.

neki kmetje, ki so nesli pridelke k morju na trg. Rekli smo jim naj nam pomagajo poriniti avto do vrha, potem pa se bomo skupaj spuščali v dolino. To se je res obneslo. Ko smo prišli že zelo daleč, smo naleteli na italijansko patruljo. Trije oboroženi Italijani so bili tam. Pristopili smo k njim in jim povedali, da smo na poti domov. Rekli so, naj gremo z njimi in obljubili, da bomo dobili njihovo potno dovoljenje. Tako smo postali italijanski vojni ujetniki, vendar je bilo to veliko boljše, kakor da bi nas v svojo roke spet dobili ustaši. Nekaj dni so nas potem zadržali v Splitu, in obljubljali da bomo dobili potno dovoljenje jutri, pa se je ta jutri kar naprej ponavljal. Potem so nas odpeljali na Reko in spet zadrževali v kasarni nekaj dni. Končno so nas vkrcali na vlak in v živinskih vagonih smo se odpeljali, ne da bi vedeli kam. Ko smo potovali že kar nekaj časa, sem pogledal skozi špranjo in od daleč videl premski grad ter ugotovil, da nas peljejo v Italijo. V Kilovčah se je vlak ustavil. Hitro sem napisal na listek: »Prosim, izročite Jožetu Grahorju, Bitnje. Peljejo nas v Italijo. Bogdan.« Zgodil se je pravi čudež, da je tisti listek res prišel do mojega strica in da je on lahko prenesel sporočilo mojim staršem, ki do takrat sploh niso vedeli kaj je z menoj, ali sem sploh še živ. Pripeljali so nas do Palmanove, potem pa smo šli peš do taborišča v Viscu. Bili smo »prigionieri di guerra«²⁷⁵. Razmere so bile obupne, ker je bilo deževno in smo ležali na tistem malo slame, toda ob nedeljah so nas prihajali domačini gledat skozi mreže in nam včasih vrgli cigarete ali celo kakšen kos kruha. Nekdo izmed oficirjev v vodstvu taborišča je bil mobilizirani zdravnik, ki se ni nič kaj prijetno počutil in je s sočutjem komuniciral z nami. Tako je nekoč prišlo do pogovora in je rekel: »Saj je zdaj Slovenija priključena Italiji.« Na to smo mi odvrnili: »Zakaj smo pa potem mi zaprti? Saj smo potem že del italijanskega imperija.« Povedal je, da bomo izpuščeni, če lahko to dokažemo. Ko so prihajali delavci civilisti, ki so širili taborišče, sem enega izmed njih prosil, da odda moje sporočilo za starše: »Pošljite mi takoj potrdilo«. Bil je toliko pošten, da je to odnesel in plačal, čez kakšnih 10 dni pa je prišlo sporočilo z dokumenti, da sem iz Novega mesta in sem tam prijavljen. Spustili so me v vojaški uniformi ter me odpeljali na železniško postajo v Cervignanu. Domov v Novo mesto sem prišel okrog 10. julija. Takoj so mi povedali, da že deluje Osvobodilna fronta in zgodilo se je, da je moj gojenec ponoči na skrivaj pripeljal dva civilista, ki sta bila iz Zagreba namenjena v Ljubljano. Mama je poskrbela, da so se umili in preoblekli, jaz pa sem jim pomagal naprej. Šele potem se je izkazalo, da sta to bila Dušan Kveder²⁷⁶ in Stane Rozman, ki sta bežala iz ujetništva v Zagrebu. Nemci so ju prestregli blizu Kostanjevice, ju zaprli v hlev, ponoči pa sta prebila streho in pobegnili ter prišla

²⁷⁵ Vojni ujetniki.

²⁷⁶ Dušan Kveder - Tomaž (1915–1966), slovenski komunistični aktivist, general JLA, politik in diplomat.

v Novo mesto in od tod naprej. Tako sem kar neposredno padel v to dogajanje. Sicer pa nista povedala, kdo sta in kaj delata.

Pirjevec: Ste potem odšli v partizane?

Osolnik: Ne. Bil sem sestradan in izčrpan, zato sem šel k sorodnikom na Primorsko, da se v kmečkem okolju okrepim. Tukaj sem se začel povsem spontano pogovarjati z domačini o partizanski borbi v Jugoslaviji. Moja sestrična Ladka je hodila z menoj na obiske k zncnem in prijateljem in povsod so se zanimali za delovanje OF v Sloveniji. Jaz pa sem tudi izpraševal, ali so pripravljeni sodelovati in podpreti partizanski boj. Vsi so odgovarjali pritrdilno. Tako smo z neko razpravljali o tem, kako je treba pripraviti zaloge hrane za zimo, če bodo prišli partizani na Primorsko.

Bajc: Ste to počeli na lastno iniciativo?

Osolnik: Seveda. V Ribnici pa sem srečal tudi aktivnega somišljenika, ki sem ga spoznal še v Ljubljani v levičarskih krogih. To je bil učitelj Franci Klemenc, begunec iz Štajerske, ki je zdaj bival pri sorodnikih v bližnji Ribnici. Pri hiši so imeli radio in on je zlasti zvečer in ponoči spremljal emisije o svetovnem dogajanju in o Jugoslaviji. Pogosto me je obiskal in seznanjal z novicami, ki sva jih nato skupaj komentirala. Spominjam se, da sva se navduševala ob poročilih, da bo tudi Velika Britanija podprla Sovjetsko zvezo v boju proti Hitlerju in da nastaja veliko svetovno protifašistično zavezništvo. Franci je bil pripravljen razširjati radijske novice, če bi imel aparat za razmnoževanje. Ko sem se jeseni vračal domov, mi je izročil pismo za svojega oddaljenega sorodnika, Borisa Ziherla v Ljubljani, s prošnjo, da mu OF pošlje takšen aparat, ki bo omogočil razširjanje osvobodilnega gibanja v tej okolici. Pismo sem res odnesel v Ljubljano k Ziherlovi mami, ki me je – iz razumljivih razlogov – sprejela z nezaupanjem, vendar pisma ni odklonila.

Pirjevec: Ste bili vi, podobno kot marsikdo, prepričani, da bo vojne kmalu konec?

Osolnik: Nikakor ne. Obet bližnjega konca vojne je bil sicer nekakšno obvezno stališče nekaterih političnih vodstev. Ob poljanski vstaji na Gorenjskem, v začetku decembra 1941, so ljudem zatrjevali, da so se Nemci ustavili pred Moskvo in da bodo kmalu premagani, tako da bodo Rusi že čez dva meseca tukaj. To

varljivo prepričanje je privabilo v partizane veliko število prostovoljcev, ki so sredi zime zapustili svoje domove, a so se iz partizanov tudi vračali, ker niso mogli zdržati strašnih naporov boja, ki se je končal z Dražgoško bitko.²⁷⁷ Tudi na Dolenjskem so bile iluzije, da bo vojne kmalu konec. Leta 1942 smo že imeli prostrano svobodno ozemlje in na njem je vladala skoraj prava svoboda. Vendar je strašna italijanska ofenziva pokazala, da bo naša borba še dolga in težka.

Pirjevec: Stopimo malo nazaj v trenutek, ko ste odšli v partizane. Kako se je to zgodilo?

Osolnik: Ko sem se vrnil od sorodnikov na Primorskem, je bil začetek šolskega leta. Prišel sem v Ljubljano pogledat kaj se dogaja na univerzi in kakšne so možnosti za nadaljevanje in zaključek mojega študija. Dobil sem že sobo v Akademskem kolegiju. Toda prav takrat so Italijani izdali uredbo, da je za študij na univerzi obvezno članstvo v fašistični študentski organizaciji. Takoj sem zapustil univerzo in se vrnil domov v Novo mesto. Zdaj sem se lahko posvetil samo delu za OF. Na sestanku članov OF v naši »koloniji«, ki ga je vodil član okrožnega odbora OF Lado Ambrožič – Novljan²⁷⁸, so me izvolili za komandirja oddelka Narodne Zaščite, civilne organizacije oboroženega narodno osvobodilnega boja. Naša naloga je bila: zbiranje orožja in municije, sanitetnega materiala, raznovrstne vojne opreme in priprava prostovoljcev za vstop v partizanske vrste. Načelnik te organizacije je bil Novljan in od njega sem dobival navodila za svoje delo. Člani te organizacije smo polagali partizansko prisego, kakor borci v vojaških enotah. Kmalu sem moral prevzeti dolžnosti komandirja čete, nato pa poveljnika celotnega novomeškega bataljona Narodne zaščite.

Pirjevec: Se strinjate, daje bila slovenska intelektualna mladina prva pripravljena na upor?

Osolnik: Seveda, zlasti študentje na univerzi, ki so bili tudi med prvimi borci partizanskih enot. Tudi jaz sem želel zapustiti delo v ilegali in vstopiti v vojsko. Kot ilegalec sem doživel veliko situacij, ko je bil pravi čudež, da me niso odkrili. Spomladi leta 1942 je nastalo na Dolenjskem obsežno osvobojevano ozemlje in pokazala se je potreba po aktivistih OF za delo na terenu. Vstopil sem

²⁷⁷ Dražgoška bitka je potekala med 9. in 11. januarjem 1942 v vasi Dražgoše, kjer so se partizani prvič odkrito bojevali proti okupatorju. Nemške, represalije so močno prizadele domačine, ko je bilo 41 ustreljenih in 81 interniranih, vas pa izropana in požgana. Več o bitki gl. Premk, M. (2012): Poljanska vstaja in boj proti okupatorju v Sloveniji leta 1941. Ljubljana, Modrijan.

²⁷⁸ Lado Ambrožič – Novljan (1908–2004), slovenski partizanski general in zgodovinar.

v Vzhodno-dolenjski odred, nato pa sem sprejel nalogo političnega delavca v okrožnem odboru OF. Poleg političnega dela je bilo treba tudi reševati številne življenjske probleme prebivalstva. Pravzaprav je začela delovati nova ljudska oblast.

Pirjevec: Kako gledate na pojav protipartizanskega boja?

Osolnik: Zgodovinsko dejstvo je, da smo bili Slovenci med drugo svetovno vojno razdeljeni. Imeli smo na eni strani protifašistični, narodno osvobodilni boj, v okviru katerega se je pod vodstvom komunistov odvijal tudi proces socialistične revolucije. Na drugi strani pa se je pod vodstvom slovenskega klerikalizma in katoliške cerkve, porajal odpor proti osvobodilnemu gibanju, ki je vodil v oboroženo sodelovanje z okupatorjem. Na teh različnih idejnih osnovah se je slovenski narod razdelil, kar je že med vojno imelo tragične posledice. Nasprotnike narodno osvobodilnega boja sedaj označujejo kot protipartizanske borce. Ta oznaka pa je sama po sebi pomanjkljiva, ker prikriva element sodelovanja z okupatorjem. Njihov pojav se tolmači različno. Pogosto slišimo, da so belogardistične enote nastale iz vaških straž, v katere so se povezovali kmetje zaradi obrambe svojih življenj in imetja pred nasiljem partizanov. To trditev povzemajo tudi nekateri zgodovinarji, vendar ni točna. Slovenska kolaboracija je predvsem ideološki produkt. Prvo obsodbo upora okupatorjem je že jeseni leta 1941 izrekel škof Rožman, ki je v svoji pridigi označil nasprotnike italijanskih oblasti za brezbožne tolovaje. Dokumenti o vsebini razgovorov predstavnikov cerkve z italijanskim visokim komisarjem odkrivajo njihove pobude za uničevanje partizanstva. Ohranjen je celo lastnoročni zapis škofa Rožmana o razgovoru z italijanskim generalom Rugierom, ki je škofu dejal: »Vaši fantje nam res veliko pomagajo. Toda to bo zapustilo globoke rane v vašem narodu, ki jih še petdeset let po koncu vojne ne boste mogli zaceliti«. Okupatorji so sicer imeli interes, da izkoristijo idejna nasprotja med Slovenci. Italijani so že sredi meseca julija, leta 1942 ustanovili Prostovoljno protikomunistično milico, MVAC, Nemci pa so po italijanski kapitulaciji ustanovili slovensko domobranstvo v sestavi policijskih enot SS.

Pirjevec: Kdo je organiziral prve belogardistične enote?

Osolnik: To je bila pravzaprav vojska Slovenske ljudske stranke. Sami so se imenovali Legija smrti. Prva skupina je nastala v Šentjoštu pri Polhovem Gradcu in je krenila proti Dolenjski. Pridružila se ji je nato še druga skupina, ki je prišla

iz Mokronoga. V njej so bili tudi četniški oficirji, ki jih je vodil Karel Novak²⁷⁹, Mihajlovičev predstavnik v Sloveniji. Pri Novem mestu so se združili in se na svojem pohodu izdajali za partizanski štajerski odred. Kot lažni partizani so vzbudili veliko vznemirjenja med ljudmi, ki niso več mogli ugotavljati, s kom imajo opravka, če se je prikazal s puško. Tudi sam sem močno občutil to negotovost. Poprej sem lahko neoborožen hodil po vaseh in prenočeval kjerkoli, zdaj pa je bila potrebna skrajna previdnost na vsakem koraku. Še posebej so lažni partizani lovili aktiviste OF in jih pobijali.

Pirjevec: Kdaj so se začele organizirati protipartizanske enote?

Osolnik: Ti lažni Štajerci so se na Dolenjskem pojavili junija leta 1942. Tolmačenja zakaj so se ljudje obrnili proti partizanom, pa so različna. Kardelj je v nekem pismu krivdo za to pripisal partizanskim »vojvodam«, ki so na terenu »delali svinjarije«. To naj bi bili nekateri poveljniki partizanskih enot.²⁸⁰ Ta puhlica prikriva dejstvo, da so nekateri partijski sektaši na osvobojenem ozemlju začeli propagirati in izvajati revolucijo.

Pirjevec: Ali ste že takrat vedeli za levičarske ekscese med partizani?

Osolnik: Ti ekscesi so se pojavljali zlasti v pogostih in nepojasnjenih človeških usmrčitvah. Te so mene, pa tudi druge aktiviste zelo prizadevale tudi zato, ker so nam rušile zaupanje med ljudmi. Na sestanku s člani Izvršnega odbora OF na Frati, blizu Mirne peči, smo opozorili na te pojave. Kidrič je ostro obsodil likvidacije in opozoril je na zahtevo okrožnice OF, da mora o vsaki smrtni kazni odločati partizansko sodišče, ki ga izbere partizanska enota. Sam sem potem enkrat sodeloval v takšnem razsodišču, ko je šlo za človeka, ki je bil že pred vojno kriminallec, potem pa se je izdajal za partizana in je z orožjem izsiljeval ljudi. Bil je obsojen na smrt in takoj ustreljen. Njegova smrt me je zelo pretresla. Sklenil sem, da nikoli več ne bom sodeloval pri takem dejanju. In res nisem.

Pirjevec: Kaj pa mladi intelektualci, kot je bil Dušan Pirjevec?²⁸¹

²⁷⁹ Karl Novak (1905–1975), slovenski četniški vojvoda in generalštabni polkovnik.

²⁸⁰ E. Kardelj: »O nekaterih nevarnih pojavih v partizanskih vrstah« in »Odločen boj sektaštvu« (Delo, št. 4, julij 1942); Gl. tudi Zbornik dokumentov in podatkov o-narodnoosvobodilni Vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 3.

²⁸¹ Dušan Pirjevec – Ahac (1921–1977), slovenski literarni zgodovinar, teoretik in urednik; politični komisar v več partizanskih odredih.

Osolnik: Pirjevca ne bi rad branil, niti obsojal. Bil je pač izjemen človek, ki ga je mladost zanesla v revolucionarno evforijo. V svoji neizprososti je bil žrtev velike utvare s plemenito vizijo. To se je zgodilo tudi mnogim drugim intelektualcem. Čas v katerem smo dozorevali je bil surov. V revolucionarni ihti je bilo človeško življenje docela podrejeno partiji. To je bil zlasti problem komunistov, še posebej v prvi fazi osvobodilnega boja, ki je zanje pomenila že začetek revolucije.

Pirjevec: So bili glavni partijski aktivisti predvsem španski borci?

Osolnik: Španski borci so uživali v partizanih poseben ugled. Ni jih bilo veliko. A iz Španije so prinesli svoje bojne izkušnje, pa tudi kulturo, zlasti revolucionarne pesmi. Posebno spoštovanje so uživali tudi stari komunisti, ki so bili v Jugoslaviji zaradi svojega prepričanja preganjani in zaprti.

Pirjevec: Kakšen vpliv je imela konferenca CK KPJ v Foči aprila 1942?

Osolnik: Do osvobodilnega boja v Sloveniji je bila zelo kritična. Za zgled so nam postavljali pokrajine, kjer so že imeli velika svobodna ozemlja. Govorili so »Vi imate industrijski proletariat, pa niste v stanju osvoboditi vsaj dela svojega ozemlja.« Potem je Kardelj pisal Titu, da bo kmalu tudi na Gorenjskem svobodno ozemlje, ko bomo zaprli dve dolini. To je vodilo v vstajo v Poljanski in Selški dolini, pa tudi do tragičnega konca z Dražgoško bitko.

Pirjevec: Kako je ostala v vašem spominu velika italijanska ofenziva?

Osolnik: Bila je nepričakovana in strašna. Začela se je 16. julija leta 1942 v Ljubljani, potem pa se je nadaljevala na posameznih prostorskih sektorjih, tako, da so vsakega posebej obkolili in prečistili. Okoli 19. julija sem prišel v Stari Log pod Kočevskim Rogom na sestanek z Borisom Kidričem, ki je že takrat razmišljal, da bi organizirali zbor predstavnikov narodnoosvobodilnih odborov nekje na Dolenjskem. Takrat so po cesti iz Ljubljane proti Kočevju že drveli oklopni avtomobili in tanki, vendar pa še ni bilo jasno, da se bo ta ogromna sila obrnila tudi proti Kočevskemu Rogu. Vrnil sem se na Frato. Grmenje in streljanje se je kmalu slišalo z Roga, v naslednjih dneh pa so prihajali k nam begunci, ki so se uspeli rešili v strahotnih doživetjih. Ljudje, ki so prihajali iz krajev, preko katerih je šla ofenziva, so pripovedovali kakšne strahote so se dogajale. Italijanska vojska je pregledala vsako hišo in celo vsak grm. Pobijali so moške, požigali hiše in izbirali moške in ženske, pa celo otroke ter jih pošiljali v internacijo. Partizani

iz razbitih enot so prihajali na svoje domove popolnoma demoralizirani, tam pa so jih lovili in izdajali domačini. Aktivisti v predelih, ki jih še ni zajela ofenziva, smo poskušali zbirati begunce in jim vračati moralo. Srečna rešitev je bila, da so se takrat začele ustanavljati partizanske brigade, da še ni konec, saj so belogardisti med ljudi vrgli parolo »Konec je s partizani!«. Zelo pomembno je bilo zbrati skupaj vse partizane in začeti ustanavljati brigade, kar je bila predvsem zasluga Aleša Beblerja. Že v zgodnji jeseni sta nastali brigadi Toneta Tomšiča in Matije Gubca.²⁸²

Pirjevec: Ali ste sodelovali pri njunem ustanavljanju?

Osolnik: Sodeloval sem pri ustanavljanju Gubčeve brigade na Trebelnem pri Mokronogu. V brigade so se vključevali tudi aktivisti in prevzemali politične funkcije. Tudi jaz sem želel oditi v vojsko in sem bil že imenovan za namestnika političnega komisarja Tomšičeve brigade, a so me poklicali nazaj na politično delo na terenu. To delo pa je postajalo vedno težje, vedno bolj nevarno. Po vaseh smo med ljudi lahko prihajali samo ponoči in uspeli smo tam, kjer je bilo ustvarjeno človeško zaupanje. Težko je bilo ponoči priti v hišo do ljudi, ki so jim belogardisti ubili gospodarja in ženi zagrozili, da bodo požgali hišo, če bo odprla vrata partizanom. A so nas vseeno sprejemali, lačne in prezeble. Zmagovalo je človeško prijateljstvo in osebno zaupanje. Tega nekateri naši voditelji niso razumeli. Tako nam je na primer Boris Kraigher, kot predstavnik vodstva OF in Partije, ob obisku novomeškega okrožja oponesel, da delamo »kot apostoli, morali pa bi delati kot oblast!«

Bajc: Ste bili vi pri tem, ko ste hodili po hišah, v civilni obleki ali ste imeli partizansko uniformo?

Osolnik: Politični delavci smo hodili v civilnih oblekah, kakršne smo pač imeli. Jaz sem nosil tudi športno jakno. Partizanske uniforme še ni bilo. Borci so bili v civilnih oblekah, v kakršnih so prišli od doma ali so jih naknadno pridobili. Pogosto so uporabljali gasilske uniforme, ali uniforme zaplenjene v borbi. Dogajalo se je tudi, da so ujetnike iz spopadov z Italijani, partizani slekli in jih v spodnjicah poslali domov. Drugače je bilo kasneje, po italijanski kapitulaciji in začetku pomoči s strani zaveznikov.

²⁸² 1. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada »Tone Tomšič«, ustanovljena 30. junija 1942 in formirana julija 1942 v Suhi krajini. 4. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada »Matija Gubec«, ustanovljena 4. septembra 1942 na Trebelnem.

Bajc: Je že bila prisotna rdeča zvezda?

Osolnik: Ne od začetka. Pravzaprav je niti nismo mogli kje dobiti. Bila pa je na prvih praporih in na številnih partizanskih publikacijah.

Pirjevec: Potem pa se je uveljavila partizanska kapa z zvezdo?

Osolnik: Najprej je bila triglavka²⁸³ in pozneje pilotka.²⁸⁴

Pirjevec: Ob tedanjih težavah je Tito na Kardeljevo pobudo poslal iz Bosne v Slovenijo nekaj svojih ljudi. Ali se spomnite misije Arse Jovanovića²⁸⁵?

Osolnik: Bil sem prisoten na sprejemu te skupine oficirjev, ko smo jim pod Trško goro pri Novem mestu priredili novoletni pozdrav. Bili so to hrabri in izkušeni borci. Prinesli so nekaj novega v našo oboroženo borbo. Arso Jovanović je – na primer – takoj nastopil proti pripravam Gubčeve brigade na prezimovanje v skritem taborišču v gozdu. Rekel je: Saj imamo puške. Spali bomo v vaseh in imeli varno stražo! Arso Jovanović je bil za združitev partizanskih enot v velike operativne skupine. S seboj pa je prinesel tudi nekaj oficirskih navad, ki so bile partizanom tuje. Uvedel je posebne oficirske menze, ki jih prej nismo poznali. Poveljniki so vedno obedovali skupaj z borci. Razlika je bila tudi v mentaliteti. Oni so bili navajeni, da so na javnih prireditvah poslušalci prekinjali govornika s klici odobravanja ali ponavljanja že znanih parol. Mislili so, da mi tega ne počnemo, ker nam manjka navdušenja in borbenosti. Arso Jovanović je vzkipeł tudi, ko so slišali o nazorski delitvi v vojski. Ti procesi so se začeli že pred dolomitski izjavo. V Zahodno dolenskem odredu so krščanski socialisti zahtevali v odredu svoj bataljon in ob ustanovitvi Gubčeve brigade so bili trije namestniki politkomisarja glavnega štaba. V vojski je res nemogoče nazorsko razlikovati, ker takoj nastane konflikt, kdo bo šel v težjo akcijo, kdo na težje mesto, kdo v borbo... Toda kljub temu je najbrž šlo za nesporazum, saj je Arso mislil, da je prišel za komandanta slovenskih partizanov, v izvršnem odboru pa so rekli: »Poveljnika bomo volili mi in to Slovenca.« Čeprav so bile slabe izkušnje z dotedanjimi poveljniki.

Pirjevec: Ivan Maček se ni izkazal za preveč dobrega poveljnika, kajne?

²⁸³ Triglavka je bila preprosto partizansko pokrivalo, ozke in podolgovate oblike, značilna za slovenske partizane. Gledano s strani ima tri vrhove, ki simbolizirajo Triglav.

²⁸⁴ Vojaško pokrivalo, ki so ga nosili vojaki Rdeče armade, med jugoslovanskimi partizani pa je bilo znano kot titovka.

²⁸⁵ Arso Jovanović (1907–1948), črnogorski partizan in general; načelnik generalštaba JA (1945–1948).

Osolnik: Niti Luka Leskošek ne. Mogoče je bil Maček skoraj boljši od njega. Znal je bolje zbrati sodelavce okoli sebe, preko katerih je vplival in dirigiral, ampak oba sta bila brez pravih izkušenj.

Bajc: Kaj pa Jaka Avšič²⁸⁶?

Osolnik: Odličen vojak, generalštabni oficir. Partizanski oficirji so sicer gledali nanj v smislu: »On ima še stara pravila vojskovanja, partizanstvo pa je nekaj povsem drugega.« Ko pa je prišla kritična situacija, recimo ob prodoru v Benečijo, so na čelo postavili Avšiča. Tudi, ko so šli na AVNOJ, je skupino vodil Avšič. Da se je kot visoko kvalificirani oficir odcepil od Mihajlovića je bilo pomembno zato, ker so na njegovo odločitev čakali tudi rezervni oficirji, ki so bili zadržani do partizanov, češ kako se bodo ti mulci borili s takšno vojsko. Če smo uspeli dobiti ljudi kot je bil Avšič, potem so sledili tudi drugi. Vem kako smo v novomeškem okrožju pripravljali mobilizacijo oficirjev. Prav za vsakega posebej smo si zadali nalogo, da ga pridobimo.

Pirjevec: Kako se je razpletla kriza z Arsom Jovanovičem? Koliko časa je trajala?

Osolnik: Kar dolgo, do aprila. On je še naredil koncept ofenzive na Suho krajino aprila meseca. Zbrali so vse brigade, da bodo očistile Suho krajino, ampak takrat je že odšel. Bolje sem poznal enega izmed njegovih oficirjev, ki je bil komandant dolenjske operativne cone. Čudovit oficir. Kmalu za Arsom je prišel Ivo Lola Ribar²⁸⁷, ki je še manj razumel Osvobodilno fronto. Njemu je pomenila partija vse in je bil kar precej vzvišen. Jaz sem bil takrat sekretar stiškega okrožja, ki je bilo pravzaprav najtežje na Dolenjskem, kasneje pa inštruktor izvršnega odbora za Dolenjsko in on se je tako zviška obnašal, govoril z mano s konja, seveda elegantno napravljen. Kasneje je v pismu Titu opisal, kaj mu v Sloveniji ni bilo všeč. Najprej to, da je sploh obstaja Osvobodilna fronta in potem, da smo Slovenci svoje člane AVNOJ-ja imenovali, medtem ko je druge člane izbral centralni komite KPJ. Toda ti so bili izbrani tudi iz vrst nekomunistov.

Pirjevec: Menite, daje do dolomitske izjave prišlo tudi zaradi pritiska vrhovnega štaba, da se Slovenci poenotijo v odporništvu?

²⁸⁶ Jaka Avšič (1896–1978), slovenski general, vojaški ataše, veleposlanik in politik.

²⁸⁷ Ivo Lola Ribar (1916–1943), hrvaški komunist in partizanski funkcionar.

Osolnik: Vsekakor. Šlo je za očitno zahtevo vrhovnega štaba in verjetno celo pod vplivom Kominterne. Do stalingrajske bitke se ni namreč nihče prav veliko spraševal, kako bo potekalo življenje po vojni. Komunisti so pač pričakovali, da bo »Sovjetija«.

Pirjevec: Takrat se je tudi veliko govorilo o možnem izkrcanju Britancev na jadranski obali in so se komunisti verjetno bali, da bi se v tem primeru katoliška stran povezala z zahodnimi zavezniki in jih izrinila iz igre?

Osolnik: Takrat se še ni veliko mislilo na izkrcanje zaveznikov v Istri, zaostri pa so se notranji odnosi v Sloveniji. Protikomunistična ofenziva je bila v silovitem razmahu, pojavljala se je nevarnost, da bo prišlo do razdora znotraj Osvobodilne fronte. Ogrožena je bila prihodnost osvobodilnega gibanja. Zaradi tega je prišlo do Dolomitske izjave. O njeni vsebini in pomenu smo razpravljali na zboru aktivistov OF na Pugledu nad Starim Logom, ob drugi obletnici ustanovitve OF, 27. do 30. aprila 1943. Osnovna tema posvetovanja je bila enotnost OF, med sklepi pa odločitev, da aktivisti ne bomo več delovali kot predstavniki nazorskih skupin, temveč kot glasniki enotnega Izvršnega odbora OF.

Pirjevec: Se je ta sklep potem zares udejanjil?

Osolnik: V glavnem se je. Vendar so se še vedno pojavljali skrajneži na obeh straneh. Nekateri so celo odpadli, kot na primer bivši krščanski socialist Janez Mam – Črtomir²⁸⁸, ki je potem ustanovil svojo bojno skupino, »črno roko«, ki je pobijala partizanske aktiviste.

Pirjevec: Ali ste poleti 1943, ko se je Italija že začela oddaljevati od Nemčije, čutili, da bo prišlo do preobrata? Kako se je takrat razvijalo partizansko gibanje?

Osolnik: Že proti koncu aprila je iz Novega mesta prišlo sporočilo, da se general Guido Cerrutti, komandant pehote v diviziji Isonzo, želi pogovarjati s kom od partizanov. Po naključju se je njegov adjutant, marešalo Mocerino, s tem vprašanjem obrnil na mojo znanko Andrejo Ipavec, mladinsko sekretarko OF v Novem mestu. Previdno se je izognila odgovoru, mene pa je takoj obvestila o

²⁸⁸ Janez Mam – Črtomir (1913–1945), slovenski vojaški poveljnik; komandant bataljona Dolenjskega odreda in namestnik komandanta Krškega odreda. Po italijanski kapitulaciji je ustanovil t.i. Mirnski četniški odred, sestavljen iz skrivačev, domobrancev in partizanskih ubežnikov, ki je ob pomoči nemških policijskih enot napadal manjše partizanske enote.

tem vprašanju. Moral sem o tem obvestiti Borisa Kidriča, ki je bil takrat politični komisar Glavnega poveljstva slovenskih partizanov. On je ocenil, da bi bil sestanek z italijanskim generalom lahko koristen, kot nekakšno njihovo priznanje da smo redna vojska. Naglasil pa je, da ne pride v poštev nikakršno dogovarjanje, ki bi pomenilo odstopanje od naše borbe proti okupatorjem ali celo sodelovanje z njimi. Pogovarjali bi se lahko le o humanitarnih vprašanjih, na primer o odnosu do ranjencev ali ujetnikov. Kidrič me je hkrati pooblastil, da v tem smislu stopim v stik z generalovim predstavnikom kot pooblaščenec Glavnega štaba slovenskih partizanov.

Pirjevec: To pomeni začetek vaše diplomatske dejavnosti?

Osolnik: Takrat nisem mislil na diplomacijo kot poklic. Po koncu vojne pa sem to dogajanje opisal v svoji knjigi »Z ljubeznijo skozi surovi čas« pod naslovom »Diplomacija v gozdu«. ²⁸⁹ Andreji sem sporočil da se lahko sestanem z Mocerinom in da sem pripravljen na razgovor o reševanju človeških življenj. Italijan je predlagal sestanek v bližini Karteljevega. Tam sem marešalu sporočil, da pristajamo na razgovor o reševanju človeških življenj. Sledilo je obvestilo, da bo sestanek na vrhu klane nad Srebrničami, v bližini Novega mesta. Na srečanje me je spremljala skupina izbranih borcev in, kot rezervni prevajalec, profesor Stane Kraševac - Albin. Cerruti se je pripeljal v odprtem avtomobilu in se pohvalil, da ni fašist in daje storil že marsikatero uslugo partizanom. Po vljudnostnih besedah je izjavil, da bi lahko prenehali s sovražnostmi, če jim mi pustimo ceste in železnice. Odgovoril sem mu, da njegov predlog ne pride v poštev, dokler so oni tukaj kot okupatorji, ki držijo toliko naših ljudi v ječah in taboriščih. Dodal pa sem naš predlog o humanem ravnanju z ranjenci in ujetniki. Ponovil je vseeno svoj prvi predlog in predlagal, da bi se o teh vprašanjih pogovarjal še s kakšnim vojaškim voditeljem. Tako je res prišlo še do novega sestanka na istem kraju, na katerem sta sodelovala tudi Dušan Kveder, namestnik političnega komisarja Glavnega štaba in vodja britanske vojne misije, major William Jones. Cerruti je ponovil svoj predlog in ga poskušal podkrepiti z grožnjo, da bodo sicer uporabili vso svojo silo. Major Jones je na to odločno odvrnil: »Kako pa vi grozite partizanom! Vi ste premagana vojska, partizani pa so del zmagovite zavezniške vojske!« Oglasil se je še Kveder: »Bolj prav bi bilo, da bi se pogovarjali o skupni borbi proti nacizmu, ki bo kmalu tudi vaš okupator.« General Cerruti je ogorčen zapustil sestanek.

²⁸⁹ Založba Borec, Ljubljana, 1989; dopolnjena izdaja Založba Goga, Novo mesto, 2010.

Ponovno sem ga srečal 9. septembra v Novem mestu po kapitulaciji Italije, ko je prišel na pogovor o predaji italijanske vojske.

Bajc: Ob kapitulaciji pa vam je predal precej orožja, kajne?

Osolnik: Moral ga je predati, saj je razorožitev italijanske vojske bila obvezna po sporazumu s protifašističnimi zavezniki. Zavedal se je, da smo mi partizani legitimni predstavniki slovenskega naroda. Lado Ambrožič, ki je bil takrat komandant Devetega korpusa, mi je kasneje povedal, da se je pred nemško ofenzivo na Primorskem, nekega dne Cerruti pojavil s skupino častnikov pred njegovim štabom in se prijavil za borbo proti Nemcem. Potem je bil med nemško ofenzivo ujet in je prišel v nacistično taborišče, od koder se je menda vrnil zelo bolan. Baje ga v Italiji omenjajo med oficirji generala Badoglia, ki so prvi predvideli propad fašizma.

Bajc: Ali ste poleg stikov z majorjem Jonesom imeli tudi stike z drugimi predstavniki zavezniških misij?

Osolnik: Nisem imel priložnosti za to. Pred koncem vojne pa sem imel v Beli krajini priložnost prisostvovati prireditvam, na katerih so sodelovali tudi zavezniški predstavniki. Padlo mi je v oči, da so tudi sovjetski predstavniki ignorirali naše vzklikanje, »Trstje naš!«.

Pirjevec: V dokumentih in pismih iz tega obdobja, ki so jih pošiljali slovenski kolaboracionisti londonski vladi v izgnanstvu ali v Vatikan, se večkrat omenja, da se znotraj samega partizanskega gibanja pojavljata dve struji. Ena stalinistična in druga trockistična. Je v tem kaj resnice?

Osolnik: Očitek o prisotnosti trockizma v našem gibanju so uporabili Rusi v obtožbah po vojni, ker je bil to tudi sicer način njihovega obsojanja nasprotnikov. To so poskušali podtakniti tudi našim komunistom, ki so kdaj bivali v Parizu, na primer Borisu Kidriču, dejansko pa v Sloveniji nismo imeli nikakršnih problemov s trockizmom.

Pirjevec: V dokumentih je moč zaslediti, kako so nasprotniki obtoževali partizane, da so se takoj povezali z Italijani, ki so bili potem zaslužni za osvojitev Turjaka in Grčaric. Kako to komentirate?

Osolnik: Ta trditev je popolnoma nesmiselna. Partizani se nismo nikoli povezovali z Italijani ali bili deležni njihovih uslug. Očitajo nam na primer, da smo od Italijanov dobili zimsko pomoč v dveh železniških vagonih, kot darilo generala Cerrutija. Res nam je v zimi leta 1942 prišla po železnici pomoč, vendar je to bila zasluga zavednih delavcev na železnici, ki so v sodelovanju z ljubljansko organizacijo opravili prevoz zimske pomoči partizanom. Zavedni Ljubljčanani so namreč zbrali v ta namen velik kup zimskih oblačil in obutve, pa tudi drugih življenjskih potrebščin. Bil sem navzoč na sprejemu takšne pošiljke na Mimi in deležen radosti partizanov in partizank, ko so sredi noči hiteli dragoceni tovor nakladati na kmečke vozove, že pripravljene izven železniške postaje na Mirni. Ljubljanska organizacija OF je poslala zimsko oblačila, obutev in druge življenjske potrebščine, kar je bilo vse zbrano v akciji zimske pomoči med zavednimi Ljubljčanani. Bil sem osebno navzoč v razgovorih o prihodu te pošiljke in o načinu, kako bodo vagone vozniki skrivaj raztovorili in odpeljali.

Pirjevec: Na kakšen način so torej Italijani sodelovali pri zavzetju Turjaka?

Osolnik: Uporabili smo samo njihovo orožje, ki so ga zapustili ob kapitulaciji. Najpomembnejši so bili topovi, ki so ostali na polju ob cesti med Ribnico in Kočevjem. Toda bili so neuporabni, ker so jim manjkale udarne igle. Dušan Švara – Dule, komandant Prešernove brigade, ki je vodil napad na Turjak, je zadržal italijanske oficirje in jim kot pogoj za izpustitev postavil nalogo, da najdejo igle in usposobijo topove za uporabo. Res so to naredili in pripeljali topove pred grajsko obzidje. Njihov strel je imel močan psihološki učinek na branilce gradu in je pospešil njihovo predajo partizanom. Zajeti ujetniki so bili razočarani, ker so jim bili njihovi voditelji obljubljali pomoč Angležev, ki naj bi se izkrcali v Istri. Angležev pa ni bilo, niti nemške pomoči iz bližnje Ljubljane, ki je mogoče prav zato izostala.

Pirjevec: Ali ste imeli tudi vi ob kapitulaciji Italije opravka z vaškimi stražami?

Osolnik: Do takrat so vaške straže že prerasle v protikomunistično milico, ki so jo Italijani oboroževali in uporabljali kot pomožno vojsko. Ko je Italija položila orožje, so ostali brez gospodarja. V Novem mestu jih je bilo več kakor tisoč. Zavedali so se, da ne morejo prevzeti oblasti, ker nimajo podpore prebivalstva. Zato so se nekateri odločili za odhod proti Kostanjevici in vključitev v nemško vojsko, drugi pa so se napotili proti Ljubljani in ustavili na zbornem mestu v

Turjaku. Slovenski četniki so pričakovali prihod večje skupine četnikov iz Srbije in so se utaborili v Grčaricah. Partizani so zavzeli obe postojanki. Okoli 500 pripadnikov vaških straž iz postojank v stiškem okrožju, kjer so delovali moji bivši sodelavci, pa se je pod vodstvom svojega komandanta predalo partizanom. Nihče od njih ni bil ubit. Kdor se je odločil za vstop med partizane, je lahko zadržal orožje, drugi pa so bili izpuščeni domov z opozorilom, da ne smejo več prijeto za orožje okupatorjev.

Pirjevec: Ustavimo se pri Kočevskem zboru, kjer ste kot delovni predsednik odigrali pomembno vlogo. Kako je prišlo do tega, da so imenovali tako mladega človeka na tako pomembno funkcijo?

Osolnik: Že pred tem sem opravljal pomembne naloge v osvobodilnem gibanju. Bil sem član poverjenišтва Izvršnega odbora OF v Ljubljanski pokrajini, bil sem inštruktor IO OF za Dolenjsko, Kočevsko in Belo krajino. Po kapitulaciji Italije sem bil imenovan za sekretarja Upravne komisije za osvobojeno ozemlje, na katero je Izvršni odbor prenesel reševanje vseh praktičnih problemov življenja na tem obkoljenem prostoru. V nobeni drugi pokrajini niso imeli takšnega strokovnega telesa, verjetno zaradi pomanjkanja strokovnega kadra. V moji komisiji je delovalo skoraj 30 pravnikov, inženerev in profesorjev, prostovoljcev iz Ljubljane.

Pirjevec: Kako vam je uspelo prehraniti tako veliko množico ljudi?

Osolnik: Če mislite na prehrano 600 udeležencev Zbora, moram reči, da je to bila velika skrb kočevskih aktivistov, ki so zbirali živež po vsem njihovem okrožju. Akcijo je vodila njihova gospodarska komisija. Res so se izkazali. O prehrani na splošno pa moram povedati, da je na osvobojenem ozemlju predstavljala težak problem. Na tem obkoljenem prostoru je zmanjkovalo osnovnih življenjskih potrebščin, zlasti hrane in soli. Treba pa je bilo prehraniti civilno prebivalstvo in vojsko. Za plačevanje smo že uporabljali denar, partizanske bone, natisnjene po predlogi slikarja Božidarja Jakca. Na srečo je partizanskim enotam že začela prihajati tudi pomoč zaveznikov in njihovih letal. Med pripravami na kočevski zbor je bilo treba poskrbeti tudi za prihod udeležencev in njihovo nastanitev. Imeli smo več sprejemnih postojank od koder so skupine delegatov vozile v Kočevje stalne konjske zaprege. Prenosišča pa so udeleženci Zbora imeli v zapuščenih hišah Kočevarjev.

Pirjevec: So prišli udeleženci tudi iz avstrijske Koroške?

Osolnik: Od tam je prišla delegacija, ki jo je vodil inženir Pavle Žaucer²⁹⁰, sekretar Pokrajinskega odbora OF za slovensko Koroško. Prihod nekaterih Primorcev je bil zaradi ofenzive onemogočen in so prišli v glavnem le tisti iz notranjskega konca, ki jih je vodil moj stric Jože Grahor. Sicer pa so bili na Zboru zastopani Slovenci s celotnega slovenskega etničnega prostora. To je bila že prava združena Slovenija.

Pirjevec: Kaj nam lahko poveste o nenavadni situaciji v zvezi s priključitvijo Primorske? Kočevski zbor je namreč to odločitev potrdil, v javnost pa ni prišla.

Osolnik: Na Kočevskem zboru je sodelovala zaradi nemške ofenzive okrnjena skupina primorskih odposlancev. Vodil jo je Jože Grahor, odposlanec iz brkinskega okrožja, zaveden Slovenec, ki so ga bili Italijani internirali na Liparske otoke. Drugega dne zasedanja je na začetku seje dobil besedo in ko je stopil na govorniški oder, so ga poslanci navdušeno pozdravili. Očitno ganjen je spregovoril. V imenu vseh Primorcev se je zahvalil za osvoboditev izpod italijanskega fašizma. Rekel je: »Vaša borba nas je rešila strašnega trpljenja!« V oči so mu stopile solze, dvorana pa mu je odgovorila z živahnim ploskanjem. Uspel je samo še ponoviti besedo »Hvala«, potem pa je kar končal svoj pozdrav. Ko je odšel z odra, je Kidrič skočil pokonci in rekel: »Predlagam, da potrdimo sklep Vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra, o priključitvi Primorske k Sloveniji in Jugoslaviji.« Poslanci in poslanke so vstali in burno zaploskali. Tistega navdušenja ne bom nikoli pozabil. Jaz sem kot delovni predsednik, samo še ugotovil, da je bil Kidričev predlog sprejet soglasno. Kmalu po zaključku Zbora je prišlo do preboja partizanske obrambe. Hitler je namreč izdal povelje feldmaršalu Rommlu naj uniči partizansko ozemlje, ker je tukaj pričakoval angleško izkrcaje. Tako se je objava sklepov zasedanja Zbora zakasnila. Toda, ko so bili objavljeni, mi je padlo v oči, da med njimi ni sklepa o priključitvi slovenskega Primorja in podatka, da smo bili na Zboru poimensko izvoljeni tudi namestniki članov delegacije za Avnoj. Nikoli ni bilo pojasnila zakaj se je to zgodilo. Vendar so sklep kočevskega zbora o priključitvi Primorske, potrdili na predlog hrvaških udeležencev na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu, 29. novembra 1943, hkrati s podobnim njihovim predlogom o priključitvi hrvaškega Primorja in otokov k Hrvaški.

Pirjevec: Mislite, da je imel prste vmes Kardelj?

²⁹⁰ Pavle Žaucer- Matjaž (1914–1986), slovenski agronom in politični delavec.

Osolnik: To je zelo verjetno. Kardelj je namreč vzdrževal stike z voditelji italijanske komunistične partije, pa tudi zvezo z Dimitrovim²⁹¹ v Moskvi. Vodstvo KP Italije je protestiralo proti sklepom o priključitvi, Sovjeti pa so opozarjali, da je spreminjanje meja nezaželeno in da se bo o teh vprašanjih odločalo po vojni na mednarodnih pogajanjih. Kardelj se je gotovo zavedal, da je za Moskvo stanje v italijanskem delavskem gibanju zelo pomembno, zato je skušal prikriti sporne odločitve.

Pirjevec: Torej bi lahko rekli, daje Kočevski zbor naredil takšen korak k preoblikovanju v novo oblast, kot ga je potem naredil tudi AVNOJ?

Osolnik: Kočevski Zbor je bil prvi narodni zbor te vrste v Jugoslaviji. Uzakonil je novo ljudsko oblast, ki je nastala v narodno osvobodilnem boju na temeljih neposredne ljudske demokracije. Zbor je hkrati pomenil priznanje suverenosti slovenskega naroda. Tako smo Slovenci na drugem zasedanju Avnoja vstopili v prenovljeno Jugoslavijo z lastno republiko in pravico do samoodločbe.

Pirjevec: Ali je bila to zavestna usmeritev ali je situacija sama po sebi narokovala takšne rešitve?

Osolnik: Oboje hkrati. Mnogo je bilo spontanega, ves čas pa je bil prisoten močan usmerjevalni vpliv Komunistične partije. Znano je, da Slovenci pred drugo svetovno vojno v Kraljevini Jugoslaviji nismo bili priznani kot narod. Dodeljen nam je bil le status administrativne enote, Dravska banovina. Narodno osvobodilno gibanje si je zastavilo nalogo, da izbori slovenskemu narodu suverenost in enakopravnost. To pa je zahtevalo tudi preureditev skupne države narodov Jugoslavije. Na kočevskem zboru so bili postavljeni temelji slovenske državnosti, Slovenci pa takrat še nismo imeli nobene realne možnosti da bi zasnovali popolnoma samostojno državo. V Kočevju je bila izvoljena delegacija, ki je na zasedanju Avnoja podprla razglasitev Jugoslavije v federativno državo s šestimi republikami kot federalnimi enotami. V vsem tem dogajanju pa je prihajala do izraza vodilna vloga Komunistične partije, vendar se je njen projekt v času vojne ujemal z nacionalnim interesom. Že na zasedanju Avnoja v Jajcu pa so se pokazale tudi razlike med republikami.

Pirjevec: Že v tem času?

²⁹¹ Georgi Dimitrov Mihajlov (1882–1949), bolgarski marksistični teoretik in politik. Vodja Kominterne med letoma 1934 in 1943.

Osolnik: Da, že v Jajcu. Spominjam se, da se je ob tolmačenju avnojskih sklepov pojavilo tudi vprašanje, zakaj je bila sprejeta federativna, ne pa konfederalna ureditev Jugoslavije. Odgovor je bil, da je nejasno vprašanje republiških meja in republike Bosne, ki si jo delijo Srbi in Hrvati. Slovenci smo edini v deklaraciji o združitvi zapisali, da pravica do samoodločbe vsebuje tudi pravico do odcepitve iz skupne države. Sicer takrat to vprašanje še ni bilo aktualno, niti zaželeno, ker je vse težilo k centralizaciji. Le na prvem kongresu slovenskih pravnikov, na Suhorju v Beli krajini, teden dni po kočevskem zboru, so potrdili stališče, da ni suverenosti brez pravice do odcepitve! Vedno se mora tudi vrhovna oblast zavedati, da obstaja ta možnost in se mora truditi, da se je ljudje ne bodo prisiljeni poslužiti.«

Bajc: Kako je ta dokument komentiral Tito, če je bil z njim sploh seznanjen?

Osolnik: Ni mi znano. Sodeloval pa sem pri sprejemu te deklaracije na prvem zasedanju SNOS, slovenskega parlamenta, 19. februarja 1943 v Črnomlju. Tam je sprožilo nesoglasje drugo vprašanje v zvezi s pojmovanjem človekovih pravic. Sprejeli smo resolucijo, ki bi jo lahko poimenovali resolucija o človekovih pravicah. Govorila je o tem, da morajo biti državljanom zagotovljene osnovne demokratične pravice: svoboda govora, svoboda veroizpovedi, pravica do združevanja, nedotakljivost stanovanja itd. Ko je bila resolucija izglasovana, je Kardelj spremenil njen naslov, iz resolucije o pravicah človeka v resolucijo o pravicah slovenskega ljudstva. Pod mizo je listek s tem popravkom romal od Kardelja do Kidriča in predlagatelj, končno pa je obveljalo Kardeljevo stališče, da gre za pravice slovenskega ljudstva, ki zajemajo tudi individualne pravice slovenskega človeka, oziroma državljana.

Pirjevec: Kakšne so bile vaše zadolžitve proti koncu vojne, leta 1944 in 1945?

Osolnik: Na zasedanju SNOS-a v Črnomlju je bila Upravna komisija, ki sem jo do takrat vodil, ukinjena in njeno delo so prevzeli odseki SNOS-a, zarodki bodočih ministrstev. Mene pa je Kidrič obvestil, da bom poslan na politično delo na Gorenjskem. Na zasedanju so poročilo o upravnem delovanju sprejeli z odobravanjem in sprožilo je tudi največ diskusij. To mi je pomenilo zadoščenje, čeprav si nisem znal pojasniti razloga za mojo premestitev na Gorenjsko, ki mi je povsem neznana. Kidrič mi je sicer zagotavljal, da me pošiljajo na Gorenjsko zato, da bom tam prevzel vodstvo pokrajinskega komiteja in da bom prenesel dragocene izkušnje iz dosedanjega dela. To ni moglo povsem pomiriti mojega občutka grenkobe, vendar sem odločitev sprejel brez besedice ugovora. Obdržal

sem v sebi tudi dejstvo, da z ženo, ki sem jo spoznal v partizanih, pričakujeva rojstvo najinega otroka v bližnji prihodnosti. Na Gorenjsko sem odšel le dan po rojstvu otroka, v začetku meseca marca. Na pot sem šel s kurirsko zvezo preko Primorske. Na Gorenjskem sem bil najprej član Pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko, potem njegov sekretar in sekretar gorenjskega Pokrajinskega odbora OF. Nikoli mi ne bo žal leta, ki sem ga preživel na Gorenjskem. Tukaj so bili pogoji za delo izredno težki, ker so nacisti popolnoma obvladali pokrajino. Toda prav zato je bilo tam še pravo, tovariško partizanstvo. Sredi maja 1944 smo imeli na Jelovici veliko zborovanje aktivistov, na katerem smo izvolili Pokrajinski odbor OF, v katerem sta bila tudi dva krščanska socialisti. Ker so Nemci prepovedali slovenski jezik in slovenske šole, smo politično delovanje povezali s kulturnim. V skritih tiskarnah smo tiskali pesniške zbirke, abecednik in gorenjske časopise. V gorenjski tehniki v Davči je nastala jubilejna izdaja Prešernove Zdravljice, ki je pravi čudež partizanskega tiskarstva v tako težkih razmerah. Jeseni leta 1944, ko so zavezniki priznali partizansko vojsko za redno vojsko Jugoslavije in so iz Londona pozivali k pristopu v osvobodilno gibanje. Takrat smo na Gorenjskem imeli velik priliv prostovoljcev, ki smo jih večinoma pošiljali v Deveti korpus na Primorsko. Povsem smo odpravili mejo, ki je nekoč delila obe pokrajini in smo tako praktično potrjevali njuno združitev. Nepričakovano pa so se začele moje težave z organi oblasti na Dolenjskem. Iz raznih forumov in upravnih organov so prihajale na Gorenjsko zahteve, ki so bile v naših razmerah neizvedljive. Šlo je za razne neizvedljive popise in poročila, ki jih zato nismo izvajali. Birokrati v novi oblasti pa so nam to očitali in nas tožarili na političnih forumih. Morda je tudi to bil razlog, da sem bil sredi meseca marca leta 1945 odpoklican in sem zapustil Gorenjsko, ki mi je v letu mojega delovanja zares zelo prirasla k srcu.

Pirjevec: Ali je bila v partizanih spolnost tabu? Ste imeli zaradi otroka kakšne težave?

Osolnik: Na začetku je bilo zelo strogo, ker je bil tudi naš položaj takšen. Na svobodnem ozemlju pa se je življenje normaliziralo tudi v tem pogledu. Sčasoma je prišlo tudi do partizanskih porok, ki so jih opravljali politični komisarji. V Kočevskem Rogu je bila poleg skritih partizanskih bolnišnic tudi porodnišnica. Bile so sicer težave zaradi pomanjkanja prehrane in opreme za novorojenčke, toda tudi to je reševala človeška dobrotta civilnega prebivalstva. Zaradi otroka nisem imel nobenih posebnih težav s strani nadrejenih, doživljal pa sem človeško stisko ob dejstvu, da sem že dan po rojstvu svojega otroka moral oditi v neznano.

Pirjevec: Potem pa ste takoj odšli na Gorenjsko?

Osolnik: Seveda. Potoval sem s kurirji po njihovi ustaljeni poti do podnožja Nanosa in naprej do Trnovskega gozda in vasice nad Gornjo Trebušo, kjer so imeli svoje bivališče člani primorskega Pokrajinskega odbor OF. Tam sem se zadržal dan ali dva, potem pa sem čez Cerkno nadaljeval pot na Gorenjsko.

Pirjevec: Kje na Gorenjskem seje nahajal pokrajinski odbor?

Osolnik: Trenutno je imel skrito barako v gozdu pod Dražgoško goro. Tam je bival v strogi konspiraciji. Po izdaji v zaščitni četi se je preselil na samotno kmetijo v Davči. Poleti pa smo se preselili v barake na Blegošu, na koncu vojaške ceste pod njegovim vrhom.

Pirjevec: Partizansko gibanje je bilo tedaj na Gorenjskem relativno močno razvito?

Osolnik: Res je bilo razvito, pa tudi zelo ranljivo. Nacistični Gestapo je uspel ustrahovati prebivalstvo in razviti mrežo svojih sodelavcev in ovađuhov. Razvitost cest je omogočala hitro posredovanje nemške vojske in policije, kjerkoli so se pokazali partizani ali aktivisti OF. Osvobodilno gibanje je bilo prisiljeno na skrajno previdnost, vendar je uspevalo širiti resnico o dogajanju v svetu in zaupanje v zmago protifašističnega zavezništva. Organizacijo osvobodilnega gibanja so pravzaprav vodili komunisti, ki so jim ljudje najbolj zaupali. Glavno vlogo je imel Oblastni komite Komunistične partije za Gorenjsko. Pokrajinski odbor OF smo izvolili šele sredi maja 1944 in začeli krepiti mrežo OF. Gestapo je uporabljal vse mogoče ukane, da je sejal nezaupanje med ljudi in odkrival nasprotnike nacističnega režima. Pri tem je bil posebno spreten šef gorenjskega Gestapa Rozumek, ki se je izdajal za prijatelja Slovencev in je uspeval prevarati celo nekatere civilne in vojaške osebnosti. Njegovo mefistovsko vlogo je opisal pisatelj Tone Svetina v svoji znameniti knjigi Ukana. Hitler je Gorenjsko in slovensko Primorje štel za poslednjo obrambno linijo in je še meseca marca leta 1945 izvedel silovito vojaško ofenzivo na tem prostoru. Neposredno pred začetkom ofenzive sem bil poklican, naj se takoj vrnem na osvobojeno ozemlje v Črnomelj. Tja sem prišel sredi marca 1945.

Pirjevec: Kako ste dočakali konec vojne?

Osolnik: V Črnomlju sem najprej skoraj 14 dni čakal, kaj se mi obeta, potem pa sem dobil obvestilo, da bom prevzel uredništvo partijskega glasila Ljudska pravica. Uredništvo je delovalo v vili »Pod smreko«. Člani redakcije so bili sami simpatični kulturni delavci. Med njimi sta bila pisatelja Miško Kranjec²⁹² in Ignac Koprivec²⁹³, moj namestnik pa je bil Bojan Štih²⁹⁴. Nad vsemi je bedel šef agit-propa Lado Kozak²⁹⁵. Užival sem v debatah te družčine in sodeloval v pripravi prve številke. Potem me je spet doletelo presenečenje. Sporočili so mi, da se moram pridružiti ekipi članov SNOS-a, ki je bila poslana v Prekmurje, kjer je ruska vojska že osvobodila Mursko Soboto. Naloga ekipe je bila vzpostaviti tam slovensko ljudsko oblast. Potoval sem z neko skupino v Dalmacijo do Zadra, nato z avionom do Beograda in nato z avtomobilom mimo bolgarskih enot do Sobote. Tja sem potoval z generalom Ladom Ambrožičem. Ko smo izvedeli, da je Nemčija kapitulirala, sva se skupaj odpeljala v Maribor in prišla tja med prvimi bolgarskimi enotami 9. maja popoldne. Ambrožič se je takoj lotil vojaških vprašanj, mene pa je doletela čast, da sem v imenu SNOS-a zvečer z balkona na rotovžu zbrani množici čestital in zaželel vso srečo v svobodi. Čez dva dni sem se z zaplenjenim avtomobilom in šoferjem odpeljal v Ljubljano, naslednji dan pa v Novo mesto do mojih staršev.

Pirjevec: Kateri dan je bil to?

Osolnik: 13. maj 1945. Na ta dan sem s starši dočakal konec druge svetovne vojne, konec partizanstva in moj rojstni dan, pa tudi konec moje mladosti.

Pirjevec: Opišite prosim začetek vaše diplomatske poti po vojni.

Osolnik: Na diplomatsko delo nisem prišel zato, da bi to postal moj življenjski poklic. V Avstrijo sem bil poslan, ko so se začela mednarodna pogajanja o prihodnosti Avstrije in s tem tudi koroških Slovencev. Pred koncem leta 1946 sem končal zaposlitev kot sekretar novomeškega okrožnega odbora, ker so bila okrožja ukinjena. Poklicali so me v Ljubljano na pogovor o novem delu. Tam me je sprejel Edvard Kardelj, takratni zunanji minister v jugoslovanski vladi. Povedal mi je da bo v začetku januarja v Londonu konferenca pomočnikov zunanjih ministrov, ki naj bi pripravila osnutek državne pogodbe Avstriji. Naša vlada je sklenila, da bo

²⁹² Miško Kranjec (1908–1983), slovenski pisatelj, urednik in kulturni delavec.

²⁹³ Ignac Koprivec (1907–1980), slovenski pisatelj, novinar in urednik.

²⁹⁴ Bojan Štih (1923–1986), slovenski gledališki kritik, esejist in urednik.

²⁹⁵ Vlado Kozak (1907–1985), slovenski publicist in politik.

na tem sestanku predložila spremembo meje in priključitev Koroške k Jugoslaviji, da bi se tako prenehalo ponemčevanje koroških Slovencev in preprečilo njihovo popolno uničenje. Pojasnjeval je, da bo zato zelo pomembno, kako bodo to zahtevano sprejeli na Koroškem, pa tudi v Jugoslaviji in v mednarodni javnosti, kjer problem koroških Slovencev še ni dovolj poznan. Zato naj bi odšel na Dunaj, da bi naši vojni misiji in Pokrajinskemu odboru OF v Celovcu pomagal pri obveščanju javnosti, kot dopisnik Tanjuga, Telegrafske agencije nove Jugoslavije. Čeprav sem se zavedal, da to popolnoma spreminja moje osebne in družinske načrte, sem njegov predlog sprejel, v prepričanju, da gre res za zgodovinsko priložnost osvoboditve koroških Slovencev.

Pirjevec: Ali so vas najprej poslali Beograd?

Osolnik: Da. Še istega dne sem se z vlakom odpeljal v Beograd, da bi se srečal s strokovno ekipo, ki je pripravila argumentacijo za bližnjo konferenco. Obisk pa sem začel pri prijatelju, dr. Joži Vilfanu, pomočniku zunanjega ministra, ki se je pripravljala na odhod v London.

Pirjevec: Ali so v vaši ekipi sodelovali tudi zgodovinarji?

Osolnik: Seveda, trije univerzitetni profesorji zgodovine: Fran Zwitter, Bogo Grafenauer in Janko Pleterški. S pripravami so začeli že med vojno kot člani Znanstvenega inštituta pri Izvršnem odboru OF, ki je bil ustanovljen v začetku leta 1944. Ekipa je pripravila ves material za ambasade na Dunaju v štirih tujih jezikih, tako, da sem se tja odpeljal iz Beograda kar zelo obložen.

Pirjevec: Ali ste znali nemško?

Osolnik: V gimnaziji sem imel šest let nemščine. Manjkalo mi je sicer govorne prakse, toda imel sem dobro podlago, da sem to hitro nadoknadil.

Pirjevec: Kakšni so bili vaši prvi vtisi o usodi jugoslovanskih zahtev?

Osolnik: Ne preveč obetavni. Vodja naše vojne misije je bil France Hočever²⁹⁶ iz Novega mesta, moj dobri znanec in prijatelj. Pripovedoval mi je o tem, kakšna je atmosfera v avstrijski politiki. Avstrijci dokazujejo, da niso bili v vojni sodelavci

²⁹⁶ France Hočever (1913–1992), slovenski pravnik, partizanski častnik in diplomat.

nacistične Nemčije, temveč prva žrtev nacizma. Prav tiste dni je v glasilu socialistične stranke izšel članek, da mora Avstrija postaviti na dnevni red vprašanje vrnitve Maribora in Južne Štajerske. Hočevar mi je pripovedoval, da se Avstrijci sklicujejo tudi na Stalina, da jim je obljubil ohranitev starih meja. Kako je prišlo do tega? Rusi so ob koncu vojne zajeli predvojnega predsednika, socialista dr. Rennerja²⁹⁷, potem pa so ga predlagali za prvega povojnega predsednika Avstrije. On je to nalogo sprejel. Ob neki svečanosti v Sovjetski zvezi je Stalinu poslal čestitko in ga ob enem zaprosil, da naj bi se Sovjetska zveza zavzela za ohranitev avstrijske integritete. Stalin je menda na to odgovoril, da bo integriteta Avstrije tudi njegova skrb. To naj bi pomenilo, da Rusi ne bodo podprli spremembe avstrijske meje s Slovenijo. Značilno je bilo tudi to, da je avstrijska komunistična stranka v začetku prikrita, potem pa javno, nastopila proti zahtevam Jugoslavije. V ruski coni Dunaja, kjer mi je naše predstavništvo našlo stanovanje, je delovalo uredništvo Koroškega vestnika, ki se je moralo preseliti iz Celovca zaradi pritiska tamkajšnjih oblasti. Časopis so tudi tiskali na Dunaju. Želel sem se čim prej srečati z aktivisti Pokrajinskega odbora za Koroško, ki so zdaj delovali pod angleško okupacijsko oblastjo. Ker še nisem imel britanskega dovoljenja za obisk Celovca, sem povabil člane ožjega Pokrajinskega odbora da so prišli na Dunaj na pogovor. Bili so polni navdušenja za podporo priključitvi in so me vabili, naj pridem čim prej v Celovec na njihove številne prireditve. Trajalo je kar nekaj časa, da sem dobil potrebne dokumente. Povedali so, da britanske oblasti formalno izražajo svojo nevtralnost, v resnici pa preganjajo in celo zapirajo aktiviste OF. Vse tiste, ki niso bili rojeni na Koroškem so izgnali iz dežele. Za potovanje v Celovec preko ameriške in francoske cone sem moral od vsakega njihovega predstavništva dobiti potrebno dovolilnico. Zato sem šele ob koncu meseca januarja prispel v Celovec. Prijatelji so mi našli privatno sobo pri neki družini avstrijskega uradnika, kje zdaj ostal brez službe.

Ramšak: Ali vam niso priskrbeli varnejšega kraja za bivanje?

Osolnik: Njihova rešitev je bila kar dobra. Tako sem bi najmanj izpostavljen kontroli oblasti. Lastniki stanovanja pa so mi bili hvaležni, da sem jim materialno pomagal. Šele v začetku junija so mi našli stanovanje pri slovenski družini Černeck v Logu ob Vrbskem jezeru, v počitniški hišici ob jezeru. Novo stanovanje je bilo udobno, tja pa sem lahko povabil svoje prijatelje iz pokrajinskega aktiva, pa tudi druge znance in predstavnike britanskih oblasti.

²⁹⁷ Karl Renner (1870–1950), avstrijski pravnik in politik, kancler Avstrije v letih 1918–1920 in 1945.

Pirjevec: Ali so se Slovenci na Koroškem že takrat razklali na dva tabora?

Osolnik: Bili so že razklani, predlog o priključitvi Koroške k Jugoslaviji pa jih je razklal še bolj. Za priključitev so se opredeljevali Slovenci, ki so bili žrtve nacističnega preganjanja in ki so spoštovali partizanski narodno osvobodilni boj in socialistično ureditev Slovenije. Podprli pa so združitev z matičnim narodom tudi nekateri drugi zavedni Slovenci. Med njimi je bil ugledni profesor Joško Tišler²⁹⁸. On mi je povedal v spontanem pogovoru ob jezeru, zakaj kot nekomunist podpira priključitev. Pred začetkom vojne je v Sloveniji obiskal svojega prijatelja, uglednega državnika, dr. Antona Korošca, da sliši njegovo mnenje o tem, kaj čaka Jugoslavijo in koroške Slovence. Korošec mu je odgovoril: »Ne vemo, kaj nas čaka. Lahko se celo zgodi, da bo Jugoslavija prišla pod Ruse. Toda zapomni si, kamor bo šla Jugoslavija, tja pojdite tudi vi, sicer vas več ne bo«. Tega so se verjetno držali tudi slovenski duhovniki na Koroškem, saj je 54 duhovnikov podpisalo njihovo spomenico o podpori zahtevam Jugoslavije. Priključitev so odbijali nekateri izobraženci ker niso verjeli v realno možnost te zahteve, zlasti pa klerikalni, protikomunistični krogi. Te so podpirale tudi britanske oblasti. Angleška služba je začela izdajati časopis v slovenskem jeziku, z naslovom Slovenska kronika. Urejali so jo slovenski emigranti, med njimi profesor Vinko Beličič²⁹⁹ iz Bele Krajine, ki je študiral v novomeški gimnaziji. Časopis se je izogibal vsake besedice o aktualni politiki in se je držal nekakšne avstro ogrske, čitalniške romantike.

Pirjevec: Kakšne so bile takrat ozemeljske zahteve Jugoslavije?

Osolnik: Jugoslavija je pravzaprav zahtevala ozemlje, ki je bilo predmet plebiscita leta 1920, po prvi svetovni vojni. Segalo je do najskrajnejše slovenske vasi, oziroma krajev z uporabo slovenskega jezika. Zajemalo je verjetno okoli 80.000 prebivalcev. Njihovo število je namreč težko določljivo, ker se je z leti naglo spreminjalo. Število so v Beogradu in v dokumentih preveč napihnili, vendar je etnični material za konferenco točno prikazal demografski razvoj. V letu 1881 je bilo po civilnem in cerkvenem štetju 120.000 Slovencev. Po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji pa so na uradnem popisu leta 1938 našli le še 34.000 Slovencev. Ponemčevanje se je potem nadaljevalo še hitreje in se je med vojno spremenilo tudi v fizično iztrebljanje. Teritorialne zahteve Jugoslavije so se kasneje, pod pritiskom drugih udeležencev mednarodnih pogajanj o Avstriji, zmanjševale vse do končne zahteve, ki se je omejila zgolj na upravljanje dveh

²⁹⁸ Joško Tischler (1902–1979), koroški slovenski šolnik in politik.

²⁹⁹ Vinko Beličič (1913–1999), slovenski pesnik, pisatelj, prevajalec in publicist.

elektrarn na reki Dravi. Ozemeljske zahteve je Jugoslavija zamenjala z zahtevo po pravni ureditvi Avstrije, ki bo spoštovala slovensko in hrvaško manjšino in demokratične pravice njunih pripadnikov. To je prišlo v končno besedilo Avstrijske državne pogodbe, ki pa je še dolgo morala čakati na sprejem. Jaz pa sem bil že jeseni 1947 odpoklican iz Avstrije.

Ramšak: Očitno vaša aktivnost ni bila zaman?

Osolnik: Ne vem kaj bi rekel. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem na nekem sprejemu srečal Kardelja in ga vprašal, ali so mu na ministrskem sestanku v Moskvi kaj pomagali dokumenti, deklaracije in brzojavke, ki smo mu jih pošiljali iz Koroške. On pa mi je odgovoril: »Veš kaj mi je rekel minister Višinski? Vse to je le papir. Vse kaj drugega bi bilo, če bi tekla kri!« Potem je še dodal: »Sovjetska zveza je v svojem boju z ameriškim imperializmom zainteresirana da ta krvavi povsod, kjer je mogoče«. Kardelja je nato nekdo odpeljal vstran, jaz pa sem ostal zaprepaden. Kaj pomeni ta odgovor? Ali ta kritika leti name in na gibanje v katerem sem sodeloval? Je kdo res pričakoval izzivanje nasilja? Še dolgo sem nosil to vprašanje v svoji zavesti. Spraševal sem se tudi sam, ali je bilo vse gibanje za priključitev zmeta, ki se bo končala z razočaranjem koroških Slovencev in maščevanjem njihovih nasprotnikov? Vendar se nisem predal takšni črni misli. Slovenska Koroška se je s pričakovanjem osvoboditve vsaj za trenutek prebudila in si podaljšala življenje. Ne morem pozabiti tistega vračanja slovenske pesmi v življenje, prvega koncerta slovenskih pevskih zborov v celovškem gledališču. In končno prebujene samozavesti v zahtevi narodnih pravic. Vse to bo živelo še naprej v zavesti koroških Slovencev.

Pirjevec: Ali ste se tudi po vrnitvi v Ljubljano ukvarjali z vprašanjem Koroške?

Osolnik: Ves čas sem z zanimanjem spremljal dogajanje okrog tega vprašanja, vendar nisem imel nikakršne priložnosti sodelovati v njem. Besedilo Avstrijske državne pogodbe je obležalo v predalu, ker mednarodne razmere niso dopuščale njenega podpisa. Glavna nasprotnica podpisa pogodbe je bila Sovjetska zveza, čeprav so bili zavora tudi drugi interesi. Sovjetska zveza je zahtevala predhodno rešitev nemškega vprašanja. Okupirana Nemčija je bila razdeljena na okupacijske cone, potem pa je iz združitve treh zahodnih con nastala Zvezna republika Nemčija, vzhodna cona pod Rusko zasedbo pa se je razglasila za Demokratično republiko Nemčijo. Tako je ostalo odprto vprašanje združitve obeh Nemčij in

poteka tega procesa v razmerah mednarodne napetosti in hladne vojne. Jugoslavija je priznala Zvezno republiko Nemčijo, s katero je imela že zelo razvito gospodarsko sodelovanje. Najprej je imela v Bonnu gospodarsko predstavništvo, po letu 1951 pa diplomatsko veleposlaništvo. Bil sem imenovan za prvega svetnika v ambasadi in sem junija 1952 začel opravljati to nalogo. Po letu dni sem zaprosil za premestitev na delo generalnega konzula v Münchnu. Na začetku marca leta 1943 je umrl Stalin. Njegovi nasledniki so začeli z raznimi reformami v notranji politiki države, pa tudi s spremembami svojih mednarodnih odnosov. Tako se je odprl tudi proces normalizacije sovjetskih odnosov z Jugoslavijo. V pričakovanju pomembnih dogodkov, me je zunanje ministrstvo poslalo v Moskvo za ministra-svetnika v veleposlaništvu Jugoslavije. Pri tem delu se mi je odprla tudi nepričakovana priložnost za posredovanje v korist sprejema Avstrijske državne pogodbe.

Pirjevec: Kako se je to zgodilo?

Osolnik: Med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo je po Stalinovi smrti kmalu prišlo do tajnih pisem med vodstvom obeh partij in do vračanja na delo obeh ambasadorjev. Kmalu za tem pa se je dogodil ključni razgovor med člani vodstva sovjetske partije in podpredsednikom vlade Jugoslavije in članom CK KPJ, Mijalkom Todorovićem³⁰⁰, ki je prišel v Moskvo na čelu delegacije za gospodarsko sodelovanje. Na večerjo z njim so namesto gospodarstvenikov, prišli vsi najvišji predstavniki sovjetske države in partije, na čelu s Hruščovom, prvim sekretarjem CK VKPB. Razgovor na tej večerji, ki sem mu prisostvoval, je bil pomemben dogodek v procesu normalizacije odnosov med obema državama, ki je sprožil tudi druge spremembe v sovjetski zunanji politiki. Opisal sem ga podrobno v svoji knjigi » Med svetom in domovino«³⁰¹ Tukaj se bom omejil na pogovor, ki je zadeval Avstrijsko državno pogodbo.

Todorović je omenil, da mora normalizacija odnosov med obema državama prispevati k izboljšanju mednarodnega položaja in da bi Sovjetska zveza lahko dokazala spremembo svoje zunanje politike še s kakšno drugo pobudo v tem smislu. Sovjetski voditelji pa so v en glas zatrjevali, da za to ni nobene možnosti. Ambasador Vidić³⁰² se je oglasil s pripombo, da bi morda poskusili s sprejemom sporazuma o Avstriji. Takrat je planil pokonci zunanji minister Molotov, ki je sedel poleg mene. »Nikakor, nikakor« je dejal, »potem bo ogrožena naša varnost!«. Hruščov je temu dodal, da je nastopila nova nevarnost, ker se Nemčija spet oboro-

³⁰⁰ Mijalko Todorović (1913–1999), srbski general in politik.

³⁰¹ Maribor, Obzorja, 1992.

³⁰² Dobrivoje Vidić (1918–1992), srbski politik in diplomat.

žuje za napad na Sovjetsko zvezo. O tej nemški grožnji in bližnji nevarnosti vojne sem že na vlaku, na poti v Moskvo, poslušal po radiu besedila protestnih not vlade, cerkve in državljanov, kar je ustvarjalo napetost, kakor da bo že jutri vojna. Zdaj se nisem mogel več vzdržati. Oglašil sem se: »Saj ni res! Jaz sem pravkar prišel iz Nemčije«! Hruščov je za trenutek obmolnil, potem pa se je nekoliko nejevoljno obrnil k meni: »Kaj pa se tam dogaja?« Odgovoril sem da v dveh letih bivanja v Nemčiji nisem videl nobenega navdušenja za vojno. Tudi proti vstopu v Nato in oboroževanju se oglašala mnogo državljanov. Da so na nedavnih volitvah socialni demokrati, ki nasprotujejo politiki oboroževanja, dobili devet milijonov glasov. Ker sem že imel besedo, sem to izkoristil še za nekaj besed v podporo sklenitve Avstrijske državne pogodbe. Dejal sem: »Če ne bo kmalu prišlo do te pogodbe, se lahko zgodi to, kar se je že zgodilo v Nemčiji, da pride do delitve in nastanka dveh držav, kar bo še bolj zapletlo situacijo«. Tega ni nihče več komentiral in pogovor je prešel na druge teme. Le nekaj tednov kasneje je Hruščov na nekem sprejemu Vidiću in meni veselo oznanil, da so sklenili podpisati avstrijsko pogodbo. Potem je vse hitro steklo. Dne 15. maja 1955 so na Dunaju podpisali pogodbo, ki je Avstriji prinesla suverenost in neodvisnost. Le deset dni kasneje je ruska partijska delegacija, na čelu s Hruščovom, odpotovala v Beograd na razgovore s predsednikom Titom in njegovimi sodelavci. Sporazum o Avstrijski državni pogodbi pa je bil ruski delegaciji dobra popotnica za to pot.

Pirjevec: Kako ste zbrali toliko poguma, da ste z Molotovom in Hruščovom spregovorili tako odkrito?

Osolnik: Hruščov je na začetku pogovora naglasil, da se moramo o vsem pogovoriti odkrito. Tudi sam ni izbiral besed in je vodil pogovor tako, kakor da smo na partijskem sestanku. Todorovič mu je zelo odkrito spregovoril o razlikah med njihovimi in našimi pogledi na svet in na mednarodno politiko. Moj poseg v razpravo je bil le podrobnost v tem okviru. Sicer pa je k moji samozavesti prispevalo tudi dejstvo, da so me Rusi poznali kot nekdanjega borca v skupnem boju proti nemškemu nacizmu.

Pirjevec: Do kdaj ste ostali v Moskvi?

Osolnik: V Moskvi sem ostal dve leti. To je bil čas normalizacije sovjetsko jugoslovanskih odnosov, ko so se ruski voditelji zelo trudili, da nam pokažejo svoje prijateljstvo. Prihajali so na prireditve, na katerih so nastopali umetniki iz Jugoslavije in organizirali sprejeme v njihovo čast, na katere so vabili tudi člane

naše ambasade. Uspelo mi je omogočiti tudi gostovanje nekaterih glasbenih umetnikov iz Slovenije. Pred odhodom veleposlanika Vidića iz Moskve so Rusi v njegovo čast organizirali ogled umetniškega filma »Mati« po romanu Gorkega. Napovedana predstava je bila v Kremlju, v prostoru, kjer je po navadi Stalin zvečer gledal filme v družbi najožjih sodelavcev. Ob Vidiću smo bili na predstavo povabljeni samo trije člani ambasade. Že ko smo se zbirali v skrivnostnem prostoru, so nam nekdanji Stalinovi sodelavci pripovedovali zanimive zgodbe o tem, kdo je kje sedel in kako se je Stalin do njega obnašal. Toda glavno presenečenje nas je še čakalo. Pred umetniškim filmom se je začel odvijati dokumentarec neobičajne vsebine: posnetek preizkusa eksplozije sovjetske vodikove bombe. Film je prikazoval strahotno moč eksplozije, ki so jo posnele tudi skrite kamere na različnih razdaljah od središča eksplozije. Bil sem pretresen ob misli, kaj bi pomenila nova svetovna vojna z uporabo tako strašnega orožja. Še ko se je začel umetniški film, se nisem mogel prav posvetiti njegovi vsebini. Po ogledu filma so se gostitelji razgovorili tudi o večerih s Stalinom in zlasti Hruščov je ogorčeno pripovedoval, kako jih je samodržec poniževal in jim grozil. Cel večer je potekel v nenavadni intimnosti in izrazih zaupanja, s katerim so gostitelji želeli nagraditi odhajajočega veleposlanika. Po Vidiću je bil za ambasadorja imenovan Veljko Mičunović, Črnogorec, narodni heroj iz časa vojne. Mene pa so obvestili iz Beograda, da sem imenovan za sekretarja za prosveto in kulturo v novem zveznem Izvršnem svetu Jugoslavije. Z Mičunovićem sva se dogovorila, da bom ostal v Moskvi še do konca obiska predsednika Tita, ki so ga po tolikih letih napadanja zdaj slavno stno pričakovali v Moskvi. Obisk je bil res veličasten. Tita sem spremljal na poti v Stalingrad in v Soči. Povsod so ga navdušeno pozdravljale silne množice ljudi na železniških postajah in na ulicah mest. Tudi Hruščov se je potrudil požeti ob Titu nekaj lastne popularnosti. Pred koncem obiska je bila v Moskvi podpisana deklaracija o prijateljstvu in sodelovanju med državama, nato pa še deklaracija o sodelovanju med obema partijama. V obeh dokumentih je bilo toliko lepih misli in načel, da sem bil že takrat prepričan da bodo najbrž ostala le na papirju. To moje prepričanje se je potrdilo že dan po odhodu naše delegacije, ko so se v Moskvi na tajnem sestanku zbrali predsedniki partije in obrambni ministri držav sovjetskega tabora in sploh niso omenjali pravkar sprejetih dokumentov. Moje zadnje poročilo iz Moskve je govorilo o tej realnosti. Zadnje dni avgusta 1956 sem zapustil Moskvo.

Pirjevec: Ali ste bili v svojem zadržanem stališču pod vplivom Kardelja?

Osolnik: S Kardeljem se nisem mogel pogovarjati, ker je bil ob Titu ves čas v središču pozornosti gostiteljev. Imel pa sem vtis, da je bil zadovoljen, ker so bile v sprejetih deklaracijah sprejete tudi njegove osnovne misli o načelih mednarodnih odnosov. Imel pa sem ob sprehodu po moskovskih ulicah priložnost, da vse svoje občutke povem prijatelju Joži Vilfanu, ki je bil takrat generalni sekretar v kabinetu predsednika Tita. Vilfan je bil zelo zadovoljen, da sem mu – kakor je rekel – osvetlil tudi drugo stran medalje.

Pirjevec: Kako ste pozneje spremljali burno dogajanje v zvezi z madžarsko revolucijo in vnovičnim sporom Tita s Hruščovom ter ponovno približevanje? Ste bili kakorkoli vpleteni v to dogajanje ?

Osolnik: Nisem bil neposredno vpleten, vendar sem pozorno spremljal ta razvoj. Vse bolj je bilo čutiti, da se odnosi med državama in partijama kvarijo. Rusi so bili prepričani, da vsi revolti v socialističnih državah nastajajo pod vplivom politike Jugoslavije in tako tudi madžarska revolucija. Zato je Hruščov priletel v Jugoslavijo k Titu po pomoč. Tito se je zavzel za mirno rešitev z zamenjavo nepriljubljenega madžarskega predsednika države in partije, sicer pa je poskušal Hruščova spodbuditi za nadaljevanje politike miru. Tudi med voditelji Jugoslavije so bile ocene politike do Sovjetske zveze različne. Zaradi tega sem odbil predlog ministra Tepavca, da bi šel za Ambasadorja v Moskvo, čeprav so vse republike to imenovanje že potrdile. Nisem hotel priti v položaj, da bi me mučil konflikt med politiko in mojo vestjo. Odnosi med Beogradom in Moskvo so se zaostрили še zlasti po sovjetskem oboroženem posegu v Čehoslovaški republiki leta 1968. Na seji Centralnega komiteja SKJ sem v svoji razpravi ostro obsodil to agresijo in poudaril, da so z njo poteptane vse deklaracije sprejete ob Titovem obisku v Moskvi. Zaradi tako imenovane doktrine Brežnjeva, da je dovoljena kršitev suverenosti socialističnih držav, kadar je treba zaščititi socializem, je tudi Jugoslavija morala upoštevati možnost takšnega oboroženega posredovanja.

Ramšak: Kako vam je ostala v spominu diplomatska izkušnja v Nemčiji?

Osolnik: To je bila moja prva diplomatska izkušnja. Leto dni sem preživel v Bonnu kot svetnik v veleposlaništvu in leto dni v Münchnu, kamor sem bil na lastno željo premeščen za generalnega konzula, ki je pokrival dve deželi: Bavarsko in Baden-Württemberg. Moja naloga v Bonnu je bila predvsem vzpostavljanje in vzdrževanje stikov s sorodnimi družbenimi gibanji, socialnimi demokrati in sindikati. Njihove izkušnje so bile za nas pomembne v iskanju poti

iz stalinističnega modela socializma. V Nemčiji je bilo kar nekaj politikov, ki so bili nekdanji komunisti, a so razočarani to politiko zapustili. Zlasti nekateri med njimi so spremljali družbeni razvoj v Jugoslaviji z zanimanjem, pa tudi z dvomi v uspešnost premagovanja komunistične dediščine. Tudi v meddržavnih odnosih je prihajal do izraza ta dvom, čeprav je celo konservativni kancelar Adenauer³⁰³ izrazil priznanje predsedniku Titu in Jugoslaviji, da je z izstopom iz sovjetskega tabora dala velik prispevek k miru v tem delu Evrope. Z vodilnimi socialnimi demokrati smo se zelo odkrito pogovarjali o napredovanju demokracije v naš državi, toda zataknilo se je, ko je šlo za formalno priznanje političnih odnosov. To se je zlasti pokazalo, ko je iz Jugoslavije prišlo vabilo socialno demokratski stranki, da pošlje svoje predstavnike na kongres Socialistične zveze delovnega ljudstva v Beograd. Tudi sam sem skupaj z vabilom na kongres dobil kongresne materiale. Njihova glavna zamisel je bila, da naj bi Socialistična zveza postala nekakšna pokroviteljica vseh političnih struj, komunistična partija pa notranji udeleženec te zveze. Vendar to ni moglo prepričati voditeljev nemške socialistične stranke, da bi na kongres poslali svojega predstavnika. Odločili so se le za dva opazovalca, novinarja iz njihovih vrst. Skupaj z menoj sta potovala na kongres v Beograd.

Ramšak: Kakšne vtise so dobili nemški socialdemokrati v Beogradu?

Osolnik: Njihova poročila vtisku so bila naklonjena, vendar so izražala tudi upravičen dvom v poizkus preseganja enopartijskega sistema. Bili so še vedno pod vplivom Živka Topalovića³⁰⁴, predvojnega staroste socialdemokratske stranke, ki je po vojni ostal v emigraciji in odločno nasprotoval vsakemu sodelovanju s komunisti.

Ramšak: Ali so nemški socialdemokrati izkazovali zanimanje za jugoslovanski samoupravní sistem?

Osolnik: Lahko rečem, da so v začetku z zanimanjem sprejeli uvajanje delavskega samoupravljanja. Primerjali so to s svojim sistemom soupravljanja, ki je dajal dobre rezultate. Spremljali so tudi druge spremembe v razvoju Jugoslavije, ki naj bi omogočale demokratizacijo države. Vendar ta razvoj ni bil spodbuden. Pojavila se je afera z Djilasom in vrsta drugih ukrepov proti svobodomiselnim izobražencem. Kmalu se je tudi pokazalo, da samoupravljanje z drobljenjem na

³⁰³ Konrad Hermann Josef Adenauer (1876–1967), nemški odvetnik in politik, kancler Zvezne republike Nemčije v letih 1949–1963.

³⁰⁴ Živko Topalović (1886–1972), srbski pravnik, politik in urednik.

temeljne organizacije združenega dela, povzroča silno sestankovanje in administriranje, v gospodarstvu pa tudi poslovne težave. Vse to je nakazovalo, da bo enopartijski sistem in vmešavanje partije v vse pore življenja, zatrlo samoupravljanje.

Ramšak: Kako ste se po šestih letih diplomacije vživeli v domače družbeno dogajanje?

Osolnik: Brez težav. Življenje v Jugoslaviji je bilo takrat zelo razgibano. V družbenem razvoju je potekal proces debirokratizacije in uvajanja samoupravljanja. Celotno vzdušje je bilo popolnoma drugačne kot v Rusiji. Bil sem srečen, da sem spet doma. Dober mesec dni po prihodu v Beograd, pa me je pretreslo pismo, ki sem ga dobil po pošti. Pisal mi je Andrej Bohinc³⁰⁵, ki sem ga spoznal v partizanih na Gorenjskem. Pismo je razkrivalo strašno človeško usodo. Spomladi leta 1948 je bil Bohinc aretiran in obtožen, da je med vojno v taborišču Dachau postal agent Gestapa. V zaporu so ga z mučenjem prisilili, da je – čeprav nedolžen – priznal svojo krivdo in to ponovil na sodnem procesu proti njemu in drugim nekdanjim dachavskim zapornikom. Bil je obsojen na smrt in potem pomiloščen na 20 let zaporu, 11 drugih obtožencev pa je bilo obsojenih na smrt in ustreljenih. Njegova zgodba me je še toliko bolj pretresla, ker mi je ostal v spominu kot odločen borec, ki so ga zato poslali v Kokrški odred za namestnika političnega komisarja. Zdaj je prosil prejemnike pisma za podporo njegovi zahtevi, da nepristranska komisija razišče verodostojnost dachavskih procesov. Začel sem razmišljati, kaj je zdaj mogoče storiti in to me je mučilo dolgo v noč. Naslednje jutro sem po telefonu poklical prijatelja, Jožo Vilfana, generalnega sekretarja v kabinetu predsednika Tita. Prosil sem ga za nujen razgovor. Joža me je takoj sprejel in vprašal, kaj je tako nujnega. Pokazal sem mu pismo, naj ga prebere. Tudi njega je pismo pretreslo in ko ga je odložil, me je vprašal, kaj pričakujem od njega. Pojasnil sem mu, da prihajam s prošnjo, da bi z vsebino pisma seznanil predsednika Tita, ker je edini človek, ki s svojo avtoriteto lahko razčisti to težko zadevo. Vilfan je bil zaskrbljen: »Kaj pa bodo rekli v Ljubljani? Se zavedaš, kakšno nezaupnico pomeni že sama zahteva po preiskavi sodnih odločitev?« Odgovoril sem: »Če niso krivi, jih bo preiskava razbremenila teh hudih obtožb«. To je zaleglo, Vilfan je zadržal pismo in obljubil, da bo o zadevi obvestil predsednika. Kmalu se je pokazalo, da se je v tem vprašanju nekaj premaknilo. Na svečanem sprejemu v Beogradu, kjer so bile navzoče tudi republiške delegacije, je k meni nepričakovano pristopil Boris Kraigher, notranji minister v slovenski vladi. Ostro me je ogovoril: »Slišim, da

³⁰⁵ Andrej Bohinc (1912–), slovenski ekonomist in predvojni komunist, leta 1949 na dachauskem procesu obsojen na smrt.

se zavzemaš za nekega gestapovca?«? Odgovoril sem mu, da se ne zavzemam za gestapovca, temveč za to, da se ugotovi, ali je res gestapovec, ali ne. »On ni samo gestapovec, ampak je tudi kominformovec!« je poudaril Kraigher, potem pa se je obrnil in brez besede odšel. Bilo mi je neprijetno, vendar mi je dogodek potrdil, da se začenja odvijati preiskava. V začetku leta 1959 je bil Bohinc, po enajstih letih, izpuščen iz zapora. Vendar je bila pot do popolne politične rehabilitacije žrtev dachavskih procesov še dolga. Končala se je leta 1984 na kongresu ZKS z nedvoumno izjavo o zgrešenosti in nezakonitosti dachavskih procesov. To je bilo sicer zakasnelo, vendar zelo pomembno dejanje, ker je dokončno zavrglo kakršnokoli insinuacijo, da je sumljiv vsakdo, ki je živ prišel iz logora smrti.

Ramšak: Ali ste tudi po odhodu iz diplomacije nadaljevali z mednarodnim sodelovanjem?

Osolnik: Res sem se temu intenzivno posvečal več kot 20 let. Že kot sekretar za prosveto in kulturo sem imel priložnost za mednarodno sodelovanje na področju kulture. Posebni oddelek sekretariata se je ukvarjal s sodelovanjem naše države na mednarodnih prireditvah, razstavah, koncertih in podobnih projektih. Sekretariat pa je pripravljala tudi meddržavne pogodbe o kulturnem sodelovanju. Tako me je doletela čast, da sem bil podpisnik konvencije o kulturnem sodelovanju med Jugoslavijo in Čehoslovaško. To je bil prvi sporazum z državami sovjetskega tabora po normalizaciji odnosov. Pri zahtevnem delu na šolski reformi nam je bilo zelo potrebno seznanjanje s šolskimi sistemi v drugih državah. Pri tem nam je bilo v veliko pomoč sodelovanje s svetovno organizacijo za prosveto, znanost in kulturo, UNESCO. Dobili smo veliko dokumentacije o prosvetni politiki drugih držav, pa tudi več štipendij za preučevanje šolskih sistemov v tujini na licu mesta. V naslednjem skupščinskem mandatu, sem kot sekretar za informacije imel še več priložnosti in pristojnosti za mednarodno sodelovanje, zlasti na področju obveščanja. Sekretariat je skrbel za obveščanje domačih in tujih novinarjev o delu vlade in drugih političnih dogajanjih v Jugoslaviji. Izdajali smo časopis v več tujih jezikih »Mednarodna politika« in še več drugih publikacij. Pri delu na pripravi zakona o svobodi javnega informiranja, mi je zopet pomagala dokumentacija UNESCO o razvoju in problemih informacijske dejavnosti v svetu. Ob tem delu sem se seznanil tudi z nekaterimi avtorji iz drugih držav in bil sprejet v mednarodno Združenje za preučevanje komunikacij³⁰⁶ (AIERI). Tako sem se vse bolj

³⁰⁶ Neodvisna organizacija, ustanovljena s sodelovanjem UNESCO leta 1957 z namenom raziskovanja problemov tiska, radija, televizije in filma. Danes deluje pod imenom International Association for Media and Communication Research (IAMCR).

poglobljaj v študij tega pomembnega pojava, ki je zaradi neverjetnega napredka elektronike povzročil pravo komunikacijsko revolucijo.

Ko sem končal delo v sekretariatu za informacije sem bil postavljen za glavnega urednika partijskega glasila »Komunist«. Zadal sem si nalogo, da časopis postane organ informiranja celotne javnosti. Uvedel sem republiške izdaje časopisa v slovenskem in makedonskem jeziku, ne samo zaradi jezikovnih razlik, temveč tudi zaradi samostojne obravnave življenja v posameznih republikah. Nekateri so mi očitali, da je to korak k dezintegraciji Komunistične partije Jugoslavije.

Ramšak: Ste imeli kot urednik časopisa Komunist stike s tujimi kolegi časnikarji?

Osolnik: Če se vprašanje nanaša na partijska glasila, sem imel največ stikov z glavnim urednikom italijanskega glasila Unità. To je bil Mario Alicata³⁰⁷, pri ljubljeni poslanec v rimskem parlamentu. V znamenju prijateljskega sodelovanja, meje povabil, da sem imel svečani govor na proslavi 50. obletnice glasila Unità. Sodeloval sem tudi na proslavi francoskega časopisa »Humanite« toda vodstvo francoskih komunistov je bilo še vedno obremenjeno z nezaupanjem do KP Jugoslavije.

Ramšak: Kakšne so bile vaše debate z »evrokomunisti«?

Osolnik: Omenil sem že sodelovanje z italijanskimi komunisti. O evrokomunizmu je potekal razgovor tudi s predstavniki komunistične partije Španije. Vendar takrat ni bilo glavno vprašanje bodočnosti komunizma, temveč vprašanje ohranitve miru in zlasti preprečitve jedrskega spopada na tleh Evrope. Tudi moje delovanje se je vse bolj usmerjalo na vprašanja miru v svetu in še posebej v Evropi.

Ramšak: Ste se potem posvetili preučevanju komunikacij?

Osolnik: Pravzaprav sem poglobljaj svoj začetni interes za ta pojav. Pri tem sem se posluževal tudi tuje znanstvene literature, ki je nastajala zlasti v zahodnih državah. Leta 1964 sem se skupaj z Marijo Vilfan, predsednico nacionalne komisije za UNESCO, udeležil Generalne konference te organizacije v Parizu. Oglasil sem se k razpravi o informacijah, ki se je v glavnem sukala okoli razširjanja UNESCOVIH publikacij. Omenil sem, da bi celotno področje komunikacij moralo postati

³⁰⁷ Mario Alicata (1918–1966), italijanski partizan, literarni kritik in komunistični politik.

predmet študijske obravnave v UNESCO, kot nov fenomen, ki ima vse večjo vlogo v življenju človeka in v politiki držav. Moj predlog sta takoj podprla predstavnika Kanade in Indije, tako, da je prišel v sklepe konference. UNESCO je začel sklicovati mednarodna posvetovanja o vlogi in problemih komunikacij. Leta 1968 je bilo tudi v Ljubljani, pod pokroviteljstvom UNESCA, sklicano mednarodno posvetovanje strokovnjakov in delavcev v komunikacijah. Tema konference je bila: Komunikacije in mednarodno sporazumevanje. V uvodnem referatu sem to temo povezal s 25 letnico Deklaracije o človekovih pravicah. Srečanja seje udeležilo 120 profesorjev, pisateljev in novinarjev iz različnih dežel sveta. Med njimi so bili najpomembnejši avtorji del o komunikacijah in javnem mnenju, kar je spodbudilo tudi študijski pristop k tem vprašanjem v naši državi. Spomladi leta 1977 me je generalni direktor UNESCA Amadou Mahtar M Bow³⁰⁸ povabil k delu Mednarodne Komisije za preučevanje komunikacij, ki naj bi vsestransko preučila stanje komunikacij v svetu in probleme njihovega razvoja. V komisiji je bilo 16 članov iz različnih delov sveta. Naj omenim le nekaj imen: Gabriel Garcia Marquez³⁰⁹, kolumbijski pisatelj, nekaj let kasneje Nobelov nagrajenec, Hubert Beuve Mery³¹⁰, ustanovitelj francoskega časnika *Le Monde*, Michio Nagai³¹¹, iz Japonske, glavni urednik dnevnika z naklado 15 milijonov izvodov, Elie Abel³¹², profesor novinarstva v ZDA, Sergej Losev, direktor sovjetske agencije Tas, Juan Somavia³¹³ iz Čila, avtor kritike nadnacionalnih korporacij, Mustapha Masmoudi³¹⁴, iz Tunisa, glavni borec neuvrščenega gibanja proti informacijski zaostalosti in odvisnosti. Predsednik komisije je bil irski državnik Sean Mac Bride³¹⁵, po katerem so komisijo začeli skrajšano imenovati kar Mak Brajtova komisija. Člani komisije smo se sestajali v Parizu, pa tudi v drugih državah štirikrat letno, s pripravljenimi elaborati. Imeli smo tudi srečanje v Dubrovniku. Delo v tej družini mi je bilo pravi užitek. Po dveh letih dela je Komisija objavila svoje poročilo v zajetni knjigi z naslovom: »Mnogo glasov – en svet« in s podnaslovom: »Komunikacije in družba, danes in jutri«. O poročilu je potekala razprava na Generalni konferenci UNESCA v Beogradu, leta 1980. Bil sem poročevalec komisije in sem moral braniti njeno vsebino zlasti pred kritiki iz ZDA in Velike Britanije. Skupščina je skoraj enoglasno potrdila poročilo. Nobenega glasu ni bilo proti, le Velika Britanija se je vzdržala

³⁰⁸ Amadou-Mahtar M'Bow (1921–), senegalski geograf, direktor UNESCA v letih 1974–1987.

³⁰⁹ Gabriel José García Márquez (1927–2014), kolumbijski pisatelj, novinar in publicist; prejemnik Nobelove nagrade za književnost leta 1982.

³¹⁰ Hubert Beuve-Méry (1902–1989), francoski novinar in urednik.

³¹¹ Michio Nagai (1923–2000), japonski sociolog, urednik in politik.

³¹² Elie Abel (1920–2004), kanadsko-ameriški novinar, publicist in akademik.

³¹³ Juan Somavía (1941–), čilski pravnik, diplomat in akademik.

³¹⁴ Mustapha Masmoudi (1937–), tunizijski politolog in diplomat.

³¹⁵ Seán MacBride (1904–1988), irski pravnik in politik. Dobitnik Nobelove nagrade za mir leta 1974.

glasovanja. Generalni direktor UNESCO se mi je pismeno zahvalil za ta uspeh. Debata v Komisiji me je spodbudila, da sem svoj pogled na svet komunikacij izrazil v knjižici: »Nova mednarodna informacijsko komunikacijska ureditev.« Izšla je v štirih jezikih. Največ pozitivnih odmevov je imela v Latinski Ameriki.

Ramšak: Je to bilo zaradi stanja v teh deželah?

Osolnik: O tem stanju sem že v letu 1964 tudi sam doživel zanimiv dogodek. Kot predstavnik Socialistične zveze SFRJ sem potoval na kongres Socialistične stranke Čila. Na kongresu v mestu Concepcion, na skrajnem jugu države sem v španskem jeziku prebral pozdrav kongresu in mu prisostvoval dva dni. Tam sem spoznal predsednika Ljudske fronte Čila, ki je bil tudi kandidat za predsednika države na bližnjih volitvah, Salvadorja Allendeja³¹⁶. Po kongresu je imel velik govor na množičnem zborovanju v mestu Concepcion. Povabil me je, da za njim pozdravim navdušeno množico. Spet sem za govor v španskem jeziku izkoristil že doma pripravljena besedila in novo pridobljeno znanje. Publika me je nagradila z burnim aplavzom. Po zborovanju me je Allende povabil na razgovor med štirimi očmi. Ko sva bila sama me je zaprosil, da naj prenesem predsedniku Titu naslednjo informacijo: on pričakuje, da bo verjetno na teh ali naslednjih volitvah zmagal in postal predsednik države. Toda sile reakcije in posebno ameriški imperializem tega ne bo mogel prenesti. Na vsak način ga bodo poskušali zrušiti. Vprašal sem, ali misli na vojaški udar, pa je rekel, da se za razliko od drugih južnoameriških držav, vojska v Čilu ne spušča v državne udare. Rekel je, da bodo njegovi nasprotniki najbrž izkoristili intervencijo od zunaj, morda iz Bolivije. V tem primeru, prosi Tita, ki ima velik ugled v svetu in še zlasti med neuvrščenimi, da se Jugoslavija oglasi v Organizaciji združenih narodov proti agresiji in rušenju zakonito izvoljene vlade. Po povratku domov, sem napisal informacijo o tem razgovoru in jo poslal predsedniku Titu. Na žalost so se zle slutnje čilskega predsednika izpolnile. Ko je na drugih naslednjih volitvah postal predsednik države, so mu nadnacionalne korporacije na vse načine rušile oblast, potem pa so s pomočjo generala Pinocheta, izvedle 11. septembra 1973 državni prevrat, predsednika pa usmrtile. Takrat sem o tem dogodku objavil v Delu članek z naslovom: V spomin in opomin.

Ramšak: Kdaj ste se ponovno vključili v zunanjo politiko?

³¹⁶ Salvador Guillermo Allende Gossens (1908–1973), čilski zdravnik in socialistični politik; predsednik Čila med letoma 1970 in 1973.

Osolnik: V letu 1969 sem bil na volitvah izvoljen za poslanca v družbeno političnem zboru Zvezne skupščine SFRJ. Potem pa sem ob razdelitvi skupščinskih funkcij postal predsednik Odbora za zunanjo politiko tega zbora. Družbeno politični zbor je bil po ustavi pristojen za obravnavanje zunanje politike in je o njej odločal enakopravno z zborom narodov. Tudi ta zbor je imel svoj odbor za zunanjo politiko, ki ga je vodil Veljko Mićunović. Oba sva se dobro poznala in sva lahko usklajevala delo obeh odborov, pogosto pa sklicevala tudi skupna zasedanja. Z novim delom se mi je odprlo tudi široko področje parlamentarne diplomacije. Odvijala se je zlasti v okviru Svetovne organizacije parlamentarcev, Interparlamentarne Unije (IPU)³¹⁷. Organizacija je obravnavala pereča vprašanja svetovnega razvoja in je posredovala državam članicam priporočila za njihovo reševanje. V letih 1971 do 1980 so bila še posebno pomembna vprašanja ohranitve miru, zaustavitve oboroževalne tekme in zlasti kopičenja jedrskega orožja dveh velesil. To so bila vprašanja, s katerimi se je ukvarjalo tudi gibanje neuvrščenih držav. Kot predstavnik Jugoslavije sem imel na zasedanjih IPU podporo udeležencev iz neuvrščenih držav, ki so me večkrat izbrali za svojega koordinatorja. Sestajali smo se pred pomembnimi sejami in usklajevali skupna stališča. To so upoštevali tudi predstavniki drugih držav in me vključevali v sprejemanje sklepov.

Ramšak: Ali so imeli svojo organizacijo parlamentarci Evrope?

Osolnik: Poslanci iz Evrope so delovali znotraj IPU kot skupina, ki se je prvič sestala ob začetku priprav na Helsinško konferenco o varnosti in sodelovanju. Že ta sestanek je ugotovil potrebo po tesnejšem sodelovanju evropskih držav. V pripravi helsinške listine smo sodelovali tudi parlamentarci iz Jugoslavije. Delo na tem dokumentu je namreč zastalo, ker ni bilo mogoče doseči soglasja o tako imenovani tretji košari, to je določilih o svobodnem pretoku informacij in ljudi. Temu je najbolj nasprotovala ruska delegacija. Na srečanju evropskih parlamentarcev nam je uspelo, v skupini, ki sem jo vodil, da smo v pogajanjih z ruskimi udeleženci, našli formulacijo, ki je bila tudi zanje sprejemljiva. Prišla je tudi v sklepno besedilo helsinške listine, sprejete 1. avgusta 1975. Duh listine iz Helsinkov je prinesel olajšanje v evropsko vzdušje. Uspešno so bili končani tudi tajni pogovori o rešitvi meje med Italijo in Slovenijo z Osimskimi sporazumi. V parlamentih obeh držav so bili ratificirani 1. marca 1977. V svojem govoru v Zvezni skupščini sem ob tej priložnosti izrazil upanje, da bo duh listine iz Helsinkov zajel tudi druge države, ki se v odnosu do narodnih manjšin ne morejo

³¹⁷ Mednarodna organizacija, ustanovljena leta 1889.

osvoboditi nacionalističnih pojmovanj, po katerih je edina rešitev problema narodnih manjšin, njihova asimilacija. To je seveda merilo na Avstrijo in njen odnos do koroških Slovencev v takratnem dogajanju. O tem vprašanju sem pripravil posebno knjigo, ki je izšla tudi v nemškem, francoskem in angleškem jeziku.³¹⁸

Ramšak: Kdaj ste končali delo v parlamentarni diplomaciji?

Osolnik: Zadnje zasedanje IPU na katerem sem sodeloval, je bilo septembra leta 1981 v Havani na Kubi. Konferenca je potekala v dokaj napetem vzdušju, ki je nastalo po ostrem Castrovem govoru, vendar se je tudi po zaslugi neuvrščenih in šefa italijanske delegacije Giulija Andreottija³¹⁹, kot predstavnika zahodnih držav, končalo s sprejemom enotne deklaracije. Zavzemala se je za postopno zmanjševanje vseh jedrskih potencialov ter za prepoved razvoja in proizvodnje vseh sredstev za množično uničevanje. Med zasedanjem sem sodeloval tudi v komiteju, ki je obravnaval položaj v Salvadorju, kjer je prišlo do revolucionarnih sprememb pod vodstvom salvadorske fronte za nacionalno osvoboditev, Farabundo Martí. Kubanci so predložili resolucijo o priznanju fronte, ki ni imela nikakršnih možnosti za uspeh. Predlagal sem kubanski delegaciji naj sprejme nekoliko dopolnjeno francosko-mehiško deklaracijo, ki sem se ji pridružil tudi jaz kot koordinator neuvrščenih. Pomenila je priznanje Fronti za nacionalno osvoboditev »značaj reprezentativne sile, ki mora sodelovati v pogovorih«. Resolucija je bila sprejeta z veliko večino glasov. Pomenila je prvo mednarodno priznanje Fronte za osvoboditev Salvadorja kot enakopravnega sobesednika z vlado, kar so tudi kubanski delegati pozdravili kot uspeh. Morda je prav na to mislil predsednik Castro, ko se mi je ob odhodu zahvalil za sodelovanje na konferenci in mi prijateljsko stisnil roko. Tako se je končalo moje zadnje sodelovanje v mednarodni parlamentarni uniji. Čez leto dni sem prejel prijazno obvestilo, da meje svet IPU na zasedanju v Rimu, septembra 1982, soglasno izvolil za častnega člana te pomembne mednarodne organizacije.

Svoje življenjsko delo na področju mednarodnega sodelovanja sem bolj podrobno in natančno opisal v svoji knjigi spominov » Med svetom in domovino«.

³¹⁸ Problem manjšin v jugoslovansko avstrijskih odnosih, Beograd, Mednarodna politika, 1976.

³¹⁹ Giulio Andreotti (1919–2013), italijanski pravnik in politik; notranji minister (1954 in 1978), obrambni minister (1959–1966 in 1974), zunanji minister (1983–1989) in ministrski predsednik (1972–1973, 1976–1979 in 1989–1992).

Marjan Osolnik (11. januar 1929)

Pirjevec: Spregovorite prosim, kako ste se idejno oblikovali v mladosti.

Osolnik: Oče je bil navdušen nad Tomášem Masarykom³²⁰ in je obžaloval dejstvo, da Slovenci nismo imeli politika takšnega kova ter smo sledili Avstro-Ogrski vse do konca. Doma smo bili naročeni na časopis *Slovenski narod*³²¹, ob nedeljah in praznikih pa smo kupovali časopis *Jutro*³²². Prejemali smo tudi revije *Dom in svet* ter edicije Mohorjeve in Vodnikove družbe. Na gimnaziji sva z bratom Bogdanom brala revijo *Mladina*³²³, ki pa je bila prepovedana in v kolikor bi pri naju našli kakšen izvod, bi nama grozila izključitev. Bogdan je prinašal tudi drugo prepovedano literaturo. Spominjam se knjige Anne Louise Strong³²⁴, ki je izšla v Beogradu in je opisovala boj Maove vojske na Kitajskem. Brali smo tudi knjigo *Priroda in ljudje* M. Iljina³²⁵, ob kateri smo se navduševali nad dosežki

³²⁰ Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), češkoslovaški politik, sociolog in filozof; predsednik Češkoslovaške v letih 1918–1935.

³²¹ Slovenski časopis liberalne usmeritve, ki je izhajal v letih 1868–1943.

³²² Slovenski politični dnevnik liberalne usmeritve, ki je izhajal v letih 1920–1945. Po letu 1924 glasilo Samostojne demokratske stranke na Slovenskem.

³²³ Družboslovni in literarni mesečnik (1924–1928), ki je zagovarjal ideje radikalne socialistične prenove.

³²⁴ Anna Louise Strong (1885–1970), ameriška novinarka in aktivistka.

³²⁵ Maršak Il'ja Jakovljevič (1895–1953), sovjetski pisatelj.

Sovjetske zveze pod Stalinom. Oče je bil ateist, mati pa je bila zelo pobožna. Imeli smo katoliško vzgojo, vendar ne skrajno. Z bratom sva bila člana Sokolov, ki so sicer v Novem mestu predstavljali večino, vendar je to štelu takrat le kakšnih 5.000 prebivalcev. Imeli smo tudi sokolsko knjižnico z glavnim knjižničarjem, skojevecem, Bogom Komelom, ki je imel pod pultom knjige iz znamenitega cerkvenega *Indexa Librorum Prohibitorum*.

Pirjevec: Kakšne spomine imate na čas italijanske okupacije?

Osolnik: O Italiji smo pred vojno poslušali kot o deželi kulture in umetnosti, kar pa je bilo v velikem nasprotju z videzom njihove vojske. Medtem ko pri nas sploh nismo več poznali uši in nepismenosti, je bilo tega med italijanskimi vojaki veliko. Pod našo hišo so zasegli gostilno, kjer so ves čas prepevali. Po drugi strani pa smo uživali v njihovem nogometnem prvenstvu, saj je bil pred vojno nogomet kot groba igra na novomeški gimnaziji prepovedan. Katehet je hodil na travnike okrog Krke preverjat ali morda igramo na skrivaj in v kolikor je koga zasačil, mu je celo grozila izključitev, najmanj pa šolski ukor. Skupaj z Italijani je prišla tudi prostitucija, ko so v Šmihel pri Novem mestu pripeljali prostitutke iz Italije, vojaki pa so stali zunaj v vrsti.

Zanimivo je bilo opazovati, kako so se ljudje preobračali. Na novomeški gimnaziji je bil profesor telesne kulture Jurko, ki je bil v prvi svetovni vojni avstrogrški oficir na soški fronti. Vsako leto je imel 28. junija na Vidov dan, ko se je zaključila šola, patriotski govor, v katerem je hvalil srbske generale. Njegova hči, ki je bila moja sošolka, pa je ob italijanski okupaciji prva oblekla fašistično uniformo in z mularijo marširala po Novem mestu. Po vojni smo za Jurka ugotovili celo, da je bil član Kulturbunda³²⁶, vendar so mu bile odvzete samo državljske pravice in je bil kazensko premeščen v Celje.

Na začetku leta 1942 so v našo hišo namestili nekega italijanskega oficirja iz Torina, ki smo mu morali odstopiti sobo. Obnašal se je korektno in ni sovražno izstopal, kasneje pa si je uredil premestitev v Italijo. Nad nami pa je strojevodjeva vdova morala oddati sobo kapitanu Comarju, ki je bil šef obveščevalne službe divizije Isonzo. Zanj so pravili, da ni želel govoriti slovensko, razumel pa naj bi vse. Akcija treh partizanov, ki so po dogovoru z vdovo prišli ponj z namenom, da bi ga ugrabili, se sicer ni posrečila, ker je bil takraten odsoten, so mu pa odnesli pištole in še nekaj drugih stvari, kar ga je močno prestrašilo. Uredil si je premestitev in

³²⁶ Schwäbisch-Deutsche Kulturbund (Švabsko-nemška kulturna zveza) je bila organizacija jugoslovanskih Nemcev, ki je s prekinitvami delovala med letoma 1920 in 1941 in postala v letih pred drugo svetovno vojno nosilec nacistične propagande in obveščevalne dejavnosti.

ko je imel poslovilno večerjo za vrh divizije, so po okoliških vrtovih za varovanje porazdelili cel bataljon vojakov z mitraljezi.

Bogdan je odšel v partizane 17. junija 1942. Odpravil naj bi se po kosilu, vendar se je zaradi racij v Novem mestu odločil za odhod že dopoldne. Ko se je avgusta istega leta začela italijanska ofenziva, so bili prekinjeni vsi stiki, tako da nismo več prejeli vesti o njem. Mati je zanj celo plačala mašo pri frančiškanih, ki smo se je udeležili vsi, tudi oče, ki je sicer hodil k maši le enkrat letno. Sicer pa smo bili vsi trije angažirani v OF, le da nismo vedeli drug za drugega kaj počne. Bogdan je bil šef Narodne zaščite za celotno Novo mesto, oče pa je bil šef blagajne za OF na sodišču in oskrboval partizansko tiskarno z materialom za šapirografsko razmnoževanje biltenov.

Po partizanskih akcijah spomladi 1942 so italijanske oblasti izdale dvojezični plakat, kjer je bilo na desni v italijanščini in na levi v slovenščini z debelimi črkami natisnjen odlok družinam, katerih sinovi bodo odšli v partizane. Če je bila njihova hiša na nenadzorovanem ozemlju, so jo zažgali, če pa je bila na nadzorovanem, je postala italijanska lastnina. Družinske člane so v vsakem primeru odvedli v internacijo. Takšna usoda bi dočkala tudi nas, vendar smo ob Bogdanovem odhodu v partizane rekli, da je šel polagat izpite na Pravno fakulteto v Ljubljano. Ko so ugotovili, da ga tam ni, se je oče delal nevednega in, čeprav so ga zaprli in zasliševali tri dni, vztrajal, da je v Ljubljani. Nekega dne pa je prišel na sodni urad, kjer je bil oče zaposlen, kapitan Bicchi, ki je povedal, da je med počitnicami v Padovi srečal njegovega nečaka dr. Paola Renka. Ta je bil profesor mikrobiologije na Univerzi v Padovi in ker je slišal, da so v tamkajšnje zapore pripeljali ljubljanske študente, se je šel pozanimat za Bogdana Osolnika ter dobil potrdilo, da je dejansko tam zaprt. Oče mu je povedal, da ga italijanske oblasti preganjajo zaradi sina in ga prosil naj to izjavo zapiše, kar je na formularjih divizije Isonzo potem res storil. Naslednjič, ko so ga spet prišli zasliševati, jim je tako pokazal to izjavo. Medtem ko so trajale nove preiskave, pa je zagon italijanskih preiskovalcev že pojenjal, saj se je približeval padec fašizma. Poleg tega pa je Bogdan leta 1941 med kopanjem v Krki rešil življenje italijanskemu vojaku, ne da bi sploh vedel koga rešuje iz vode. Tam pa je bil prisoten tudi italijanski vojni dopisnik, ki je potem objavil članek o tem, kako je nekdanji jugoslovanski vojak, ki so ga Italijani milostno izpustili, rešil življenje njihovemu vojaku. Tudi ta članek je potem prišel prav očetu pri pogajanjih z italijanskimi zasedbenimi oblastmi.

Ena mojih prvih ilegalnih akcij, ki sem jo izvedel skupaj z Bogdanom, je bilo nabiranje jugoslovanskega streliva za kragujevske puške. Zavila sva ga v nepremočljivo vrečo in ga skrila v votlo deblo stare vrbe. Spomladi 1942 ga je potem Bogdan prenesel čez italijanski blok in ga skril pod Trško goro. Ko so partizani

prevzeli to strelivo, so izstrelili nekaj nabojev proti Novemu mestu, Italijane pa je ob tem zajela takšna panika, da so v gimnazijsko risalnico postavili težak mitraljez za obrambo pred pričakovanim vdorom partizanom.

V Novem mestu je bilo prisotno veliko skojevcev, žal pa o tem ni skoraj nič napisanega. Organizacijo je vodila hči novomeškega sodnika, študentka jezikoslovja Marjeta Vašič, ki je vzdrževala stike s poveljnikom divizije Isonzo Guidom Cerrutijem, ob prihodu Nemcev pa je ležala v bolnišnici z zlatenico. Vanjo se je zaljubil oficir bele garde, ki je prej v Novem mestu ni bilo, ampak se je zadrževala le v okolici, npr. v Stopičah in Mirni Peči. Prišel je do nje v bolnico in ji povedal, da vedo vse o njej ter ji dal na izbiro likvidacijo ali poroko z njim, kar je naposled sprejela. Ob koncu vojne je ta oficir izginil, ona pa ni izdala popolnoma ničesar, so jo pa seveda gledali precej pisano.

Skupaj s prijateljskima Čikom Pakižem in Pepejem Morettijem sem odšel v partizane po mali maturi. Samo nekaj dni po italijanskem razglasu o represalijah proti družinam partizanom je OF izdala odlok, natisnjen z istimi črkami, le da je bilo slovensko besedilo na desni strani. Pisalo je, da bo v primeru streljanja civilnih talcev tudi OF storila enako v obratni smeri. Z Morettijem sva dobila nalogo, da nabijeva ta odlok na javne kraje. V košaro za travo, ki sem jo hodil kositi za zajce, sem skril plakate in jih potem z risalnimi žeblički pritrdil na drevesa, Moretti pa je med tem stražil na poti proti mestu. On sam pa je sredi noči nabil plakat na telegrafski drog pred gostilno za italijanske podčastnike. Druga akcija, ki se je spominjam, je bila povezana z oficirjem plave garde iz Ljubljane Bogdanom Zaplotnikom. Partizani so ga zajeli pred kapitulacijo Italije in ga prepričali, da ostane pri njih, po kapitulaciji pa je postal že komandant artilerijske čete 15. divizije, kateri sem se kasneje za časa nemške ofenzive tudi sam pridružil. Letake, ki jih je naslovil na italijanske oficirje in vojaše, sem metal v njihove poštna nabiralnike in jih trosil po parku na Marofu, kamor so se hodili sprehajati.

Pirjevec: Kaj se je dogajalo ob italijanski kapitulaciji?

Osolnik: Italijansko kapitulacijo smo pričakali organizirani in naša prva naloga je bila ugotoviti, kam bo odšlo okrog 2.000 domobrancev, ki so se natekli iz okolice v Novo mesto. Vendar smo še isti večer ugotovili, da ni v mestu nikogar več, ampak so vsi odšli proti nemški meji pri Brežicah. Skojevci smo se zbrali ob deveti uri z orožjem, kolikor ga je pač kdo imel. Sam sem imel pištolo Steyer iz prve svetovne vojne, moj partner ročne bombe, dekleta pa so nam sešila triglavke. Odpravila sva se v italijansko vojaško bolnico, ki so jo uredili v osnovni šoli, kjer sva naletela na nekega prestrašenega Italijana. Brez težav sva se oblekla v

italijanske vojaške jopiče, opasače in vzela tudi puške ter oborožitev. Mestni odbor OF je določil tudi, da rekviriramo advokatsko pisarno predvojnega poslanca SLS Demetrija Vebleta, ki je izginil in bil menda skrit v frančiškanskem samostanu. Potem, ko nam je ključavničar odprl vrata njegove pisarne, smo našli nemško zastavo s kljukastim križem, pogrnjeno čez pisalno mizo. V predalu pa je bil komplet spisak obveščevalne mreže, ki jo je Katoliška akcija razvila podobno kot mi skojevci. Za vsako ulico, trgovino in gostilno so imeli svoje opazovalce, ki so poročali naprej. To gradivo so predali VOS-u³²⁷ in za nas se je zgodba zaključila. VOS pa je potem na osnovi tega nekatere aretiral, ustreljen pa v tistem šesttedenskem obdobju osvobojenega Novega mesta leta 1943 ni bil nihče.

Oblikovale so se posamezne partizanske patrole, ki so šle na različne kraje. Mi smo zasedli železniško postajo, kjer smo v vojaških skladiščih napolnili dva vagona hrane in sanitetnega materiala ter ju poslali v Stražo, od tam pa so ta material pretovorili v Rog. Nato sva šla s partnerjem v izvidnico na griče nad Marofom, kjer so imeli Italijani utrdbe in artilerijo. Poveljujoči oficir naju je lepo sprejel in razkazal artilerijske položaje na okrogli aluminijasti plošči. Svetoval nama je celo naj se pomaknemo naprej, da zaustavimo Nemce, italijanska posadka pa nas bo podprla s topovi. Takrat je bil že dosežen sporazum med Francem Rozmanom in generalom Cerrutijem o predaji orožja, zatem pa so se Italijani hitro umaknili.

Ramšak: S Cerrutijem se je pogajal tudi vaš brat?

Osolnik: Da. V zvezi s tem sem bil priča nenavadni zgodbi. Nekega dne sem spremljal mamo na Florjanov trg v Novem mestu, da bi ji pomagal nesti nakupljene stvari domov, ko je s svojim vojaškim spremstvom prišel mimo Cerruti. Očitno so mu povedali, da tam stoji Bogdanova mati. Stopil je do nje, udaril s peto ob tla, salutiral in rekel: »Signora, vaša sin topno«.

Pirjevec: Kako ste se organizirali ob prodoru Nemcev?

Osolnik: Novo mesto je bilo močno bombardirano, zato je bilo dogovorjeno, da se sedež mestnega odbora mladine prenese na podeželje. Dobil sem nalog, da sem z nekim dekletom držal mitinge po vaseh okrog Gorjancev. Ona je imela sestanke s pionirčki, jaz pa z mladino, čeprav sem bil mlajši od nje. Postal sem tudi kurir upravne komisije in sem moral toliko hoditi naokrog, da sem dobil krvave noge.

³²⁷ Varnostno-obveščevalna služba, ki jo je avgusta 1941 osnoval Centralni komite KPS.

Pirjevec: Koliko ste bili takrat stari?

Osolnik: 14 let in pol. Povsod sem nosil s sabo Prešerna in Gregorčiča. Zaradi tega so me večkrat izbrali za recitatorja na mitingih. Ob prodoru Nemcev sem dobil odmor za tri dni, da si pozdravim noge. Takrat sem bil na Muhaberu pri sorodnikih, h katerim so pred bombardiranjem zatekli tudi moji starši. Pridružil sem se skupini partizanov, ki je odšla pobirati mitraljeze iz zapuščenih italijanskih bunkerjev. Najdene mitraljeze smo razpostavili v jarku na gozdnem obrobju pri Bršljinu in jih usmerili proti bunkerjem za primer, da jih zasedejo Nemci. Ravno za tisti mitraljez nasproti bunkerja, kjer nismo mogli videti ali so ga Nemci že zasedli ali še ne, pa nam je zmanjkalo streliva. V Novo mesto so vdrli 21. oktobra 1943 ob 8. uri, to pa je bilo približno ob 16. uri. Istočasno, ko sva še z nekom šla preverjat situacijo, sta z druge strani prišla dva Nemca in en domobranec v železničarski uniformi. Tam sem doživel ognjeni krst, a sem jo srečno odnesel.

Najbližja partizanska enota, ki je tisti dan deloma razpadla v bojih na Trški gori, je bil divizion 15. divizije s komandantom Zaplotnikom. Povedal sem mu, da sem delil njegove letake po Novem mestu, zato me je vzel za kurirja štaba diviziona. Ves čas je zelo spretno krmaril, dokler nas niso na koncu razbili na Grč Vrhu, od koder pa smo odnesli celo kožo. Ko me je Zaplotnik poslal na štab divizije pri Karteljevem, sem tam našel komisarja Jožeta Borštnerja³²⁸, ki me je vprašal, če kaj vem, kje je moj brat. Odgovoril sem mu, da ne vem, on pa mi je šaljivo odvrnil, da je pri njemu in ga bo še isti dan poročil. Za nadaljevanje naloge so zadolžili drugega kurirja, jaz pa sem lahko ostal na ohceti.

Vso zimo 1943/44 sem bil sekretar mirnopenskega okrožja. 20. aprila 1944 pa so me – verjetno so to uredili Bogdanovi znanci – premestili iz vročega terena v zaščitno enoto SNOS-a³²⁹ na Bazi 80. Takrat je bila ustanovljena VDV, ki je bila predhodnica KNOJ-a³³⁰. Bil sem kurir, kot sekretarja SKOJ-a pa so me poslali tudi v politično šolo v Bazo 15. Z VDV sem na koncu dočakal tudi osvoboditev v Ljubljani.

Pirjevec: Kaj ste počeli po osvoboditvi?

Osolnik: Po vojni je bilo objavljeno, da se bodo poleti izvajali tečaji za tiste, ki so zamudili šolanje v času vojne. Vložil sem prošnjo za končanje gimnazije.

³²⁸ Jože Borštner – Gabrovčan (1915–1998), slovenski partizanski komandant, politični komisar in politik.

³²⁹ Slovenski narodnoosvobodilni svet je bil med februarjem 1944 in oktobrom 1946 vrhovni predstavniški in zakonodajni organ slovenskega Narodno-osvobodilnega gibanja.

³³⁰ Vojska državne varnosti je bila formirana marca 1944, 1. slovenska divizija KNOJ (Korpus narodne obrambe Jugoslavije) pa 3. decembra 1944.

Poklicali so me v kadrovsko službo divizije, kjer me je polkovnik Japelj³³¹ pre-pričeval, da me pošljejo v oficirsko šolo, jaz pa sem odgovoril, da me ta služba v mirnem času ne zanima. Na koncu je malo jezno ugotovil, da moj letnik niti ni pod mobilizacijo, zato so mi napisali začasno odpustnico in tako sem 1. julija 1945 postal civilist. V enem letu sem potem v Novem mestu končal 5., 6. in 7. razred tečajne gimnazije, v 8. razred pa sem šel po redni poti. Ker nas je bilo v Novem mestu samo 7 preživelih dijakov, niso izvajali pouka, ampak so nas z minimalno štipendijo poslali v Ljubljano, da smo lahko tam dokončali šolanje. Poleti 1947 sem odšel na mladinske delovne akcije na progo Brčko-Banovići in Šamac-Sarajevo. Na tej je bila brigada ljubljanske srednješolske mladine, med njimi tudi veliko deklet. Za druge enote so bili že pripravljene barake, mi pa smo si jo morali poleg rednega dela še zgraditi. Komandant naše brigade je bil sprva Niko Kralj³³², ki pa se je poškodoval palec ob širitvi tovarne postaje Ljubljana-Zalog. Glede na to, da je želel postati arhitekt, bi lahko bila ta poškodba usodna za njegove risarske spretnosti, zato so ga hitro odpeljali v sarajevsko bolnišnico, mene pa postavili za vršilca dolžnosti komandanta. Kot takšen sem prišel v konflikt s srbskim poveljnikom, ki sem se mu zameril že odkar so na delovišče prišli inštruktorji, ki so tam pobirali kadre. Ker je vedel, da želim študirati elektrotehniko, mi je ponudil študij na ruski akademiji pirotehnike. Ko sem odvrnil, da me pirotehnika ne zanima, je rekel, da je pač vse to »tehnika«. Obtožil me je, da omalovažujem vlogo Narodne armade, jaz pa sem mu pošteno povedal, da ne maram uniforme. Naposled je prišel kadrovik iz Ljubljane, ki je zbiral kandidate za diplomatsko akademijo. Odzval sem se previdno in se najprej pozanimal, kaj mi ponujajo ter še potem dal svoj pristanek. Ob vrnitvi v Ljubljano sem poiskal znanca iz partizanov Jožeta Legana, ki je delal v kadrovski komisiji. Povedal mi je, da so za 5 študijskih mest na diplomatski akademiji poslali 34 predlogov, izmed katerih sem bil jaz najmlajši. S tem mi je dal vedeti, da imam malo možnosti, zato sem se šel vpisat še na elektrotehniko. Vendar od tam ni bilo nobenega odgovora, sredi prebolevanja pljučnice, ki sem jo staknil med praznovanjem priključitve Primorske na Livku, pa sem dobil telegram naj naslednji dan na izvršnem svetu prevzamem železniško karto do Beograda za šolanje na akademiji.

Pirjevec: Kako je potekalo diplomatsko šolanje?

Osolnik: Pričelo se je jeseni 1947 na diplomatski šoli zunanjega ministrstva v Beogradu, ki je bila ustanovljena že leto prej na Dedinjah, kjer smo imeli

³³¹ Janez Japelj (1919–2005), slovenski vojaški poveljnik.

³³² Niko Kralj (1921–2013), slovenski arhitekt in industrijski oblikovalec.

tudi internat. Obiskovali so jo tudi vojaški diplomati, med njimi Slovenec Rudi Kodrič.³³³ Profesorji, ki so večinoma prihajali iz beograjske univerze, so k poučevanju pristopili zelo resno. Vsak dan smo imeli po dve uri dveh tujih jezikov. Profesor angleščine, ki je diplomiral v Cambridgeu, ni z nami v dveh letih spregovoril niti ene besede po srbsko. Preko britanske ambasade smo dobili tudi brošure BBC-ja, kjer so bili navedeni vsi radijski programi. Tako smo ponoči v menzi poslušali tečaje »English by radio«.

Pirjevec: Zanimivo, da so vam v tedanjem stalinističnem obdobju dovolili poslušati BBC.

Osolnik: Tisti čas niti ni bil toliko stalinističen, kot se morda zdi. Seveda smo bili v vojni vsi za Stalina. Ampak prva streznitev je prišla kar hitro, že med vojno. Kurirji smo si med sabo marsikaj pripovedovali in o sovjetskem vojnem atašeju Bogomolovu so se slišale grozljive stvari. Ko je prišel na inšpekcijo ruskega bataljon pri IX. korpusu, je slovenskega komandanta vprašal, katerih izmed ruskih partizanov je slab vojak. Komandant mu je odgovoril, da so vsi dobri borci. Na Bogomolovo vztrajanje naj imenuje enega, je ta nesrečni komandant spregovoril ime, sovjetski inšpektor pa je tistega poklical iz vrste in ga na mestu ustrelil. Potem je držal velik govor, kjer je vzklikal preostalim ruskim vojakom, da si morajo s krvjo priboriti čast sovjetskih patriotov. Tudi po vojni je vsakdo doživel kakšno razočaranje v zvezi s Sovjetsko zvezo. Sam sem se denimo kot delegat KNOJ-a udeležil junija 1945 II. kongresa mladine Slovenije, kamor nas je prišla pozdraviti delegacija sovjetskega Komsomola³³⁴. Vsi smo se začeli smejeti, ko smo zagledali petdesetletnega plešča in neko matroško poleg njega. Poznal pa sem tudi hčer predvojnega ravnatelja novomeške gimnazije, ki je takoj po vojni dobila štipendijo v Leningradu za študij lesarskega inženiringa in je ob počitnicah odkrito pripovedovala o tamkajšnji situaciji. Želim reči, da se danes pozablja na veliko miselno in civilizacijsko razliko med nami in Rusi tudi za časa prijateljstva s Sovjetsko zvezo. Ob napredovanju po vzhodni Evropi so Sovjeti povsod zapolnili nekdanjo nemško lastnino kot vojni plen; v Romuniji so ustanavljali skupna podjetja, t.i. SovRome³³⁵, v katerih so zasedali vse ključne položaje. V Jugoslaviji so ustanovili samo dve takšni podjetji, za ladijsko plovbo in za zračni promet, kjer so Rusi prispevali svoj delež.

³³³ Rudi Kodrič – Branko (1920–2006), slovenski partizanski komandant in general JLA.

³³⁴ Komunističeskij sojuz molodeži (Komunistična mladinska organizacija), ustanovljena leta 1918 v Sovjetski zvezi.

³³⁵ Skupna sovjetsko-romunska podjetja, podrejena zagotavljanju potreb Sovjetske zveze v povojnem času.

Po vseh teh negativnih izkušnjah smo bili že nekoliko pripravljeni na razhod s Sovjetsko zvezo. Zgodilo pa se je, da je bila resolucija Informbiroja objavljena ravno na dan izpitov na naši akademiji. Pred vrati nas je čakal profesor, ki je preživel skoraj 20 let v Sovjetski zvezi, in nas vprašal: »Fantje greste za Tita ali za Stalina? Prepričan sem, da bodo moji učenci za Stalina.« Izpadlo pa je povsem drugače, saj se zanj ni opredelil nihče. Takoj po resoluciji informbiroja je bila v Beogradu Donavska konferenca, ki smo jo kot študentje poslušali z galerije.³³⁶ Udeležence so potem peljali na izlet na Bled tako, da so prišli z vlakom do Ljubljane, tu pa so jih presedli v limuzine. V vsaki izmed njih se jim je pridružil po en slovenski funkcionar. Na tak način naj bi Aleš Bebler skušal prepričati v naš prav sovjetskega zunanjega ministra Višinskega, zato mu je razlagal o partizanskih bojih, Višinski pa je ves čas molčal. Čez čas pa ga je vprašal, kdo ima tako lepe hiše, ki jih je bilo videti ob poti. Bebler je odgovoril, da kmetje, obrtniki in delavci, na kar je Višinski zamahnil z roko in rekel: »To so vse kulaki«. Razmere so se kmalu zelo zaostrele in spominjam se, da smo avgusta 1949 dobili nalogo, da v vojaške zaboynike shranimo kopije ključnih dokumentov. Zapomnil sem si tudi psihozo, ki je vladala leta 1951 ob obisku generalnega sekretarja OZN Trygveja Lieja³³⁷ v Beogradu, ko sem nekaj malega pomagal pri protokolu. Gorivo so analizirali še preden so ga natočili v letalo, potem pa so najprej poleteli en krog brez generalnega sekretarja na krovu. Tako zelo so se bali, da bi ruski agenti, za katere so domnevali, da jih pri nas kar mrgoli, naredili sabotažo.

Izjemno veliko pozornosti smo namenili obveščanju svetovne javnosti o naši situaciji. Odmevna je bila *Bela knjiga* o obmejnih incidentih, na kateri je delal sošolec iz diplomatske akademije Milan Zupanc. Radio Jugoslavija je začel oddajati tudi v tujih jezikih; izdajali so začeli Jugopress, t.i. zeleni bilten, kjer je bilo zbrano gradivo o situaciji v vzhodnoevropskih državah. Britanci in Američani so imeli takrat v Jugoslaviji dobre ambasadorje, ki so veliko pomagali. Britanski ambasador Charles Peake je v dogovoru s Churchillom uredil obisk tiskovnega magnata lorda Roya Thomsona³³⁸, pri čemer pa se je zgodil neprijeten incident. Ko je z vlakom pripotoval iz Grčije v Beograd, so na železniški postaji ravno polnili vlakovno kompozicijo z informbirojevskimi aretiranci. Ostale potnike so odrivali in med njimi je dobil udarec s puško v prsi tudi lord Thomson. Ambasador Peake je zato pisal pomočniku zunanjega ministra Srđu Prici³³⁹, pri katerem sem bil takrat šef kabineta. To je bil zame šolski primer kako se diplomatsko napiše protestno

³³⁶ Beograjska konferenca se je pričela 30. junija 1948, 18. avgusta pa je bila sprejeta Donavska konvencija o svobodni plovbi.

³³⁷ Trygve Halvdan Lie (1896–1968), norveški pravnik in politik; generalni sekretar OZN 1946–1952.

³³⁸ Roy Herbert Thomson (1894–1976), kanadski časopisni mogotec.

³³⁹ Srđa Prica (1905–1984), hrvaški pravnik, novinar in diplomat.

pismo, brez da bi uporabil besedo »protest«, čeprav je bil dejansko močan protest. V istem duhu smo potem sestavili tudi odgovor.

Ramšak: Kdaj ste vstopili v službo na zunanjem ministrstvu?

Osolnik: Leta 1949. Kljub diplomatski šoli smo morali kot pogoj za sprejem v službo polagati izpit iz desetih predmetov, vključno s tujim jezikom, konzularnim pravom, protokolom, daktilografijo itn. Ker sem imel povprečno oceno izpitov 9,1 sem preskočil položaj pripravnika in takoj postal referent na sektorju za Italijo, Svobodno tržaško ozemlje in Avstrijo, kasneje pa na britanskem in indijskem sektorju.

Pirjevec: Kako je takrat potekalo delo na zunanjem ministrstvu?

Osolnik: Pri delovanju sta bila vidna francoski vpliv, ki je bil prisoten še iz časa srbske in kasneje medvojne jugoslovanske diplomacije, in sovjetski vpliv. Protokol je bil denimo francoski. Njegov šef je bil znani zbiratelj umetnin Pavle Beljanski³⁴⁰. Po drugi strani pa so prevzemali nekatere sovjetske metode, recimo cirkulacije depeš. Pomočnik ministra je dobil kuverto z depešami, potem pa jih je razdelil po posameznih odsekih. Sam sem moral pečatiti te ovojnice, tako da sem imel povsem opečene prste. Res pa je, da sem imel pri tem dober pregled nad njihovo vsebino. Ko pa sem delal na sektorju za Veliko Britanijo, sem se zopet srečal s francoskim načinom delovanja, ki je pomenil natančno spremljanje tiska. Tako sem sledil časopisom *New Statesman*, *Nation*, *The Economist*, *Daily Telegraph*, *Manchester Guardian*, *Times*. Zelo pomembna je bila rubrika o novih knjigah s področja mednarodnih odnosov, na podlagi katere sem sestavljal predlog za nabavo knjig za našo knjižnico. Ko so prispele, sem jih prvi prebral in naredil rezime za poseben bilten zunanjega ministrstva. Med drugim sem predelal Zgodovino britanske laburistične stranke, pa tudi knjigo *The God that failed*³⁴¹ o britanskih intelektualcih, ki so že pred vojno zavrnil Stalina, ki je verjetno kar precej vplivala name. Toda sovjetski način delovanja, ki je temeljil na nezaupanju do človeka, je narekoval, da me kasneje niso poslali v Britanijo, katere problematiko sem že poznal, ampak so me, ne da bi vedel, določili za Bolgarijo. Na srečo mi Bolgari niso izdali vize, saj bi v tem primeru ostal na veleposlaništvu v Sofiji popolnoma sam. Diplomatski kontakti med Jugoslavijo in državami vzhodnega bloka so bili

³⁴⁰ Pavle Beljanski (1892–1965), srbski pravnik, diplomat in zbiralec umetnin.

³⁴¹ Knjiga esejev Louisa Fischerja, Andréja Gida, Arthurja Koestlerja, Ignazia Siloneja, Stephena Spenderja in Richarda Wrighta, izdana leta 1949.

namreč na najnižji možni stopnji: po sporu z informbirojem so Bolgari izgnali vse diplomate razen najmlajšega. Nezaupanje v človeka je bilo v jugoslovanski diplomaciji včasih res nemogoče in v določenih primerih si bil osumljen vse do smrti. Omenim lahko primer Lada Pahorja, ki se je tudi šolal na diplomatski akademiji. Na drugi strani me je imel dekle in ko je šel k njej na obisk, ga je angloameriška policija aretirala. Na vsak način so ga skušali prepričati, da bi delal zanje, na kar pa ni pristal. Tudi če je ob vrnitvi povedal vse po pravici, si ni mogel več povrniti zaupanja. Lahko je bil novinar v New Yorku in funkcionar v Zvezi borcev, toda v diplomatsko službo ni mogel več vstopiti. Podoben primer je bil tudi Stane Južnič³⁴². Medtem ko je bil konzul v San Franciscu, so obtožili njegovo ženo, da naj bi v trgovini ukradla nekaj stvari. Ta incident je bil verjetno nastavljen, toda njegove diplomatske kariere je bilo konec.

Pirjevec: Kako se je opazila slovenska prisotnost na ministrstvu?

Osolnik: Pomočnik ministra je bil Aleš Bebler, ki je tudi zastopal Jugoslavijo na konferencah zunanjih ministrov za pripravo Avstrijske državne pogodbe. Politični oddelek je vodil dr. Jože Brilej. Sicer pa se je slovenski vpliv odražal predvsem v stroki. Zelo uspešen je bil ekonomist dr. Janvid Flere³⁴³, ki je kasneje nadaljeval kariero pri FAO³⁴⁴. Odseku za Italijo, Svobodno tržaško ozemlje in Avstrijo je načeloval predvojni pravnik in znani gimnastičar dr. Ivko Pustišek, ki je kasneje postal generalni direktor jugoslovanske radiotelevizije. Zaslužen je bil za vpeljavo nemškega barvnega televizijskega sistema PAL namesto francoskega sistema SECAM, ki so ga prevzeli Sovjeti in druge vzhodnoevropske države.

Pirjevec: Vrnimo se na vaše delovanje v letu 1949.

Osolnik: Ko sem bil na sektorju za Italijo, Svobodno tržaško ozemlje in Avstrijo, je prišlo do odločitve jugoslovanskega vrha, da naj se, če že imamo vsakodnevne incidente na romunski in bolgarski meji, vsaj stabilizirajo meje z Italijo in Avstrijo. Zaradi tega je Jugoslavija odigrala konstruktivno vlogo pri prizadevanjih za avstrijsko nevtralnost. V zvezi z STO pa je bil prvi rezultat te usmeritve poziv anglo-ameriške vojaške uprave, da se oblikujeta njihova in naša vojaška delegacija za obeležitev demarkacijske črte med cono A STO in Jugoslavijo.

³⁴² Stane Južnič (1926–2013), slovenski politolog in antropolog.

³⁴³ Janvid Flere (1914–1996), slovenski pravnik, ekonomist in diplomat.

³⁴⁴ Organizacija OZN za prehrano in kmetijstvo.

Naši delegaciji je načeloval polkovnik Petrič³⁴⁵, jaz pa sem bil z ministrstva poslan za njenega sekretarja. Predvidevali so, da bomo potrebovali leto dni časa, delo pa je steklo tako hitro, da smo zaključili prej kot v treh mesecih. Na terenu smo določili točke in pri tromeji med Italijo, STO in Jugoslavijo celo uspeli doseči popravek v našo korist za 300 metrov. V pozitivnem delovnem vzdušju smo hitro določali položaje mejnih stebrov in o tem vodili zapisnike. Veljal je osnovni princip, da se je moralo videti od ene do druge označbe. Vsako jutro smo imeli stave koliko znaša razdalja od enega do drugega znaka, preden smo jo dejansko izmerili in zapisali točen podatek v zapisnik. Mi smo vedno zadeli tako natančno, da so morali plačevati pijačo samo Anglo-Američani, zato smo se dogovorili in jim kdaj pa kdaj povedali tudi napačno dolžino. Po uspešno opravljenem delu so nam kot še nikoli prej predlagali, naj delegacijo povabimo na izlet v Ljubljano in na Bled, kjer so se potem ti naši gostje močno napili.

Naslednji znak otoplitve je bil leta 1950, ko je bila sprejeta odločitev, da bo Bled poletna prestolnica Jugoslavije. Tam je bila nastanjena celotna vlada, poleg nje pa je tudi vsaka ambasada dobila svojo vilo. Ravno takrat je v Jugoslavijo prispel novi ameriški ambasador George Allen³⁴⁶. V počastitev ameriškega praznika neodvisnosti, ki je sovpadal tudi z našim dnevom borca, je priredil sprejem na vrtu rezidence, ki se ga je udeležil tudi predsednik Tito. Sam sem bil šef kabineta Srđa Price v vili Beli dvor, kjer je delovalo zunanje ministrstvo. Bili smo majhna skupina, ki se ni delila po rangi, ampak smo ob kosilih in večerjah prosto razpravljali o dogajanjih po svetu in s tem vezanih problemih Jugoslavije.

Ob izbruhu korejske vojne je bilo splošno mnenje vodstva zunanjega ministrstva, da je naslednja na vrsti Jugoslavija. To je seveda vplivalo na njena stališča v Združenih narodih. Iz tistega časa je znana anekdota, da je v nekem trenutku na mestu šefa delegacije ostal vodja pravne službe prof. dr. Milan Bartoš, ki je bil tudi naš profesor za mednarodno pravo na diplomatski akademiji. Med sicer nepomembno debato je turški ambasador predlagal, da Generalna skupščina z minuto molka izrazi svoje spoštovanje do žrtev med zavezniškimi silami v korejski vojni. Podobno kot Indija tudi Jugoslavija ni do tedaj podpirala nobene izmed vpletenih strani. Bartoš ni vedel kaj narediti in se je živčno zibal v svojem fotelju ter nazadnje obsedel. Edvard Kardelj ga je zaradi tega oštel, češ da gre vendarle za vprašanje spoštovanja do padlih.

³⁴⁵ Miha Petrič – Stevo (1924–), slovenski vojaški poveljnik, generalpodpolkovnik JLA; načelnik štaba polka obmejne obrambe v Ljubljani.

³⁴⁶ George Venable Allen (1903–1970), ameriški diplomat; ambasador ZDA v Beogradu 1949–1953.

Pri vprašanju korejske vojne se je pokazalo, da imamo skupne točke z Indijo. Prvi jugoslovanski veleposlanik v Indiji je bil Josip Đerđa³⁴⁷, Albanec iz okolice Zadra. Bil je predvojni komunist, ki pa je obsodil sovjetski napad na Finsko, zaradi česar so ga izključili iz partije in ga bojkotirali tudi, ko je bil v zaporu. V času partizanskega boja je bil eden od začetnikov obveščevalne službe, a so ga tudi od tam premestili na oddelek informacijske propagande. Po vojni je zato imel občutek, verjetno ne brez razlogov, da ga spremlja UDBA in mu tudi kaj podtika. Kot jugoslovanski ambasador v Albaniji je prvi sporočil Titu, da Sovjeti z njim niso povsem zadovoljni. Med sprejemom na albanski državni praznik je namreč ugotovil, da so nazdravljali le Stalinu, Rooseveltu in Churchillu, zato je sam dvignil kozarec in nazdravil Titu. V tistem trenutku je vskočil tam prisotni Rus in rekel, da se pridružuje zdravici pod pogojem, da je Tito resnično proti imperializmu. Kasneje je bil Đerđa veleposlanik v Bolgariji, kjer se je pokazalo, da hoče Stalin na hitro doseči združitev Jugoslavije in Bolgarije po principu dualizma, s pomočjo katerega bi okrepil svojo oblast tudi nad našim področjem. Jugoslavija pa je zastopala načelo, da je lahko Bolgarija le ena izmed republik, iz česar seveda na koncu ni bilo nič. Tretja Đerđova diplomatska misija je bila Indija, kjer je bilo potrebno zaorati povsem na novo. Tamkajšnja ambasada tedaj še ni imela radio postaje in zato je Đerđa vsakih nekaj tednov pošiljal dolga poročila, t.i. šifrirana pisma, iz katerih je jugoslovanski vrh spoznaval popolnoma nov svet. V Indiji je sovjetska protititovska kampanja preko Komunistične partije segala do zadnje vasi, saj so bili njeni voditelji zagrizeni stalinisti. Obstajala je celo šala, kako prepoznati indijskega komunista: to je tisti, ki odpira dežnik takrat, ko dežuje v Moskvi.

Znano je, da je imel Mahatma Gandi³⁴⁸ 8. avgusta 1942 znameniti govor *Quit India*, kjer je od Britancev zahteval, naj zapustijo Indijo in jo priznajo kot samostojno državo, ki bo nato nastopila kot partner v boju proti fašističnim državam. V odgovor so Britanci internirali okrog 200 do 300 tisoč ljudi, med njimi tudi Džavaharlala Nehruja. Indijski nacionalni kongres je bilo svojevrstno gibanje, kjer so bili prisotni tudi socialisti, ki jih je vodil Ašoka Mehta³⁴⁹. V času ljudskofrontnega povezovanja so se tudi indijski komunisti pridružili socialistom, ki so jim tako odprli vrata Kongresa. Indijski komunisti niso bili neposredno člani Kominterne, temveč so z njo sodelovali prek Londona. Tako jih je prišel Harry Pollitt³⁵⁰ v imenu Sovjetske zveze prepričevati, da je potrebno napeti vse sile proti

³⁴⁷ Josip Đerđa (1911–1989), hrvaški politik, diplomat in publicist.

³⁴⁸ Mohandás Karamčand Gándhi (1869–1948), indijski politik in borec za človekove pravice.

³⁴⁹ Ašoka Mehta (1911–1984), indijski politik in borec za človekove pravice.

³⁵⁰ Harry Pollitt (1890–1960), britanski politik; generalni sekretar Komunistične partije Velike Britanije 1929–1939 in 1943–1956.

Osi in začasno opustiti revolucionarne vzgibe. V trenutku, ko je bila Kongresna stranka prepovedana, je postala komunistična partija legalna in nabrala mizernih 65.000 članov. Delati so začeli celo za britansko obveščevalno službo in se lotili »lova« na kongresne aktiviste. Ko pa je Stalin po vojni ugotovil, da ni dobil vsega, kar bi mu po njegovem pripadalo, so začeli indijski komunisti rožljati z orožjem. Vse osamosvojene države kot na primer Burmo so videli kot lakaje imperializma brez resnične svobode. Konec leta 1947 so na kongresu komunističnih mladinskih organizacij v Kalkuti, ki sta se ga udeležila tudi Vladimir Dedijer in Milovan Djilas, izdali direktivo za oborožen upor, Jugoslovani pa so jim pri tem celo ponujali nemško trofejno orožje. V Indiji se je začelo gverilsko bojevanje v pokrajini Telengana. Posledica je bila, da so mlade revolucionarje, večinoma študente, vrgli pred mitraljeze represivnega aparata, ki so terjali velike žrtve. Na našo ambasado so se sicer obračale različne levičarske stranke, npr. Revolucionarna komunistična stranka, ki je bila precej trockistično usmerjena. Na Cejlonu pa je bila trockistična stranka, ki je hotela tudi Tita privabiti v IV. internacionalo, skoraj vladajoča. Spominjam se, da smo imeli na ambasadi tri vreče propagandnega materiala s knjižicami *O mednarodni dejavnosti jugoslovanskih sindikatov*, kjer so bila zbrana protestna pisma proti Nehrujevem preganjanju komunistov. Seveda tega nismo nikoli razdelili in smo jih kasneje počasi pokurili. To odslikava mentaliteto, ki smo jo morali preseči. V tej smeri je potem največ naredil Joža Vilfan, ki je leta 1951 sledil Đerđi na mestu veleposlanika.

Za razumevanje indijske situacije se moram vrniti še na primer Bengalca Subhaša Čandra Boze, imenovanega Netadžī³⁵¹, ki je nasledil Nehruja na čelo kongresne stranke. Ni se strinjal z Gandijevo politiko nenasilja in zagovarjal, da je potrebno priti do neodvisnosti, če ne drugače, tudi s silo. Zaradi tega je bil večkrat zaprt, a je leta 1941 pobegnil in prepotoval vso Indijo do Afganistana, kjer se je zatekel v sovjetsko ambasado. Šel je v Moskvo in nato odpotoval v Berlin, kjer se je sestel s Hitlerjem in dosegel, da so iz množice zajetih indijskih vojakov na Bližnjem Vzhodu sestavili Legijo svobodne Indije. Čeprav so jih Nemci oborožili in plačali, nikdar niso prisegli zvestobe Hitlerju niti se niso udeleževali bojev, ampak so delovali v zaledju atlantske fronte. Ko je Boze ugotovil, da proti Indiji prodirajo Japonci, ga je v indijski ocean pripeljala nemška podmornica, nato pa japonska do Singapurja, kjer je živela močna indijska skupnost. Tam je osnoval Svobodno indijsko ligo in na malajskem polotoku ter na Burmi nabral za 4 divizije vojakov, ki so se potem bojevali skupaj z Japonci. Eden izmed njihovih komandantov, ki je bil kasneje pomočnik vojaškega ministra, mi je pripovedoval, da so

³⁵¹ Subhaš Čandra Boze (1897–1945), indijski nacionalisti, politik in vojaški poveljnik.

bili že blizu zavzetja Bengalije. Glede na Bozejevo popularnost so računali, da bi se jim pridružilo milijone vojakov, kar bi bila za Britance prava katastrofa. Vendar pa so ti poslali okrepitve, zatem pa je nastopil še monsun, tako da so na koncu Britanci pozaprlji 3.500 uporniških oficirjev, ki jim je grozila smrtna kazen. Pod pritiskom laburistov teh smrtnih kazni potem vendarle niso izvršili, ob razglasitvi indijske samostojnosti pa se je veliko teh častnikov pridružilo indijski vojski.

Situacija v Burmi je bila nekoliko drugačna. Zaradi nezaupanja v uporniške Burmance so Britanci v vojsko in policijo zaposlovali neburmanska plemena, medtem ko so prvi burmanski bataljon ustanovili šele leta 1939. Njihovi nacionalisti in levičarji so se tako zbrali v skupini imenovani »30 tovarišev« pod vodstvom Aung Sena³⁵² in pobegnili na Japonsko, kjer so jih izurili. Toda zavedali so se, da bo Japonska izgubila vojno in so vzpostavili stike z britanskim štabom za jugovzhodno Azijo, ki ga je vodil lord Louis Mountbatten.³⁵³ Marca 1945 so se ločili od Japoncev in sami osvobodili večji del Burme ter se potem na tej osnovi pogajali v Londonu. Britanci pa Burme zaradi njenih surovin niso hoteli izpusti iz rok. Angleška obveščevalna služba je začela spodbujati upore posameznih plemen, zlasti Kerenov. Tako so ob napadu vstajnikov v Rangunu na seji vlade že po priznanju neodvisnosti postrelili 7 članov vlade, mdr. tudi predsednika Aung Sana. Kmalu po tem sem spremljal veleposlanika Jožo Vilfana ob predaji akreditivov v Rangunu, kjer so nas nadvse svečano sprejeli, saj je bil najnižji rang povabljenega na večerjo minister za informacije.

Za razliko od našega protipartizanskega tabora Boze, Aung San in tudi Sukarno niso bili kolaboranti, ampak so bili nacionalno zavedni voditelji, ki so izkoristili priliko, da so dobili od Japoncev orožje in znanje kako upravljati državo.

Pirjevec: Vrnimo se k veleposlaniškim mandatom Đerđe in Vilfana v New Delhiju.

Osolnik: Đerđa je na ambasadi dobil za ministra-svetnika nekdanjega španskega borca Eda Jardasa³⁵⁴, ki je bil precej spletkarski in se je predčasno vrnil iz te diplomatske naloge. Tako je ostal samo prvi sekretar Ante Topali, ki je zastopal tudi interese jugoslovanskih varnostnih služb. Jaz sem prišel na mesto atašeya leta 1951. Ker so vsi šepali pri znanju angleškega jezika, mi je dal Đerđa nalogo, da vsak dan do desete ure dopoldne iz najmanj petih indijskih časopisov naredim poročilo o njihovem pisanju o Jugoslaviji in potem še o indijski notranji politiki.

³⁵² Sen Aung (1915–1947), burmanski general in revolucionar.

³⁵³ Louis Mountbatten (1900–1979), britanski vojaški poveljnik; zadnji indijski podkralj.

³⁵⁴ Eduard Jardaš (1901–1980), hrvaški diplomat.

Na takšen način sem precej hitro spoznal kdo je kdo v Indiji, kar mi je pomagalo tudi ko sem moral pisati bolj poglobljene referate. Prvi sekretar ambasade je bil dr. Josip Pressburger³⁵⁵, Jud po rodu iz Subotice. Z njim sem imel dobre odnose, medtem ko mi je Topali povzročal veliko težav. Za navezavo stikov v Indiji mi je veliko pomenil dopisnik Tanjuga Boža Rafajlovič³⁵⁶, prav tako Jud iz Beograda. Topali je bil verjetno ljubosumen, da sem bil obveščen bolje kot on sam, zato mi je celo prepovedal sestanke z Rafajlovičem, kar se mi je zdelo povsem nerazumljivo. Prišlo pa je tudi do nekega bedastega incidenta, ko smo se peljali v avtomobilu jaz in Topali kot diplomata in poleg še njegova žena, šifrant, hišnik ter šofer. Na veleposlaništvu smo imeli samo en avtomobil znamke Humber Hawk. Sedel sem spredaj, kjer pa za tri ljudi ni bilo ravno veliko prostora. Ko smo odložili šifranta, mi je Topali predlagal, naj se presedem zadaj. Mene pa je bolela noga in sem mi ni dalo vstajati. Naslednji dan me je poklical v pisarno in strogo povedal, da ne dopušča, da se norčujem iz njega in njegove žene. Sam sploh nisem vedel zakaj gre, potem pa sem se spomnil, da sem v avtomobilu rekel »Ne diže se mi«, zaradi česar je nastal cel hudič. Sklicali so partijski sestanek, Topali pa je marsikaj napisal tudi v diplomatsko pošto, medtem ko sam nisem imel nobene možnosti za pojasnjevanje. Ko je čez dva meseca prišel novi veleposlanik Joža Vilfan, je prispela depeša, da sem premeščen v Karači v Pakistanu. Vilfanu sem povedal, da mislim, da sem ravno postal koristen v Indiji in ne vidim smisla ponovno začeti na drugem kraju. Če pa komu nisem všeč, se lahko tudi vrnem domov. Pojasnil sem svojo plat resnice, ki jo je Vilfan očitno sprejel in jo sporočil v Beograd. Odgovor na to je bila naslednja depeša, kjer je pisalo, da jaz ostajam, vrne pa naj se Topali. Toda pred tem je naredil še škandal, ko si je pri Vilfanu sposodil nekaj denarja. Po njegovem odhodu sem bil s Pressburgerjem na Connaught Place³⁵⁷, ki so mu Srbi rekli kar »Konac«, kjer nama je nek prekupčevalec po vsej sili želel prodati dolarje. Ko sem mu odgovoril, da jih ne potrebujeva, je vprašal zakaj neki pa je prejšnjič najin kolega kupil toliko dolarjev? Topali v resnici sploh ni ostal brez denarja, ampak je rupije samo zamenjal v dolarje in s tem denarjem odšel domov. Vilfanu denarja nikoli ni vrnil, njegova žena pa nas je prosila, naj Joži ne povemo za to prevaro. Joža Vilfan je potem ostal na mestu veleposlanika samo dobro leto, ker je bil za tem imenovan za generalnega sekretarja predsednika Tita. Po odhodu Vilfana je želel nekaj časa kot odpravnik poslov ostati Topalijev naslednik Zvonko Komarica, ki je kot Rankovičev kader prišel iz znanega 4. nadstropja ministrstva. Kot odpravnik poslov je na čelu naše diplomatske misije želel

³⁵⁵ Josip Pressburger (1908–), jugoslovanski diplomat in publicist judovskega rodu.

³⁵⁶ Boža Rafajlovič (1923–), srbski novinar in diplomat judovskega rodu.

³⁵⁷ Finančno in trgovsko središče New Delhija.

ostati zato, ker tudi Indija takrat še ni imela svojega veleposlaništva v Beogradu in je pokrivala Jugoslavijo iz Rima. Pod Vilfanu smo do zadnjega trenutka pisali trideset, štirideset strani dolge referate, medtem ko se pod Komarico ta praksa ni nadaljevala, saj je rekel, da nismo inštitut. V času, ko je bil Komarica odpravnik poslov, je meni potekel mandat in sem se vrnil v Beograd.

Pirjevec: Kakšne spomine imate na Titov prvi obisk v Indiji?

Osolnik: Gospa Pandit Nehru, ki je bila izvoljena za prvo azijsko predsednico Generalne skupščine OZN, se je leta 1954 na pobudo svojega brata odločila za obisk v Jugoslaviji. Nihče ni vedel, da nosi v žepu Nehrujevo vabilo Titu, da ga ta obišče v Indiji. Odpravnik poslov Komarica je bil zadržan do povezovanja z Indijo in ker nas o njenem obisku niso obvestili, je prepovedal, da bi šel kdorkoli pozdraviti Pandit Nehru na letališče ob njenem odhodu v Jugoslavijo. Tito pa je brez oklevanja sprejel Nehrujevo vabilo in ministrstvo je dobilo nalogo, da pred obiskom pripravi gradivo. Sistem je deloval tako, da so se depeše po vsebini zbirale v kartonih, vendar je bilo v zvezi z Indijo to gradivo ničvredno. O ministrici za zdravje je bila npr. zapisana povsem stalinistična označba »zastopnica fevdalnih interesov«. Res da je bila po izvoru princesa, hčerka nekega maharadža, a je trideset let hodila z Gandijem takorekoč bosa in gola. Načelniku Nikoli Nivičeviću sem povedal, da imam v Sloveniji 300 knjig o Indiji, na podlagi katerih sva potem skupaj napisala priročnik na 240 straneh, za katerega je še desetletje kasneje Petar Stambolić ob svojem obisku Indije rekel, da je to najboljši priročnik, kar jih je videl. Ker sem točno napovedal okvirno vsebino Titovega obiska, so me nemudoma z letalom poslali nazaj v Indijo, da sem delal na pripravi tega pomembnega dogodka. Sam obisk decembra 1954 je bil naravnost kraljevski, saj je bil Tito prvi šef tuje države, ki je obiskal Indijo. Izkrca se je v Bombayu pri slavaloku *Gateway of India*, kjer so se izkrcavali tudi britanski kralji, kadar so prihajali na obisk v kolonijo. Na pot do New Delhija smo krenili z vlakom z vmesnimi postanki v starodavnih svetiščih Ajanta in Ellora. Iz New Delhija smo nadaljevali skozi Jaipur in Gvalior do Kalkute. Razumevanje med obema državnikoma je bilo veliko, kar kaže tudi Nehrujevo povabilo Titu, da se po koncu poti po Burmi vrne v Indijo na kongres Kongresne stranke v mestu Avadi, kjer so na Nehrujev predlog sprejeli blago socialistično usmeritev.

Pirjevec: Kasneje pa so se pokazala tudi določena nesoglasja med obema stranema?

Osolnik: Rahlo nerazumevanje se je izkazalo že ob trojnem sestanku Tito-Naser-Nehru, ki ni bilo spretno izpeljano, saj bi morala jugoslovanska stran predhodno dobiti Nehrujevo soglasje, ne pa da ga je postavila pred izvršeno dejstvo. Izvirno je bil namreč dogovorjen sestanek na Brionih samo med Titom in Nehrujem, Naserja pa je Tito vključil naknadno, kar je Nehru izvedel šele zadnji trenutek.

Naslednji problem je bil gospodarske narave, ko je leta 1952 v času veleposlanca Vilfana potekala prva industrijska-trgovska razstava v New Delhiju, kjer je imela svoj paviljon tudi Jugoslavija. Skupaj z jugoslovanskimi gospodarstveniki, ki so se udeležili dogodka, smo se začeli pogajati z Indijci, ki so nam izročili natečajno dokumentacijo za njihov program industrializacije. Glede na velikost njihovega železniškega omrežja so se odločili za izgradnjo tovarne lokomotiv in tovarne vagonov. Slednja je razpisala natečaj za dobavo žerjavov, na katerega se je prijavil ljubljanski Litostroj in posel tudi dobil. Po dostavi žerjavov pa se je izkazalo, da ti ne ustrezajo razpisnim pogojem, ker so imeli premalo konjskih sil. Litostrojevi inženirji so sicer trdili, da bodo kos vsem nalogam, vendar je bila nedoslednost pri izpolnjevanju pogodbenih obveznosti očitna. Kljub temu, da smo se uspeli po diplomatski poti izogniti zapletom, je to pustilo nekoliko neprijeten občutek.

Rahel incident je kot strasten fotograf povzročil tudi Dušan Kveder, ki je postal veleposlanik v Indiji leta 1955. Tedaj je bilo v navadi, da se je indijski predsednik vlade ob odhodu na vsakoletno konferenco dežel Commonwealtha rokoval z vsakim članom diplomatskega zbora, ki se je v ta namen zbral na letališču. Ambasadorji so bili razporejeni po vrsti glede na dolžino diplomatskega staža v Indiji in ko se je Nehru približeval Kvedru, je ta stopil iz vrste ter ga fotografiral. Nehru je to seveda opazil in ga nato pri rokovanju preskočil.

Problem je nastal tudi v zvezi z madžarskimi dogodki leta 1956. Nehru je tedaj vprašal za mnenje Tita, ki je imel pred tem oster govor v Pulju. V indijskem parlamentu je celo citiral njegove besede obsodbe sovjetske intervencije. Ko pa se je Tito nekaj mesecev kasneje začasno pobotal s Hruščovom, je v New Delhiju prišlo do velikega razočaranja. Največji zaplet pa se je zgodil v zvezi z nemškim vprašanjem. Ob Titovem obisku v Indiji leta 1954 je bilo načrtovano, da bo pripravljen skupni komunike obeh zunanjih ministrov, vendar Nehru ni bil zadovoljen z vsebino in je narekoval drugačno verzijo. Po novem je pisalo, da se bosta obe državi medsebojno obveščali in posvetovali o pomembnih zunanje-političnih vprašanjih, kar je Nehru vzel zelo resno. Zaradi nespoštovanja tega dogovora je potem nastopila kriza v času jugoslovanskega priznanja Vzhodne Nemčije. Vzhodni Nemci so bili v Indiji precej aktivni in tudi marsikaj ponujali, saj slednjim Zahod ni želel predati svojega »know-howa« za jeklarstvo in druga

področja. Vendar je imela Indija vzpostavljene diplomatske odnose z Zahodno Nemčijo, od katere sicer ni imela velikih koristi. V času svojega prvega obiska je Tito Nehruju povedal, da ima Jugoslavija diplomatske odnose z Zahodno Nemčijo, z Vzhodno pa le konzularne in trgovinske, kar v glavnem zadovoljuje naše potrebe. Nehru je načeloma to prakso sprejel in ji sklenil slediti. Po Titovem obisku v Moskvi leta 1956 in njegovem srečanju s Hruščovom v Bukarešti naslednje leto pa je Jugoslavija nasedla sovjetski ponudbi za veliko investicijo v izgradnjo aluminijske industrije v Črni gori. V zameno je Tito obljubil, da bo priznal vzhodnonemško vlado. Čeprav je Dušan Kveder, ki je bil tedaj veleposlanik v Bonnu, opozoril, da bodo Zahodni Nemci v skladu z Hallsteinovo doktrino³⁵⁸ prekinili diplomatske odnose z Beogradom, je bila obljuba Moskvi očitno preveč trdna. Ker je bila Jugoslavija edina država izven socialističnega bloka, ki se je drznila kršiti Hallsteinovo doktrino, je Tito skušal pridobiti podporo neuvrščenih držav, s katerimi bi dosegli njeno revizijo. Med drugim je nameraval prepričati Nehruja, naj sledi njegovemu vzgledu in tudi sam prizna Pankow. Ko je Kveder, ki je medtem postal veleposlanik v New Delhiju, s tem predlogom šel k Nehruju, mu je ta povedal, da je bil sklenjen jasen dogovor o usklajevanju, ki pa se ga jugoslovanska stran ob spremembi svojega stališča ni držala. Zaradi tega je pojasnil, da Indija ne bo podprla jugoslovanskega predloga.

Pirjevec: Ali ste imeli stike z Indijo tudi v kasnejšem obdobju?

Osolnik: Od tistega incidenta v avtomobilu je bilo moje napredovanje na zunanjem ministrstvu ustavljeno. V nekem trenutku pa me je poklicala Zdenka Kidrič, ki je bila tedaj kadrovik v Beogradu. Povedala mi je, da se zaveda krivice, ki se mi godi in mi predlagala mesto svetovalca pri CK za politična gibanja v deželah v razvoju. Na tej zadolžitvi sem ostal eno leto, nato pa sem kot sekretar odšel z Veljkom Vlahovičem na konferenco svetovne Interparlamentarne unije v Tokio leta 1960, kjer smo bili prisotni kot edina socialistična država. Poleg vodje ameriške delegacije Williama Fulbrigtha³⁵⁹ je tam Vlahović doživel največjo publiciteto. Od tam smo nadaljevali pot kot parlamentarna delegacija še v Indonezijo, Cejlon, Egipt in Indijo. Kot rezultat tega obiska smo potem skupaj z Milentijem Popovičem in Marijo Vilfan kot misija dobre volje ponovno odšli v

³⁵⁸ Zunanjepolitična doktrina Zvezne republike Nemčije (1955–1969), poimenovana po zunanjem ministru Walterju Hallsteinu, po kateri so bili prekinjeni diplomatski odnosi z vsako državo, ki je priznala Nemško demokratično republiko. Gl. Nečak, D. (2002): Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

³⁵⁹ James William Fulbright (1905–1995), ameriški politik.

Indijo na kongres lokalnih organizacij pančajatov.³⁶⁰ Kot edini tujci smo obedovali z Nehrujem, njegovo hčerjo Indiro, generalnim sekretarjem zunanjega ministrstva in guvernerko Bengalije. V spominu so mi ostale taškentske melone, ki so jih Nehruju z letalom pošiljali Rusi. Sam jih je rezal na koščke in jih pošiljal med nas po mizi navzdol.

Pirjevec: Ali ste imeli stike z Edvardom Kardeljem, ko je bil ta zunanji minister?

Osolnik: V času njegovega ministrovanje ne, pač pa kasneje, ko je bil predsednik skupščine. Kot eksperta me je vzel s sabo na državni obisk v Egiptu leta 1959. Ko je leta 1965 prišel na obisk indijski predsednik Radhakrishnan³⁶¹, sem bil v skupini, ki je z Indijci usklajevala skupni komunike. Do njih sem skušal biti kar se da pošten, vendar pa nisem pristal na popolno obsodbo Pakistana, s katerim je bila Indija v spopadu zaradi Kašmira, ampak sem vztrajal pri formulaciji, da dopuščamo možnost sodelovanja tudi s to državo. Ekonomsko smo namreč več sodelovali s Pakistanom, zlasti mariborska Metalna. Nastopil sem proti indijskim stališčem, ki so bila zelo skrajna, a jih je Kardelj vseeno sprejel, zato sem prišel z njim navzkriž. Potem dolgo časa nisva bili v stiku, sem pa v ZDA spoznal njegovega nečaka, ki je doštudiral pravo in bil predstavnik za stike z javnostjo pri šefu filadelfijske policije. Bil je precej konservativnih pogledov, vendar ponosen na svojega strica. Kadar je bil v Washingtonu, sem ga vedno povabil na kosilo. Verjetno je ob svojem obisku pri sorodnikih v Sloveniji to povedal in so tudi mene povabili na kosilo v njihovo vilo v Tacnu. Edvard Kardelj je bil takrat z mano zelo prijazen; če je želel, je znal tudi zelo šarmirati.

Z njim sem se zopet soočil, ko je šlo za vprašanje odnosov z Avstrijo. Medsebojne odnose z Avstrijci sem skušal spraviti z mrtve točke tako, da sem znova odprl stara nerešena vprašanja. Med drugim je bilo ključno vprašanje uresničitve sporazuma iz časa po prvi svetovni vojni o vrnitvi zgodovinskih arhivov. Poiskal sem argumentacijo UNESCA, ki je govorila v naš prid, zato smo pri tej organizaciji odprli vprašanje uresničevanja omenjenega sporazuma. Poleg tega smo izpostavili še nekaj drugih zahtev, ki so okrepile pritisk na Avstrijce. Da bi nas pomiril, je Bruno Kreisky³⁶² predlagal sestanek s Kardeljem, kjer je zaigral na karto, da lahko mi kot neuvrščeni in Avstrijci kot nevtralni skupaj nastopimo

³⁶⁰ Svetovalna ureditev po zgledu ureditve indijske vasi Panchayat.

³⁶¹ Sarvepalli Radhakrishnan (1888–1975), indijski filozof in državnik; predsednik Indije 1962–1967.

³⁶² Bruno Kreisky (1911–1990), avstrijsko politik in diplomat judovskega rodu; minister za zunanje zadeve Avstrije (1959–1966) in kancler Avstrije (1970–1983).

v tretjem svetu, kjer imamo mi dobre stike, Avstriji pa »know-how«. Po njihovi razlagi bi lahko na takšen način skovali skupen dobiček in okrepili prijateljstvo. Za to srečanje je bilo potrebno pripraviti gradivo in stališče, ki ga je obravnavalo slovensko predsedstvo. Predsednik predsedstva Sergej Kraigher je šel v zvezi s tem na sestanek h Kardelju, poleg pa je vzel tudi mene, da bi ob morebitnih pripombah razjasnil naše stališče. Odločno sem trdil, da se Avstrijcem ne smemo pustiti zapeljati, medtem ko Kardelju takšna nepopustljiva drža ni ustrezala. Vprašal je, zakaj ne zadoščajo fotokopije arhivskega gradiva, jaz pa sem odvrnil s vprašanjem, zakaj si pa Avstrijci ne naredijo kopij, glede na to, da originali pripadajo nam. Zatem se je to vprašanje razrešilo, toda Kraigher me ni več jemal s sabo na takšne sestanke.

Glede Avstrijske državne pogodbe pa moram vsekakor povedati, da po mojem prepričanju odgovorni v Sloveniji sploh niso hoteli zagotoviti njene sukcesije, na kar sem skušal v *Delu* opozoriti že leta 2009, pa odgovorni urednik Darijan Košir³⁶³ ni objavil mojega pisma. Mislim, da sta za to najbolj odgovorna zunanji minister RS Dimitrij Rupel³⁶⁴ in veleposlanik na Dunaju Ernest Petrič³⁶⁵, ki sta verjetno sklenila tihi dogovor o vračanju imovine avstrijskim pravnim in fizičnim osebam, kljub temu, da za to ne obstaja pravna osnova. Poleg znanega člena VII. ADP, je pomemben tudi člen XXVII, katerega drugi odstavek se izrecno in izključno nanaša na odškodnino za odvzeto avstrijsko premoženje na ozemlju Jugoslavije in pravi: »Ne glede na zgornja določila, bo imela FLRJ pravico, da prevzame, zadrži in likvidira avstrijsko premoženje, pravice in interese na jugoslovanskem ozemlju s stopanjem v veljavo te pogodbe. Vlada Avstrije se zavezuje, da bo avstrijskim državljanom, katerih premoženje bo prevzeto s tem paragrafom, to nadoknadila.« Javnosti v Sloveniji ni bilo nikoli povedano, da smo se odrekli nasledstvu ADP in s tem po nepotrebnem vračamo premoženje avstrijskim državljanom. Na ta način so bili vrnjeni že marsikateri gozdovi in tudi gradovi, kar ni praksa nikjer v Evropi.

Pirjevec: Kaj lahko poveste o jugoslovanskih prizadevanjih za rešitev izraelsko-arabskega konflikta?

Osolnik: Danes se pozablja, da je imela Jugoslavija močnega predstavnika v komisiji OZN za Palestino, ki se je glede vprašanja samostojne judovske države

³⁶³ Darijan Košir (1964–), slovenski novinar in urednik.

³⁶⁴ Dimitrij Rupel (1946–), slovenski sociolog, politik, publicist in diplomat; minister za zunanje zadeve RS 1990–1993, 2000–2004 in 2004–2008.

³⁶⁵ Ernest Petrič (1936–), slovenski pravnik in diplomat.

razdelila. Večinski del je podrl nastanek Izraela, manjšinski del – Jugoslavija, Iran in Etiopija – pa je daljnovidno predvidel kako pereče je to vprašanje in zato predlagal oblikovanje dveh držav, ki naj bosta povezani v nekakšni konfederaciji. Ob sueški krizi leta 1957 sem kot sekretar parlamentarne delegacije, ki jo je vodil Moša Pijade, bil na obisku v Londonu v času premierja Harolda Macmillana.³⁶⁶ Ob tisti intervenciji so se Britanci namreč močno opekli, zato so nas pozorno poslušali.

V šestdesetih letih pa se je Tito znova angažiral pri pogovorih s predsednikom Svetovnega judovskega kongresa Nahumom Goldmannom³⁶⁷. Njuna korespondenca je tekla izven okvirov zunanjega ministrstva. Tito je potem Goldmannove predloge prenesel Naserju, ki pa ni bil pripravljen na tovrstne pogovore.

V času jomkipurske vojne leta 1973, ko sem bil odpravnik poslov ambasadorja v Washingtonu, se je zgodil problem s preleti sovjetskih letal, ki so v Egipt dovažala rakete dolgega dometa zrak-zemlja, nad Jugoslavijo. Poklical me je *Newsweekov* urednik Leon Volkov in mi povedal, da je na kolegiju v State Departmentu pomočnik sekretarja za zadeve Bližnjega vzhoda Joseph Sisco³⁶⁸ podal informacijo o jugoslovanski privolitvi za prelete sovjetskih letal iz Madžarske preko Jugoslavije v Egipt. Sovjeti so pravzaprav iskali način, da jih bodo zajeli radarji ameriške VI. flote in jih s tem obvestili o tem orožju. Te rakete sicer niso imele pomena pri konfliktu z Izraelom, bile pa so nevarne za ameriško floto v Sredozemlju. Sisco je povedal, da smo jih Jugoslovani »zopet zafrknili«, kar sem v telegramu tudi sporočil v Beograd, na kar pa nisem dobil nobenega odgovora. Šele kasneje sem izvedel, da o tem predsednik vlade tedaj sploh ni bil obveščen, ampak je šlo za neposredni dogovor obrambnega ministra Nikole Ljubičića³⁶⁹ in Tita s Sovjeti.

Pirjevec: Kako so se velike sile odzivale na jugoslovansko politiko aktivne miroljubne koeksistence?

Osolnik: Priznati moramo, da so Američani odigrali pozitivno vlogo v procesu dekolonizacije. Medtem ko je Churchill ob pogajanjih laburistične vlade o osamosvojitvi Indije zapustil parlament, češ da ne želi biti prisoten pri razkosavanju imperija in njegovega kraljevskega veličanstva, je imel Nehru oporo v

³⁶⁶ Maurice Harold Macmillan (1894–1986), britanski politik; premier Velike Britanije 1957–1963.

³⁶⁷ Nahum Goldmann (1895–1982), judovski aktivist; ustanovitelj in predsednik Svetovnega judovskega kongresa 1948–1977.

³⁶⁸ Joseph John Sisco (1919–2004), ameriški diplomat.

³⁶⁹ Nikola Ljubičić (1916–2005), srbski general in politik; zvezni sekretar za ljudsko obrambo SFRJ 1967–1982.

Američanih, v Britaniji pa večinoma le med člani *Fabian Society*.³⁷⁰ Za odprtje indijskega trga je seveda kazal interes tudi ameriški kapital. Zanimivo je, da so Američani v Indijo leta 1952 pripeljali strokovnjake, ki so prej izpeljevali agrarno reformo na Japonskem.

Tedaj je bilo za vprašanje svetovnega miru relevantno tudi vprašanje Kitajske, za katero smo sicer pričakovali, da bo šla po lastni poti. Toda takoj ko je bila leta 1949 oklicana Socialistčna Republika Kitajska, so oblasti proglasile tri mesece kampanje, da se ljudje naučijo posnemati Sovjetsko zvezo, pri čemer so prenašali vse vzorce stalinističnega režima v njihovo drugačno okolje. Mao Cetung³⁷¹ je od Sovjetov celo pričakoval atomsko orožje, pri čemer ni imel nobenih pomislekov glede milijonskih človeških žrtev, ki bi jih lahko povzročila atomska vojna. Enako je na Zahodu Charles de Gaulle³⁷² poskušal dobiti jedrsko bombo od Američanov, ki pa mu jo niso bili pripravljeni predati, zato so jo morali Francozi za razliko od Britancev razviti z lastnimi raziskavami. V resnici Američani niso bili pripravljeni predati jedrskega orožja Francozom zato, ker je imela njihova obveščevalna služba podatke o sovjetskem agentu v vrhu De Gaullove oblasti.

Pirjevec: Kako ste prišli do teh informacij?

Osolnik: Walter Roberts, ki je bil direktor za raziskave pri USIS³⁷³, v času ambasadorja Georga Kennana³⁷⁴ pa svetnik na ameriškem veleposlaništvu v Beogradu, mi je zaupal, da je njegova hiša plačala cenene ameriškega pisca šund romanov, da je zgodbo o sovjetskem agentu v Franciji opisal v žepnem romanu. Američani so bili prepričani, da delujejo tako v vrhu francoske kot nemške države sovjetski agenti, zato so bili zelo zadržani pri deljenju informacij z njimi. Toda, ne glede na to, obe velesili sta bili toliko modri, da nista širili »know howa« o jedrskem orožju. Iz pogovorov, ki sem jim ob Titu prisostvoval tako v Washingtonu kot v Moskvi, lahko rečem, da sta bili obe velesili prepričani v neizbežnost medsebojne vojne, ki sta jo skušali le nekoliko odložiti.

Pirjevec: Na kakšen način ste vi pridobivali informacije za Jugoslavijo?

³⁷⁰ Britanska socialistično reformno usmerjena organizacija, ustanovljena leta 1884.

³⁷¹ Mao Cetung (1893–1976), kitajski komunist in državnik; predsednik Komunistične partije Kitajske 1945–1976.

³⁷² Charles de Gaulle (1890–1970), francoski politik in general; predsednik Francije 1959–1969.

³⁷³ United States Information Service (uradno United States Information Agency) je delovala z namenom promocije javne diplomacije v obdobju 1953–1999.

³⁷⁴ George Frost Kennan (1904–2005), ameriški politolog, zgodovinar in diplomat.

Osolnik: Mene ni poskušala »zaverbovati« ali me pridobiti nobena obveščevalna služba. Ves čas sem delal na zaupanju in se pogovarjal predvsem s korektnimi zunanje-političnimi novinarji. V kolikor sem kaj povedal »*off the record*«, so se tega držali stoddotno. Za to, da sem prišel do določenih informacij, sem moral marsikaj povedati tudi sam, ni pa bilo nujno, da je to res držalo. Lawrence Eagleburger je bil denimo navdušen nad poceni zgodbo iz Poljske, kjer sem bil v spremstvu Tita. Tam je poleg mene sedel nek poljski častnik, ki je bil kot pripadnik OZN v Vietnamu. Pripovedoval mi je, kako se Vietnamci in Kitajci med sabo sovražijo, na kar kaže tudi vietnamski pregovor, da imata samo tiger in Kitajec bele zobe. Za Eagleburgerja je bila ta razlaga veliko odkritje.

Moj dober vir informacij je bil tudi urednik *Newsweekove* strani *Periscope* Leon Volkov, ki je bil ruskega porekla. Kot sovjetski pilot se je v prvih mesecih po vojni izgubil nekje nad Nemčijo in pristal na območju po nadzorom Američanov. V ZDA je potem študiral novinarstvo in postal zunanje-politični novinar pri *Newsweeku*. Nikoli si ni upal stopiti v sovjetsko ambasado, redno pa se je sestajal z njihovimi diplomati. Pripovedoval mi je, da je iz njih navadno izlekel informacije na način, da je konstruiral kakšno nemogočo tezo, a jo predstavil z vso gotovostjo. Ruski diplomati so potem v svojem odgovoru, ko so se branili pred temi namišljenimi obtožbami, razkrivali resnične informacije. Sam sem bil tovrstni trgovini z informacijami priča na neki večerji, ki jo je tudi organiziral Volkov. Poleg mene sta bila prisotna še šef za vzhodno Evropo v State Departmentu Dick Davies in zunanje-politični svetnik izraelske ministrske predsednice Golde Meir³⁷⁵, ki je Daviesu predal rezultate zaslišanj vseh judovskih beguncev iz Sovjetske zveze. Sicer pa bi rad poudaril, da je po mojem mnenju udinjanje tujcem popolnoma zgrešeno. Z Eagleburgerjem sva se močno sporekla okrog Izraela, vendar je cenil moje mnenje in me pozorno poslušal. Ali pa denimo Titov obisk v času mojega bivanja v Washingtonu leta 1963, ko so nas kljub nekaterim različnim stališčem počastili s prenočevanjem v predsednikovi zasebni rezidenci Camp David.

Pirjevec: Ali ste opazili kakšna razhajanja glede zunanje politike v času, ko ste zasedali mesto Titovega svetovalca za zunanjo politiko?

Osolnik: Šef kabineta je bil tedaj najprej Bogdan Crnobrnja³⁷⁶, nato pa Vlado Popović. Iz tega začetnega obdobja se spominjam spora med potovanjem v Afriko leta 1961 med Titom in Velikom Mićunovićem glede neuvrščenosti. Mićunovića je podprl tudi Leo Mates, katerega diplomatsko kariero je nato Tito zapečatil s

³⁷⁵ Golda Meir (1898–1978), izraelska političarka; premierka Izraela 1969–1974.

³⁷⁶ Bogdan Crnobrnja (1916–1998), hrvaški politik in diplomat.

kritiko, da ga ob njegovem govoru Mates ne prevaja, ampak tolmači. V času, ko sem odhajal v Indijo, pa je bil Mates še številka ena na zunanjem ministrstvu.

Najboljši odnosi niso vladali niti med Titom in tedanjim zunanjim ministrom Kočo Popovićem, ki so ga obtoževali prozahodne usmerjenosti. Iz njegovega ministrstva smo prejeli gradivo, ki je bilo dobro, včasih pa tudi porazno kot v primeru Titovega obiska na Poljskem leta 1964. Na srečo smo imeli na voljo bolj realno poročilo predvojnega bosanskega komunista, ki je bil po partijski liniji tam kakšen mesec prej. Zaradi slabo pripravljenega gradiva so bili pogovori v Varšavi dejansko brez vsebine, Władysław Gomułka³⁷⁷ pa je predlagal, da nadaljujejo razgovore ob tabornem ognju med lovom. Na sporedu je bil še obisk Hitlerjevega bunkerja Volčja jama (*Wolfschanze*) v Vzhodni Prusiji, nato pa le še vrnitev v Varšavo in sloves. V tistem kraju sploh ni bilo dovolj namestitev, zato smo nekateri ostali kar na vlaku. Ker je zmanjkovalo časa, sem vso noč sestavljal govor, dolg okrog 15 strani. Poudaril sem jugoslovanske izkušnje pri razvoju samoupravljanja in hkrati potrebo po razvijanju proizvodnje in porabe potrošniških dobrin, torej vse tisto kar je bila šibka točka na Poljskem, kjer temu niso dajali poudarka. Proti jutru je prišel tedanji šef Titovega kabineta Crnobrnja in pogledal samo nekaj strani, potem pa je moral koncept govora že odnesti k Titu. Ta je skupaj s Kočo Popovićem dodal samo dva manjša popravka, vendar ga med povratkom v Varšavo zaradi tresenja nismo mogli pretipkati. Po prihodu smo se tako znašli v tako napeti situaciji, da je Tito že začel brati svoj govor, ko se je zadnja stran šele tipkala. Po tem srečanju smo zvečer poleteli nazaj v Beograd, zjutraj pa sem bil zmenjen, da se v pisarni oglasim samo še za nujne zadeve, potem pa odidem na dopust. Vendar pa mi je tajnica povedala, da me išče Titov osebni sekretar. V pričakovanju, da je kaj narobe, sem se odpravil v Užiško³⁷⁸, tam pa me je čakala polovica divjega prašiča iz Poljske, ki mi ga je Tito pustil v zahvalo za pomoč pri sestavljanju govora. Naložil sem ga na streho fiča in ga pripeljal v Ljubljano.

Pirjevec: Ali ste bili leta 1963 prisotni v hotelu Waldorf Astoria, ko je prišlo do izgrediv proti Titu?

Osolnik: Da. Varovanje je popolnoma odpovedalo, ker šef policije v New Yorku ni hotel slediti navodilom Bele hiše. Dva skrajneža sta se prebila do nadstropja pod Titovim apartmajem, kjer jih je prestregel še nekdo iz jugoslovanske tajne službe. Poleg tega pa se je zgodil še drug incident. Prehranjevali smo se v

³⁷⁷ Władysław Gomułka (1905–1982), poljski komunistični voditelj; prvi sekretar poljske združene delavske stranke 1943–1948 in 1956–1970.

³⁷⁸ Rezidenca predsednika Republike Tita na Užiški ulici 15 na Dedinjah v Beogradu.

restavraciji, ki je pripadala hotelu. Varnostna služba nam je svetovala, da hodimo do tja skozi garaže, kjer pa so ustaši napadli Titovega osebnega adjutanta Maneta Adžića, tako da je krvavel po obrazu. Tito se je razburil in sklenil oditi, vendar je takoj po telefonu posredoval ameriški veleposlanik pri OZN Adlai Stevenson³⁷⁹, nato pa še Kennedy osebno, kar je Tita toliko pomirilo, da je ostal do konca predvidenega obiska. V zvezi s Kennedyjem moram omeniti tudi njegovo konzultacijo s Titom za časa kubanske krize. Spominjam se, da sem bil dva dni na nogah, saj smo si ves čas izmenjevali poslanice tako s Kubo kot z ZDA, vendar pa vsebine teh poslanic nimam več v spominu.

Pirjevec: Fidel Castro je s svojo navezavo na Sovjetsko zvezo povzročal Titu precej težav pri ohranjanju neodvisnosti gibanja neuvrščenih...

Osolnik: Poznam zaplet v zvezi z orožjem, ki ga je Castro, morda tudi na predlog Sovjetov, prosil od Tita z razlago, da ima Jugoslavija odlične torpedne čolne, ki bi bili primerni tudi za obrambo kubanske obale. Ti čolni pa so bili opremljeni z ameriški letalskimi motorji, zato je Tito moral Castra zavriniti, ne vem pa, če je pri tem povedal pravi razlog. Druga ovira pri razvoju neuvrščenosti pa je bila Indonezija. Na drugem zasedanju gibanju v Kairu³⁸⁰ se je izkazalo, da je Sukarno prišel pod vpliv Kitajcev, ki so skušali dobiti prevlado nad gibanjem. Ob Titovem govoru se je obnašal prav nesramno, ko si je npr. snemal slušalke češ da ne delujejo.

Pirjevec: Kakšni pa so bili tedaj odnosi z arabskim svetom?

Osolnik: Glede Alžirije so bili najboljši odnosi v času Ahmeda Ben Belle³⁸¹, vendar smo že takrat opazili, da je bodoči predsednik in tedanji obrambni minister Houari Boumediene³⁸² trdnjava zase, saj nam je pripravil ločen sprejem. Nihče pa ni pričakoval, da se bo kasneje kot predsednik ustoličil tedanji zunanji minister Abdelaziz Bouteflika³⁸³, ki ga Koča Popović ni prenašal in je zanj uporabljal izraz »Boutefleka«.

V začetni fazi dekolonizacije so veliko vlogo odigrali tudi frankofoni Tunizijci in Libanonci. Podpornik neuvrščenosti je bil tudi Irak po padcu monarhije.³⁸⁴

³⁷⁹ Adlai Ewing Stevenson II (1900–1965), ameriški politik in diplomat.

³⁸⁰ 5.–10. oktober 1964.

³⁸¹ Mohamed Ahmed Ben Bella (1916–2012), alžirski politik in državnik; predsednik Alžirije 1963–1965.

³⁸² Houari Boumediene (1932–1978), alžirski vojaški poveljnik in politik; predsednik Alžirije 1976–1978.

³⁸³ Abdelaziz Bouteflika (1937–), alžirski politik; predsednik Alžirije (1999–).

³⁸⁴ 1958.

Prav posebni odnosi so bili tudi med cesarjem Hailejem Salassijem³⁸⁵ in Titom. Spominjam se potovanja iz Egipta in Sudana v Etiopijo na delovni obisk, ki pa je kar naenkrat dobil vse lastnosti uradnega obiska.

Pirjevec: V času vašega bivanja v Washingtonu je potekal Titov obisk pri Nixonu³⁸⁶ leta 1971. Kako ste bili vključeni v pripravo tega obiska?

Osolnik: Pred obiskom je v Washington kot nekakšna izvidnica prišel zvezni sekretar za informiranje Dragoljub Budimovski, ki je imel namen prek Bele hiše doseči korektno poročanje ameriškega tiska. Takšna ideja je bila že sama po sebi absurдна, zato sem takrat rekel, da bi morali njegov priimek preimenovati v »Budaľovski«. V kleti Bele hiše sva tako na njegovo zahtevo obiskala mladega sekretarja za tisk, ki je imel steno svoje pisarne polepljeno s karikaturami Nixona. Budimovski je želel narediti vtis in pristavil, da v svoji pisarni ne bi smel imeti karikatur ameriškega predsednika, saj je po našem zakonu prepovedana žalitev šefov tujih držav. Ob tej neumni pripombi bi se sam takrat najraje vdrl v tla. Sem pa potem odšel v *National Press Club*, kjer sem se s predsednikom tega združenja dogovoril, da bo on kot predsedujoči izbiral kvalitetne primere iz košarice novinarskih vprašanj, za Tita pa je svetoval naj odgovarja na kratko, česar se je potem res držal in uspešno izpeljal ta pogovor.

Pirjevec: Ali ste imeli občutek, da so Američani Titu prižgali zeleno luč za obračun s hrvaškim vodstvom decembra 1971?

Osolnik: Ne. Mislim, da so bili razočarani nad takšnim razvojem dogodkov. Na nas so skušali vplivati na način, da bi resnično uvajali tržno gospodarstvo in usposabljali svoje menedžerje. V ta namen so predstavniki Fordove fundacije³⁸⁷ predlagali, da se na Topčiderskem Brdu zgradi podiplomska šola, oni pa bi prevzeli stroške za plače ameriških in evropskih profesorjev. Sam sem ta predlog posredoval dalje, vendar so ga v Beogradu, med drugim tudi Kardelj, zavrnili.

Pirjevec: Kako ste dojemali odnose med Beogradom in Ljubljano v času partijskega »liberalizma«?

³⁸⁵ Haile Selassie I. (1892–1975), etiopski cesar 1930–1936 in 1941–1974.

³⁸⁶ Richard Milhous Nixon (1913–1994), ameriški politik; predsednik ZDA 1969–1974.

³⁸⁷ Fundacija Edsel in Henryja Forda, ustanovljena leta 1936 in namenjena izboljševanju življenjskih pogojev in demokratični napredek.

Osolnik: Slovenska politika napram Beogradu je bila večkrat le v besedah, ne pa v hlačah. Največji problem je nastopil še pred gradnjo avtocest pri deljenju dohodkov od tranzitnega prometa tujih tovornjakov. Ljubljana je pristala na delitev prihodka glede na delež cest 1. reda, ki so v posamezni republiki. Slovenci so svoj delež vpisali pošteno, v Črni gori pa so kot prvorazredne okvalificirali vse kolovoze, zaradi česar je na nas odpadel prav mizeren delež. Od Svetovne banke za razvoj smo takrat začeli prejemati denar, vendar je bil z njihovega stališča naš način delitve teh sredstev naravnost smešen. Na pogajanja so namreč hodile delegacije republiških in zveznih sekretarjev, poleg njih pa še sekretarjev samoupravnih skupnosti, za katere vse skupaj v njihovi dvorani v New Yorku sploh niso imeli dovolj prostora, zato so potem raje oni prišli k nam v Dubrovnik. Nihče v Sloveniji ni imel poguma, da bi odprl temo nesmiselnosti takšne kvalifikacij cest in poudaril, da je potrebno za privabljanje tujega prometa začeti pri Karavankah. V tem okviru je potem nastopila t.i. cestna afera, saj je bilo Sloveniji namenjen le odmerek v skladu z njenim skromnim uradnim deležem prvorazrednih cest.³⁸⁸

Ramšak: Kako se je začela oblikovati samostojna republiška zunanjepolitična pobuda?

Osolnik: Ko sem se leta 1973 vrnil iz Washingtonu, mi je zunanji minister Miloš Minić³⁸⁹ ponudil mesto šefa njegovega kabineta, ki pa sem ga zavrnil kakor tudi mesto šefa oddelka za sosednje države. Minić sploh ni mogel verjeti, da ne sprejemam ponujenih funkcij iz povsem družinskih razlogov: prvič zaradi sina, ki je boljše govoril srbsko in angleško kot pa slovensko in sem želel, da se naprej šola in odrašča doma, drugič pa zaradi matere, ki je po očetovi smrti ostala sama. Poleg tega pa sem Miniću postavil pogoj, da sprejemem funkcijo le, če lahko ustanovim oddelek po vzoru oddelka »*Policy planning*« v State departmentu, ki sem ga dobro poznal, medtem ko mi česa podobnega takrat še nismo imeli. Reči moram, da sem z Minićem, ki ga je ves čas spremljal kompleks, da je kot tožilec sodeloval na procesu proti Draži Mihajloviću³⁹⁰ in da ni obvladal angleščine, ampak le francoščino, dobro sodeloval, vendar pa je tedaj bil prepričan, da imam osebno nekaj proti njemu. Ob vrnitvi sem kupil letalsko karto Washington-Frankfurt-Ljubljana-Beograd, zato da sem se lahko ustavil v Ljubljani pri Rudiju Čačinoviću³⁹¹ in ga vprašal, če mi lahko zagotovi službo

³⁸⁸ Gl. Repe, B., Prinčič, J. (2009): Pred časom. Portret Staneta Kavčiča. Ljubljana, Modrijan.

³⁸⁹ Miloš Minić (1914–2003), srbski politik; zvezni sekretar za zunanje zadeve 1972–1978.

³⁹⁰ Dragoljub Draža Mihailović (1883–1946), srbski general in politik; četniški vodja med drugo svetovno vojno.

³⁹¹ Rudi Čačinović (1914–2008), slovenski politik, diplomat in publicist.

in stanovanje v Ljubljani, kar je nemudoma storil. Naslednji dan sem se tako zahvalil Miniću in ostal v Ljubljani. To je bil čas po novi ustavi leta 1974, ki je omogočila prenašanje določenih opravil iz področja mednarodnega sodelovanja na republiško raven, zato smo po treh mesecih po mojem prihodu v začetku leta 1975 ustanovili Sekretariat SRS za mednarodno sodelovanje.

Tedaj je za področje Slovenije delovalo približno 15 mednarodnih mešanih komisij za maloobmejni promet, za načrtovanje daljnovodov, za upravljanje z Dravo itd. Glede na to, da v nekaterih Slovenci sploh niso bili prisotni, sem postavil zahtevo, da mora biti predsednik komisije, v kolikor ta zadeva Slovenijo, iz te republike, kar je nato Kraigher prek Kardelja v večini primerov tudi dosegel. Če že drugega ne, smo v komisije vključili predstavnike lokalnih skupnosti. To je povzročilo, da so tudi v sosednjih državah za člane imenovali predstavnike lokalnih oblasti, ki so nam bili za to hvaležni.

Pomembna je bila tudi preusmeritev na sodelovanje z večinskimi strankami v Italiji, ne več samo s komunisti. Največji premik pri tem je naredil predsednik zunanjepolitičnega odbora v skupščini Edo Brajnik³⁹². Kot prekaljeni obveščevalec je imel svoj izvirni pristop in se je brez publicitete sestajal z deželnim sekretarjem Krščanske demokracije v Furlaniji-Julijski krajini Sergiom Colonijem. Pokazalo se je, da je preko komuniciranja z vladajočo stranko mogoče doseči veliko več za slovensko problematiko, tudi glede manjšine. Interes za sodelovanje pa je bil tudi na njihovi strani, saj se je Krščanska demokracija financirala predvsem iz sredstev za izgradnjo italijanskega cestnega omrežja, ki pa se je tedaj zaključevala, zato so se ozirali za novimi projekti. Med temi so bili zainteresirani za projekt industrijske cone locirane na Koprskem, s katero so poskušali hkrati doseči tudi korekturo meje. Ko so ugotovili trdnost naših stališč glede tega, so precej nejevoljno pristali na prosto cono pri Sežani.³⁹³ Pod vtisom izgradnje kanala Donava-Ren v Nemčiji, pa so zelo resno vzeli v poštev Šnuderlov predlog plovne poti med jadranskim morjem in Donavo. Načrtovana je bila skupna študija, za katero pa niso bili zainteresirani niti v Beogradu niti v Ljubljani. Tudi v tem primeru se je pokazalo kako se ne znamo vključiti v širše projekte.

Ramšak: V sedemdesetih letih se je vzporedno razvijalo sodelovanje z Zahodnimi državami in državami v razvoju. Kaj je to pomenilo za Slovenijo?

Osolnik: V šestdesetih letih Slovenija še ni bila velik izvoznik, v sedemdesetih letih pa so se njene industrijske zmogljivosti močno povečale. Potrebne

³⁹² Edo Brajnik – Štefan (1922–1983), slovenski obveščevalec in politik.

³⁹³ Načrtovana prosta cona na Krasu, umeščena med Bazovico in Sežano.

je bilo veliko napora za prodor na trge držav v razvoju in vzpostavljanje oblik kooperacije. Vendar so dosegli velike uspehe in ustanovili tovarne v Afriki in drugod, kot na primer Krka v Keniji.

Kot republiški sekretar sem organiziral prvi obisk kakšne republiške delegacije v ZDA pod vodstvom predsednika izvršnega sveta Andreja Marınca. Poleg sta bila tudi direktorja Ljubljanske banke in Iskre ter še nekateri drugi gospodarstveniki. Najprej smo bili v Washingtonu gostje zveznega ministra za trgovino Harryja Denta³⁹⁴, sprejel pa nas je tudi predsednik ameriškega kongresa. Drugi del obiska je bil trgovinsko-poslovne narave, ko smo opravili pogovore na bankah v New Yorku in Pittsburghu. John Blatnik³⁹⁵ je posredoval pri šefu EX-IM banke Caseyju³⁹⁶, ki ga je med vojno kot šef obveščevalne službe poslal v Jugoslavijo za člana zavezniške misije, za odobritev ugodnega kredita za nuklearno elektrarno Krško. Obiskali smo tudi podjetja Westinghouse in Learjet, ki ga je v Jugoslaviji zastopala Iskra. Prodala je štiri njihova letala, peti pa je bil potem s provizijo kupljen za potrebe slovenskega izvršnega sveta. Tretji del obiska pa je potekal pri slovenskih izseljencih v Clevelandu, kjer je pri organizaciji zopet pomagal Blatnik. Z njim sem bil osebni prijatelj in še vedno hranim njegova pisma.

Pirjevec: Ali ste sta se z Blatnikom spoznala že med vojno?

Osolnik: Ne, pač pa kasneje v ZDA. V tistem času je bila ravno v teku promocija Bulajičevega filma *Neretva*.³⁹⁷ Tedanji jugoslovanski veleposlanik je imel dobre stike s predsednikom *Motion Picture Association*, ki nam je v Washingtonu brezplačno odstopil njihovo luksuzno dvorano za sprejem po projekciji tega filma. Med pripravami me je poklical Blatnik in mi v mešanici angleščine in dolenjščine povedal, da bo malo zamudil in me prosil naj poskrbim za njegovo ženo. Ko sem se po projekciji pogovarjal z ugledno urednico »*Social Page*« pri časopisu *Washington Post*, je res pristopila Blatnikova žena in povedala, da je bil njen mož v času, ko se dogaja film, kot kapetan ameriške vojske v Jugoslaviji. Sicer je bil prvič v Jugoslaviji že kot mlad fant leta 1926, ko ga je oče pripeljal na tetino poroko. Večkrat je povedal, da se od leta 1926 do vojne ni nič spremenilo, pozneje pa je bilo ob vsakem njegovem obisku narejeno kaj novega. Po tej projekciji smo navezali prisrčne stike in se medsebojno družinsko obiskovali.

³⁹⁴ Frederick Baily Dent (1922–), ameriški politik.

³⁹⁵ John Anton Blatnik (1911–1991), ameriški politik slovenskega rodu.

³⁹⁶ William Joseph Casey (1913–1987), ameriški podjetnik in obveščevalec; direktor CIA 1981–1987.

³⁹⁷ Leta 1969.

Ramšak: Ali so znotraj Jugoslavije obstajala tudi nasprotja samostojni slovenski republiški zunanji politiki?

Osolnik: Med sestanki republiških sekretarjev za mednarodno sodelovanje so bili večkrat izrečeni očitki, kot na primer provokacija, če se hodimo učiti jodlati v Avstrijo in na Bavarsko, vendar takšnih očitkov nisem dopuščal. Kmalu pa so tudi ostale republike začele slediti našemu vzoru in organizirati obiske delegacij, kot je bil obisk slovenske v ZDA.

Ramšak: V tem času ste se soočali tudi s problemom majhnega števila slovenskih diplomatov na zveznem sekretariatu za zunanje zadeve...

Osolnik: Ob mojem prihodu po vojni je bil na ministrstvu samo en oddelek, ki ga je vodil Brilej. Sčasoma je njihovo število naraslo in tako smo imeli oddelek za sosednje države, za anglosaksonske države, z afriške države itd. Po vsem tem razmnoževanju ni bilo konec osemdesetih let v oddelku za sosednje države, ki je najbolj zadeval Slovenijo, zaposlenega niti enega Slovenca. Odrinili so jih v oddelke za Afriko ali Azijo in podobno je veljalo tudi pri delitvi veleposlaniških mest.

Pirjevec: Kaj lahko poveste v zvezi s Helsinško listino iz leta 1975?

Osolnik: Pri nastajanju vsebine t.i. tretje košarice sporazumov so imeli ključno vlogo evropske nevtralne države, ki jih je bilo tedaj kar devet. Kakšen dinamit se skriva v tej košarici niso sprva razumeli niti Američani niti Sovjeti. Zaradi omenjene vloge nevtralnih držav je bilo določeno, da bo naslednja konferenca KEVS potekala v Beogradu leta 1977 in 1978. Takrat sem kot republiški sekretar organiziral izlet vseh udeležencev konference v Slovenijo. Z letalom so prispeli do Zagreba, potem pa smo organizirali avtobuse z razlagami v angleščini, francoščini in ruščini. Peljali smo se mimo nuklearne elektrarne v Krškem, mimo Postojne in nato brez vsakršne kontrole iz Nove Gorice v italijansko Gorico, kar je bil za Vzhodnoevropejce pravi šok. Izlet se je končal v hotelu v Novi Gorici, kjer sta skupaj pozdravila slovenski in italijanski župan. To poosimsko vzdušje je pustilo zelo dober vtis.

Pirjevec: Kakšne spomine imate na sklepanje in izvajanje Osimskih sporazumov?

Osolnik: Italija bi sama težko pristala na takšen sporazum. Upoštevati moramo geostrateški položaj našega območja in zlasti t.i. Ljubljanskih vrat.³⁹⁸ Za NATO je bilo namreč veliko vprašanje, kaj bo z Jugoslavijo po Titu. Zaradi tega so ZDA izvajale velik pritisk na Italijo, poleg njih pa tudi Vatikan. Brez teh dveh akterjev Osimskih sporazumov nedvomno ne bi bilo. Na bilateralni ravni pa je bilo pomembno, da sta se v igri znašla dva partnerja: Boris Šnuderl na jugoslovanski in Eugenio Carbone na italijanski strani. Če bi bil na njegovem mestu kakšen boječ uradnik in če bi bil ta sporazum odvisen od soglasja Farnesine³⁹⁹, verjetno ne bi uspel. Bistvenega pomena je bilo obdržati vsa pogajanja v tajnosti. Dejansko je bila vsa meja opisana v detajlih, kar prej v mapah mirovne pogodbe ni bilo. Spomnim se telefonskega pogovora s Sergejem Kraigherjem, ko mi je povedal, da Osimski sporazumi padejo, če ne naredimo kompromis v zvezi s Sabotinom, kjer so Italijani na vsak način hoteli imeti njegov vrh. Zaradi tega smo zahtevali več kompenzacij. Najprej izgradnjo sabotinske ceste, za katero sem dobil zamisel na Nizozemskem. Po podpisu Osimskih sporazumov sem bil namreč s strani beograjskega Inštituta za mednarodne odnose povabljen na tridnevni seminar v Utrechtu s tremi nizozemskimi inštituti za mednarodne odnose prav na temo teh sporazumov. Od enega izmed nizozemskih profesorjev sem izvedel, da imajo Nizozemci na meji z Nemčijo podoben primer ozemeljske kljuke, zato imajo z njimi poseben sporazum o režimu prometa čez nemško ozemlje. Natančno sem preučil ta sporazum in ugotovil, da so nam Italijani ponudili bistveno več olajšav kot Nemci Nizozemcem. Potem sem zahteval še restitucijo istrskih umetniških del in sporazum o omejevanju onesnaževanja Jadrana, kar oboje ni bilo doseženo še do danes. Tedaj je sicer že obstajal en tovrstni sporazum, ki pa ni obsegal onesnaževanja s kopnega, kar je pomenilo nesankcionirano izlivanje emisij severnoitalijanske kemične industrije. Uspel sem izsiliti izmenjavo pisem obeh ministrov, da bo prišlo do temeljitih pogovorov o tem problemu po vzoru sporazuma baltičskih držav o omejevanju onesnaženja s kopnega, kaj več pa se potem ni zgodilo. Zaradi tega me je močno razjezilo poročilo ministra Josipa Vrhovca⁴⁰⁰ o razgovorih z italijansko stranjo o izpolnjevanju Osimskih sporazumov. Odzval sem s svojim kritičnim prikazom dejanskega stanja, ki ga je predsedstvo SRS tudi sprejelo. To poročilo je nato v Šnuderlovem arhivu našla Viljenka Škorjanec in ga objavila v zbirki dokumentov *Osimski pogajalski proces*.⁴⁰¹

³⁹⁸ Najnižji prehod med Sredozemljem in Srednjo Evropo v bližini Postojne.

³⁹⁹ Palazzo della Farnesina – sedež Ministrstva za zunanje zadeve Italije.

⁴⁰⁰ Josip Vrhovec (1926–2006), hrvaški ekonomist, novinar in politik; zvezni sekretar za zunanje zadeve SFRJ 1978–1982.

⁴⁰¹ Škorjanec, V. (2006–2008): *Osimski pogajalski proces*. Del I – IV. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

Pirjevec: Kako je steklo delo v okviru skupnosti Alpe-Adria?

Osolnik: Za nas je bila aktivnost Delovne skupnosti Alpe-Adria velikega pomena. Delo smo zastavili v štirih sklopih, od katerih je bil najpomembnejši izboljšava prometne pretočnosti. Ključno vprašanje pri tem je bila izgradnja karavanškega predora, zato se je na tem področju Slovenija močno angažirala in pripravila vso dokumentacijo za pridobitev tujih kreditov, medtem ko od federacije nismo prejeli ničesar. S tedaj predsedujočim Delovni skupnosti, sicer pa predsednikom dežele Veneto, Carlom Berninijem⁴⁰² smo se dogovorili, da je odšel v Bruselj na pogovore z vodstvom Evropske gospodarske skupnosti o odprtih problemih v alpskem prostoru, s sabo pa je vzel mojega namestnika Draga Mirošiča⁴⁰³, ne da bi za to vedel Beograd. Imel pa sem podporo hrvaškega sekretarja za mednarodno sodelovanje Ljuba Majerića, s katerim sva bila stara znanca. Dogovorili smo se tudi za sodelovanje gospodarskih zbornic, univerz, skupne televizijske oddaje, mladinska športna tekmovanja, skratka celo vrsto pobud, ki so spremenile vzdušje ob meji. Ustavilo pa se je pri načrtu o sodelovanju pristanišč. S tem smo želeli doseči, da bi imelo vsako izmed sodelujočih pristanišč čim bolj prodorne linije, torej o delitvi trga z namenom doseganja čim hitrejšega potovanja blaga. Toda Hrvati so že imeli narejen plan specializacije svojih pristanišč in niso bili pripravljeni sodelovati, Italijani pa so si predstavljali predvsem, da nam bodo preko tega sporazuma lahko prodajali svojo pristaniško opremo.

Pirjevec: Kako je potekalo približevanje zahodnoevropskim integracijam v osemdesetih letih?

Osolnik: V času ko sem bil v letih 1983–1987 veleposlanik na Švedskem, so se nam vrata v EGS praktično že odprla. Dogovori so potekali glede pristopa k trem organizacijam: EFTI⁴⁰⁴, EGS⁴⁰⁵ in Svetu Evrope⁴⁰⁶. Pot do prvih dveh bi vodila preko Sveta Evrope, na članstvo v katerem bi pristale vse jugoslovanske republike, razen Srbije, saj je bilo zanjo posredi vprašanje kršenja človekovih pravic na Kosovu. Sam sem se močno zavzemal za sprejetje deklaracije o človekovih pravicah, ki je bila pogoj za pristop in poudarjal, da je to storila celo Turčija. Med EFTO in EGS pa je bil tedaj v veljavi t.i. Luksemburški sporazum, ki je izenačeval

⁴⁰² Carlo Bernini (1936–2011), italijanski politik.

⁴⁰³ Drago Mirošič (1940–), slovenski diplomat.

⁴⁰⁴ Evropsko združenje za prosto trgovino, ustanovljeno leta 1960.

⁴⁰⁵ Evropska gospodarska skupnost 1958–1992.

⁴⁰⁶ Mednarodna organizacija, ustanovljena 5. maja 1949, ki temelji na spoštovanju vladavine prava in človekovih pravic.

položaj članic obeh združenj. Jugoslavija bi tako lahko prek članstva v Svetu Evrope in posredno EFTE prišla tudi v EGS. V času mojega veleposlaniškega mandata je bila v Stockholmu konferenca Sveta Evrope o zdravstvu, za katero sem zagotovil vabilo tudi jugoslovanskemu ministru za zdravstvo, ki pa se na to sploh ni odzval. Zaradi tega so potem pooblastili mene, da sem zastopal Jugoslavijo. V Beograd in v Ljubljano sem poslal vsa poročila o novih konvencijah, ki so jih tam sprejeli. Te konvencije so namreč vzpostavljale standarde, brez katerih se tedaj sploh ni več dalo poslovati na mednarodnem ravni, na kar sem Beograd tudi jasno opozoril. Pred nami je članica EFTE postala Portugalska, ki je medtem že preskočila v EGS, še vedno pa je bila upravičena do sredstev EFTE. Ko sem odhajal iz Švedske sem vprašal zunanjo ministrico Anita Gradin⁴⁰⁷, kje vidijo prihodnost Jugoslavije. Podala je jasen odgovor, da v EFTI in EGS. Glede integracije v te povezave se je med mano in zunanjim ministrom Raifom Dizdarevičem⁴⁰⁸, s katerim sem sicer prej sodeloval zelo dobro, odprl konflikt na rednem septembrskem srečanju političnega vrha z ambasadorji. Neposredno sem ga napadel v zvezi z EUREKO⁴⁰⁹, kateri smo se tudi približevali ob istem času. Natančno sem poročal o njeni sestavi in pravilih delovanja ter poudaril, da je odprta tudi za nečlanice. Z naše strani bi morali zgolj nasloviti prijavo na Veliko Britanijo, ki je bila tedaj predsedujoča. Z zunanjega ministrstva pa so poslali pismo, ki je od EUREKE zahtevalo isti status *sui generis* kot ga je imela Jugoslavija pri EGS, kar je bilo nesmiselno, saj ni šlo za program Evropske unije. Dizdareviču sem očital, da je bilo to pismo napisano na takšen način, da je naravnost zahtevalo negativni odgovor in nam zaprlo nadaljnjo pot. Po tem me je nesramno napadel in mi sploh ni več pustil do besede, sam pa sem na pomen vključevanja v te povezave konec osemdesetih let javno opozoril v tisku.

⁴⁰⁷ Anita Gradin (1933–), švedska političarka in diplomatka; evropska komisarka za področje notranjih zadev in pravosodja 1995–1999.

⁴⁰⁸ Raif Dizdarević (1926–), bosanski politik; zvezni sekretar za zunanje zadeve SFRJ 1984–1988; predsednik predsedstva SFRJ 1988–1989.

⁴⁰⁹ Medvladna organizacija za financiranje pan-evropske raziskovalne dejavnosti in razvoja, ustanovljena leta 1985.

Iz recenzij

Iz recenzije prof. dr. Dušana Nečaka

Aktualnost publikacije se med drugim kaže v tem, da daje vsaj nekatere odgovore na dilemo profesionalna : politična diplomacija, poleg tega pa nam razkriva ozadja in način funkcioniranja diplomacije, kot ga poznajo današnje države z mnogo daljšo tradicijo v diplomaciji in v mednarodnih odnosih. Iz intervjujev je jasno razvidno, kako se je mlada in neizkušena diplomacija druge Jugoslavije, ki je izšla in bila cenjena zaradi boja na strani zavezniške protifašistične koalicije, uspela uvrstiti na raven drugih diplomacij in se povzpeti do uglajene, mednarodno spoštovane ravni. Pričevanja diplomatov obenem kažejo na pomemben del slovenske in jugoslovanske povojne zgodovine, kar jim daje še posebno vrednost. Sodelujoči diplomati so plastično prikazali pot stran od blokovske politike in diplomacije k vzponu izvirne mednarodne smeri neuvrščenih. Pri tem jim je pomagala posrečena kombinacija izkušenj predvojnih diplomatov in novih, mladih ljudi, ki so izšli iz osvobodilnega gibanja. V tem smislu bi bilo zelo koristno, če bi iz monografije kakšne nauke potegnili tudi aktualna slovenska diplomacija.

Prof. dr. Dušan Nečak

Iz recenzije prof. dr. Boža Repeta

Monografija ima izjemen pomen kot primarni in s kritičnim aparatom opremljeni ustni vir. Gre za besedilo, v katerem je uvodna študija ter pričevanja nekaterih še živih slovenskih diplomatov, ki so soustvarjali začetke jugoslovanske neuvrščene (neangažirane, kot se je imenovala na začetku) zunanje politike. Skozi pričevanja se kaže tudi pomen tedanje slovenske diplomacije oz. diplomatov slovenskega rodu v jugoslovanski federaciji. Poudarek pričevanj je na prvem vojnem obdobju in na začetkih gibanja neuvrščenih. Uporabljena terminologija je jasna in bo koristna tudi za druge raziskovalce naslovne tematike. V monografiji so uporabljani in razloženi številni pojmi ter navedene in z znanstvenim aparatom opredeljene osebnosti, ki zadevajo svetovno diplomacijo od konca druge svetovne vojne do leta 1990 ter gibanje neuvrščenih, pa tudi pojmi, definicije in osebnosti, ki zadevajo jugoslovansko diplomacijo. Njen pomen je v razkrivanju ozadij delovanja mednarodne diplomacije, v odstiranju razmer znotraj jugoslovanske diplomacije in prikazu vloge slovenskih diplomatov v jugoslovanski diplomaciji. Monografija bo gotovo izzvala zanimanje v širšem prostoru nekdanje Jugoslavije.

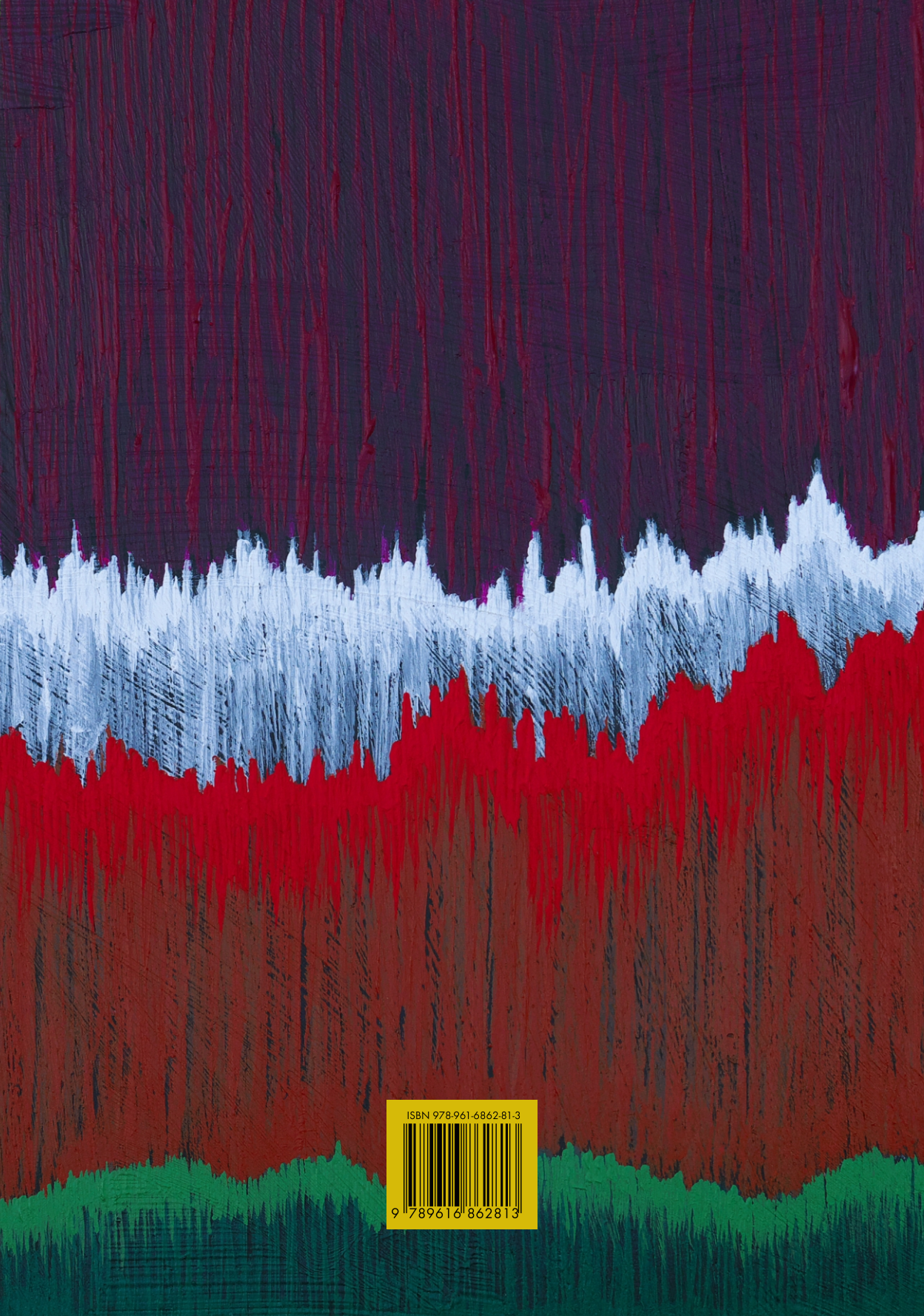
Prof. dr. Božo Repe

Univerzitetna založba **Annales**

ISBN 978-961-6862-81-3

9 789616 862813